

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ЕКОНОМСКИ ФАКУЛТЕТ

мр Милан Нововић

**УЛОГА РЕГИОНА ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ У
ПРИВРЕДНОМ РАЗВОЈУ СА ПОСЕБНИМ
ОСВРТОМ НА РАЗВОЈ ТУРИЗМА**

- докторска дисертација -

Ниш, 2015.

UNIVERSITY OF NIŠ
FACULTY OF ECONOMICS

mr Milan Novović

**THE ROLE OF WEST SERBIA REGION IN THE
INDUSTRIAL DEVELOPMENT WITH A
SPECIAL REVIEW ON THE DEVELOPMENT
OF TOURISM**

-doctoral dissertation-

Niš, 2015.

Ментор:

Проф. др Живорад Глигоријевић, Универзитет у Нишу, Економски факултет

Чланови комисије:

Проф. др Зоран Аранђеловић, Универзитет у Нишу, Економски факултет

Проф. др Предраг Веселиновић, Универзитет у Крагујевцу, Економски факултет

Датум одбране:

НАУЧНИ ДОПРИНОС ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

У докторској дисертацији, под називом, „Улога региона Западне Србије у привредном развоју са посебним освртом на развој туризма“, извршена је, пре свега, анализа привредних и туристичких потенцијала једног дела територије Републике Србије, који према административној подели обухвата четири области: Мачванску, Колубарску, Златиборску и Моравичку. Ове области сврстане у регион Западне Србије имају бројне и нераскидиве историјске везе и, што је још важније, представљају компактну туристичку целину.

Регион Западне Србије поседује релативно добар географски и саобраћајни положај, као и разноврсне природне и антропогене атрактивности, што све заједно указује на чињеницу да он, као целина, има све предиспозиције да постане један од главних развојних туристичких простора Републике Србије.

Детаљном анализом расположивих ресурса у региону Западне Србије, као и њиховом економско-квантитативном оценом, указано је на то да туризам представља неискоришћени потенцијал који се може активирати у развојне процесе. Да би се то остварило, неопходно је да развој туризма буде у коегзистенцијалном односу са развојем других привредних делатности, пре свега, са пољопривредом. Туристичко активирање села кроз развој селективних врста туризма, уз већ постојећу екстензивну пољопривредну производњу, може омогућити бржи привредни развој региона.

Допринос дисертације састоји се у изналажењу одговарајућег модела привредног развоја региона Западне Србије, у коме туризам покреће развој других привредних делатности. У том правцу, веома је значајан апликативни предлог просторног размештаја селективних врста туризма на равничарском, предпланинском и планинском простору региона. То може омогућити равномернију просторну дистрибуцију туриста, као и развој других привредних делатности, које су повезане са туризмом. Модел пружа велике могућности за покретање малог бизниса и нове изворе прихода, што може бити од посебног значаја за бројна предузећа, организације и институције које се баве развојем на локалном и регионалном нивоу.

Поред тога, истраживањем је указано и на то како један регион, који поседује бројне туристичке вредности, може имати много већу улогу у привредном развоју земље. Детаљнијом компаративном анализом више различитих развојних чинилаца (људски ресурси, мала и средња предузећа, туристички промет итд.), између унапред дефинисаних региона, указано је на место које регион Западне Србије тренутно

заузима у привредном развоју наше земље. При томе, дошло се до закључка да његова улога није одговарајућа, с обзиром на потенцијале којима располаже. Због тога је неопходно да се локалне власти у свим областима и општинама, у што краћем временском периоду, фокусирају на оне селективне врсте туризма које ће омогућити максималне економске ефекте, уз минимална финансијска улагања. Развој селективног туризма у региону Западне Србије, требао би да покрене развој комплементарних привредних делатности, и то не само пољопривреде, већ и прерађивачке индустрије, занатства и других делатности, што би довело до његове веће улоге у привредном развоју Републике Србије.

Овакав модел развоја може се примењивати у свим земљама, које поседују подручја, са значајним туристичким потенцијалима, тако да он, поред своје универзалности, добија и велики практични значај.

Резултати истраживања у овој докторској дисертацији могу да се примене и приликом (ре)дефинисања будућег регионалног и туристичког развоја Републике Србије. Зато би ова дисертација, својом оригиналношћу, научним приступом предмету истраживања и стручношћу, требала да допринесе употпуњењу истраживачке грађе у овој научној области, што заслужује посебну пажњу научне и стручне јавности.

SCIENTIFIC CONTRIBUTION OF DOCTORAL DISSERTATION

In the dissertation under the title „The role of West Serbia region in the industrial development with a special review on the development of tourism“, industrial and tourist potentials of the particular part of Republic of Serbia have been analyzed. This part of Serbia, according to the administrative division, includes four districts, Mačva, Kolubara, Zlatibor and Morava district. These districts are classified as West Serbia region and they have numerous and unbreakable historical connections and most importantly they present a compact tourist entirety.

The region of West Serbia possesses relatively good both geographical and transport position, as well as various natural and anthropological attractions, that all together points out the fact that this region as an entirety, has all predispositions to become one of the main developing tourist areas in Republic of Serbia.

With the further analysis of the available resources in West Serbia region, as well as their economy-quantitative evaluation, it has been pointed out that tourism presents unused potential which can be activated into development processes. In order to achieve that, it is necessary that tourism development has to be in the co-existential relationship with the development of industrial and first of all agricultural activities. Activating tourist development of rural areas like villages through selective tourism development, with the existing extensive agricultural production, can provide rapid industrial development of this region.

Contribution of the dissertation regards the finding of the appropriate model of the industrial development of West Serbia region, in which tourism would be a starting force for development of other industries. Having that in mind, we find applicative suggestion for space transfer of the selective types of tourism to plain, hilly and mountain area of the region to be very significant. This could provide even distribution of tourists, as well as the development of other industrial activities connected to tourism. The model provides large possibilities for starting of the small business and new income sources, what can be significantly important for different companies, organizations, and institutions which are engaged in the development on the local and regional level.

In addition to that, research has indicated that as one region which possesses various tourist values can have much larger role in the industrial development of the country. With the further comparative analysis of different development factors (human resources, small and medium companies, tourist circulation etc), between in advance defined regions, West

Serbia region position in the industrial development of our country was pointed out as the area which doesn't have appropriate role taking into consideration the potentials it possesses. That's why it is necessary for the local authorities in all areas and communities to focus on these selective types of tourism which could enable maximum economy effects with minimal finance investment. Development of selective tourism in West Serbia region should initiate the development of complementary industrial activities, not just agricultural, but also manufactured industry, craft and other activities, what could lead to having more important role in industrial development of Republic of Serbia.

This model can be applied in all countries, which possess areas with significant tourist potentials, so the model apart from being universal gains practical importance.

Research results in this dissertation can be applied onto (re)defining future regional and tourist development of Republic of Serbia. That's the reason why this dissertation, with it's originality, scientific approach to the subject of research and expertise, should contribute the complementation of research material in this scientific field, so it deserves special attention of scientific and professional audiences.

ИЗЈАВА МЕНТОРА О САГЛАСНОСТИ ЗА ПРЕДАЈУ УРАЂЕНЕ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Овим изјављујем да сам сагласан да кандидат мр **МИЛАН НОВОВИЋ** може да преда Реферату за последипломско образовање Факултета урађену докторску дисертацију под називом **УЛОГА РЕГИОНА ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ У ПРИВРЕДНОМ РАЗВОЈУ СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА РАЗВОЈ ТУРИЗМА**, ради организације њене оцене и одбране.

(Проф. др Живорад Глигоријевић)

STATEMENT OF MENTOR'S CONSENT FOR SUBMISSION OF COMPLETED DOCTORAL DISSERTATION

Hereby, I declare that I agree that the candidate **MILAN NOVOVIĆ**, can submit completed doctoral dissertation to the officer for postgraduate education of the Faculty under the name of: **THE ROLE OF WEST SERBIA REGION IN THE INDUSTRIAL DEVELOPMENT WITH A SPECIAL REVIEW ON THE DEVELOPMENT OF TOURISM** for the purpose of its evaluation and defense.

(PhD Živorad Gligorijević)

ИЗЈАВА

Под пуном материјалном и моралном одговорношћу изјављујем да је приложена докторска дисертација резултат сопственог научног истраживања и да је коришћена литература на адекватан начин цитирана, без преузимања идеја, резултата и текста других аутора на начин којим се прикрива оригиналност извора. У потпуности преузимам одговорност за спроведено истраживање, анализу, интерпретацију података и закључке.

Својеручни потпис:

У Нишу, дана _____ године

STATEMENT

With due material and moral responsibility, hereby I declare that the doctoral dissertation is the result of personal scientific research and that the references used are cited adequately without use of ideas, results and texts of other authors in the way that hides the source's originality. I take the full responsibility for conducted research, analysis, data interpretation and conclusions.

Signature:

Niš, _____

УЛОГА РЕГИОНА ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ У ПРИВРЕДНОМ РАЗВОЈУ СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА РАЗВОЈ ТУРИЗМА

Резиме:

Регион Западне Србије, односно Мачванска, Колубарска, Златиборска и Моравичка област, поседују разноврсне привредне, а посебно туристичке вредности. С обзиром на релативно повољан географски положај и велико природно и антропогено богатство, у њему је могуће развијати туризам као приоритетну привредну делатност.

Туризам на почетку XXI века добија нове димензије. Отварају се туристички региони на свим континентима са убрзаном стопом раста, па зато долази до нове прерасподеле светских туристичких кретања и нове реалокације туристичких дестинација. Туризам и даље има одлике масовности, али сада се већа пажња посвећује селективном туризму, то јест туризму малог обима.

Пошто се туризам у савременим условима све више оријентише на нове просторе и дестинације, то је још више потенциран значај који туризам може имати у будућем привредном развоју региона. Развојем селективних врста туризма могуће је развити целогодишњи туризам на овом простору Републике Србије. Као најзначајније селективне врсте туризма, просторно распоређене, које је могуће развијати на целокупном простору региона су следеће: у равничарском делу - градски, религиозни, транзитни, риболовни, манифестациони итд.; у предпланинском делу - рурални, здравствени, излетнички, спортско-рекреативни, дејчи и омладински; и у планинском делу - зимски спортско-рекреативни, здравствени, ловни, авантуристички итд. Наведени врсте туризма могу, уз скромнија инвестициона улагања, дати у релативно кратком временском периоду значајне економске резултате.

Развој туризма могао би, на тај начин, да омогући развој и других привредних делатности, као што су: пољопривреда, занатство, трговина и неке гране прерађивачке индустрије. Највећи интегративни однос туризам може да постигне са пољопривредом. Како у региону већ постоји, у мањем или већем степену, развијена екстензивна пољопривредна производња, то она може обезбедити биолошки исправну и здраву храну за туристе. Поред тога, пољопривреда омогућава сталну и допунску попуњу радних места у туризму, а активирањем заната и домаће радиности од природних материјала може се допунити и ванпансионска понуда.

У том смислу, комплементарни развој пољопривреде и туризма могао би покренути развој и других привредних делатности, па је, сасвим, реално да би њихова

когзистенција дала велики допринос привредном развоју региона. Са друге стране, туристичка кретања су све више усмерена на еколошки очуване, индустријски непродуктивне, пољопривредно-екстензивне просторе, тако да простор региона Западне Србије постаје све више занимљив за туристе из целог света, што показује и вишеструки раст промета страних туриста у последњих десетак и више година.

Развојем привреде региона Западне Србије, то јест свих његових потенцијала, а посебно туристичких, отвориће се нова шанса и за привредни развој земље у целини. Зато се морају створити и обезбедити сви потребни предуслови, како би овај регион искористио своје шансе, које свакако нису мале, и на тај начин имао већу улогу у привредном развоју Србије. Већа улога региона Западне Србије, у таквом сценарију, огледала би се у повећаном туристичком промету, потрошњи, девизном приливу, бруто домаћем производу, запослености становништва итд.

Кључне речи: привредни развој, регионални развој, регион Западне Србије, селективни туризам, туристичке вредности, област, простор.

Научна област: Економија

Ужа научна област: привредни развој - туризам

УДК број: 338:338.48 (497.11)

THE ROLE OF WEST SERBIA REGION IN THE INDUSTRIAL DEVELOPMENT WITH A SPECIAL REVIEW ON THE DEVELOPMENT OF TOURISM

Abstract:

West Serbia region, in other words, Mačva, Kolubara, Zlatibor and Morava districts, possess various industrial and especially tourist values and wealth. According to the relatively favorable geographical position and enormous natural and anthropological wealth, we find it possible to develop tourism as priority industrial activity.

Tourism in the beginning of 19th century gains new dimensions. Tourist areas on all continents are being opened with rapid growth, this leads to new distribution of tourist circulation and relocation of tourist destinations. Tourism still has characteristics of mass, but more attention is dedicated to selective tourism, smaller volume tourism.

Because of the fact that tourism in modern conditions is oriented towards new areas and destinations, importance which tourism can have in the future industrial development of the region becomes obvious. With the selective types of tourism being developed, it is possible to also develop all year tourism in this part of Republic of Serbia. As the most significant selective types of tourism, distributed in areas, which can be developed on the whole territory of the region include next: in the plain area - city, religious, transit, fishing, festival.; in hilly area - rural, health, excursionist, sport and recreational, children and youth; and in the mountain area - winter sport and recreational, health, hunting, adventurous etc. Previously mentioned types of tourism could, with modest investment in relatively short terms give significant economical results.

Development of tourism in that way could enable and provide development of other industrial activities like: agriculture, craft, trade and some other branches of manufacturing. The largest integrative relationship can be achieved between tourism and agriculture. As in this region developed extensive agricultural production already exists in smaller or bigger degree, biologically correct and healthy food for the tourist can be provided. Apart from that, agriculture provides constant and additional fulfillment of working positions in tourism, and by activating crafts and handcrafts made of natural materials, non boarding offers can be supplemented.

In that way, complementary development of agriculture and tourism might start the development of other industrial activities, so it is quite obvious that their coexistence would give enormous contribution to the industrial development of this region. On the other hand,

tourist transition is more and more directed towards ecologically preserved, industrially unproductive, agriculturally-extensive areas, so the region of West Serbia becomes even more interesting for the tourist from all around the world, what indicates multiple growth of foreign tourists transition in the last decade or so.

With the development of West Serbia region and all of its potentials, especially tourist, a new chance for the industrial development of the whole country can be provided. That is the reason why all the necessary prerequisites must be provided and created so this region could use its potentials and chances which are not insignificant to finally obtain bigger role in the industrial development of Serbia which it certainly deserves. More important role of West Serbia region, according to this scenario, would be reflected in enhanced tourist transition, consumption, income in foreign currency, gross domestic production, employment etc.

Key words: industrial development, regional development, West Serbia region, selective tourism, tourist values, area, space

Scientific field: Economy

Specialisam: industrial development - tourism

UDC number: 338:338.48 (497.11)

САДРЖАЈ ИЛУСТРАЦИЈА

А) Табеле:

<i>Табела 1.</i> Статистички региони у Републици Србији - НСТЈ 1 и НСТЈ 2.....	28
<i>Табела 2.</i> Преглед статистичких функционалних територијалних јединица по нивоима НСТЈ	31
<i>Табела 3.</i> Основни показатељи развијености региона и области Републике Србије	32
<i>Табела 4.</i> Регионални бруто домаћи производ за 2012. годину	34
<i>Табела 5.</i> Могућа нова статистичка регионализација Републике Србије - НСТЈ 1 и НСТЈ 2.....	40
<i>Табела 6.</i> Мачвански област: основне информације	45
<i>Табела 7.</i> Колубарска област: основне информације	47
<i>Табела 8.</i> Златиборска област: основне информације	49
<i>Табела 9.</i> Моравичка област: основне информације	52
<i>Табела 10.</i> Мачванска област: промена броја становника по пописима	57
<i>Табела 11.</i> Колубарска област: промена броја становника по пописима.....	57
<i>Табела 12.</i> Златиборска област: промена броја становника по пописима.....	58
<i>Табела 13.</i> Моравичка област: промена броја становника по пописима.....	58
<i>Табела 14.</i> Регион Западне Србије: промена броја становника по пописима	59
<i>Табела 15.</i> Индикатори (не)запослености у региону Западне Србије 2011. године.....	65
<i>Табела 16.</i> Запосленост по секторима делатности у региону Западне Србије 2011. године.....	67
<i>Табела 17.</i> Улагања у основне фондове по секторима делатности у региону Западне Србије 2012. године (у хиљ. РСД)	70
<i>Табела 18.</i> Дужина путева у Мачванској области (у км)	75
<i>Табела 19.</i> Дужина путева у Колубарској области (у км)	76
<i>Табела 20.</i> Дужина путева у Златиборској области (у км).....	77
<i>Табела 21.</i> Дужина путева у Моравичкој области (у км).....	78
<i>Табела 22.</i> Дужина путева на простору региона Западне Србије (у км)	79
<i>Табела 23.</i> Средња температура ваздуха (°C) на простору региона Западне Србије	89
<i>Табела 24.</i> Влажност ваздуха (%) на простору региона Западне Србије по годишњим добима.....	90
<i>Табела 25.</i> Средња облачност (%) у региону Западне Србије по годишњим добима.....	90

<i>Табела 26.</i> Средња честина и јачина (брзина) ветра у региону Западне Србије (у % и м/с).....	90
<i>Табела 27.</i> Средња месечна и годишња количина падавина у периоду од 1925 - 2005. године на простору региона Западне Србије.....	91
<i>Табела 28.</i> Капацитети за смештај туриста у Мачванској области по градовима/општинама 2007. и 2012. године	115
<i>Табела 29.</i> Капацитети за смештај туриста у Колубарској области по градовима/општинама 2007. и 2012. године	116
<i>Табела 30.</i> Капацитети за смештај туриста у Златиборској области по градовима/општинама 2007. и 2012. године	116
<i>Табела 31.</i> Капацитети за смештај туриста у Моравичкој области по градовима/општинама 2007. и 2012. године	117
<i>Табела 32.</i> Капацитети за смештај туриста у региону Западне Србије по областима 2007. и 2012. године.....	118
<i>Табела 33.</i> Коефицијент атрактивности рељефа за области региона Западне Србије.....	121
<i>Табела 34.</i> Коефицијент атрактивности водних ресурса за области региона Западне Србије.....	123
<i>Табела 35.</i> Коефицијент атрактивности флоре и фауне за области региона Западне Србије.....	125
<i>Табела 36.</i> Синтетички коефицијент атрактивности туристичке понуде за области региона Западне Србије.....	126
<i>Табела 37.</i> Индекси атрактивности зимске сезоне и летњег времена за регион Западне Србије.....	127
<i>Табела 38.</i> Антропогене туристичке вредности значајне за савремени развој туризма	128
<i>Табела 39.</i> Субиндикатори туристичке привалачности и њихове оцене.....	133
<i>Табела 40.</i> Субиндикатори од значаја за дизајнирање туристичког производа и њихове оцене.....	133
<i>Табела 41.</i> Субиндикатори у домену културног значаја и њихове оцене	134
<i>Табела 42.</i> Субиндикатори у погледу робусности и њихове оцене	135
<i>Табела 43.</i> Матрица тржишне привлачности/робусности за Сабор трубача у Гучи.....	135
<i>Табела 44.</i> Туристичка валоризација планине Голија.....	136
<i>Табела 45.</i> Туристичка валоризација Овчарско-кабларских манастира.....	137
<i>Табела 46.</i> Оцена елемената конкурентности за Србију и по појединим подручјима ..	154

<i>Табела 47.</i> Становништво старо 15 и више година према школској спреми по попису 2011. године по регионима Србије	156
<i>Табела 48.</i> Кредити додељени извозницима по регионима Републике Србије 2012. године	158
<i>Табела 49.</i> Распоред малих и средњих предузећа и предузетништва по регионима Републике Србије 2012. године (у %).....	165
<i>Табела 50.</i> Стране директне инвестиције у Србији у периоду после 2000. године (у млрд.).....	167
<i>Табела 51.</i> Највећи страни инвеститори у Мачванској области у периоду од 2000-2014. године	168
<i>Табела 52.</i> Највећи страни инвеститори у Колубарској области у периоду од 2000-2014. године	168
<i>Табела 53.</i> Највећи страни инвеститори у Златиборској области у периоду од 2000-2014. године	169
<i>Табела 54.</i> Највећи страни инвеститори у Моравичкој области у периоду од 2000-2014. године	169
<i>Табела 58.</i> Вредност страних директних инвестиција највећих инвеститора у региону Западне Србије у периоду од 2000-2014. године	170
<i>Табела 59.</i> Број запослених по регионима Републике Србије у 2012. години.....	174
<i>Табела 60.</i> Социодемографске карактеристике испитаника.....	176
<i>Табела 61.</i> Резултати истраживања на узорку од 50 испитаника.....	176
<i>Табела 62.</i> Просечне зараде, без пореза и доприноса, по запосленом у регионима Републике Србије од 2008 до 2012. године (у РСД).....	177
<i>Табела 63.</i> Остварене инвестиције у нове основне фондове по карактеру изградње у регионима Републике Србије 2012. године	179
<i>Табела 64.</i> Остварене инвестиције у нове основне фондове по техничкој структури у регионима Републике Србије 2012. године.....	180
<i>Табела 65.</i> Туристи и ноћења у Мачванској области у новом миленијуму	182
<i>Табела 66.</i> Туристи и ноћења у Колубарској области у новом миленијуму	182
<i>Табела 67.</i> Туристи и ноћења у Златиборској области у новом миленијуму.....	183
<i>Табела 68.</i> Туристи и ноћења у Моравичкој области у новом миленијуму.....	183
<i>Табела 69.</i> Туристи и ноћења у региону Западне Србије у новом миленијуму.....	185
<i>Табела 70.</i> Туристи и ноћења по регионима Републике Србије 2012. године	185
<i>Табела 71.</i> Површина Парка природе Голија по општинама.....	195

<i>Табела 72.</i> Број домаћинстава која се баве сеоским туризмом по регионима Републике Србије.....	201
<i>Табела 73.</i> Ловишта Мачванске области по општинама.....	203
<i>Табела 74.</i> Ловишта Колубарске области по општинама.....	204
<i>Табела 75.</i> Ловишта Златиборске области по општинама	204
<i>Табела 75.</i> Ловишта Моравичке области по општинама	205
<i>Табела 76.</i> Број ловишта у Србији по регионима и (не)развијеност туризма у њима...206	
<i>Табела 77.</i> SWOT анализа просторног размештаја и инфраструктуре.....	210
<i>Табела 78.</i> SWOT анализа сектора малих и средњих предузећа.....	211
<i>Табела 79.</i> SWOT анализа пољопривреде	212
<i>Табела 80.</i> SWOT анализа туризма	213
<i>Табела 81.</i> Интегрална SWOT анализа	214

Б) Карте:

<i>Карта 1.</i> Статистичке функционалне територијалне јединице по нивоима НСТЈ.....	29
<i>Карта 2.</i> Области у Републици Србији и структура региона Западне Србије.....	38
<i>Карта 3.</i> Могућа подела Републике Србије на шест територијално уједначених региона	39
<i>Карта 4.</i> Територија и границе Републике Србије	42
<i>Карта 5.</i> Географске „границе“ Западне Србије.....	44
<i>Карта 6.</i> Место Мачванске области у Србији и њене општине	45
<i>Карта 7.</i> Место Колубарске области у Србији и њене општине	47
<i>Карта 8.</i> Место Златиборске области у Србији и њене општине.....	49
<i>Карта 9.</i> Место Моравичке области у Србији и њене општине.....	52
<i>Карта 10.</i> Коридори у изградњи значајни за регион Западне Србије.....	54

В) Графици:

<i>График 1.</i> Однос и природно-механичко кретање становништва у региону Западне Србије у међупописним периодима 1991 - 2002 - 2011. година.....	60
<i>График 2.</i> Учешће становништва области региона Западне Србије у укупном становништву региона Западне Србије према попису из 2011. године	62
<i>График 3.</i> Природни прираштај у региону Западне Србије, 1992., 2003., и 2012. године.....	63

<i>График 4.</i> Удео различитих контингентних скупова становништва у региону Западне Србије између два пописна периода.....	64
<i>График 5.</i> Стопа запослености и стопа незапослености по областима региона Западне Србије у 2011. години.....	66
<i>График 6.</i> Учешће четири сектора која запошљавају највећи број радника у 2011. години у региону Западне Србије	68
<i>График 7.</i> Учешће четири сектора у које се највише улаже у укупним средствима за нове основне фондове у 2012. години у региону Западне Србије	71
<i>График 8.</i> Удео инвестиција остварених у нове основне фондове по областима у укупним инвестицијама на нивоу региона Западне Србије.....	71
<i>График 9.</i> Учешће високо образованог становништва у укупном становништву старом 15 и више година по регионима Републике Србије.....	157
<i>График 10.</i> Учешће кредита додељених извозницима по регионима у укупним средствима на нивоу земље 2012. године.....	159
<i>График 11.</i> Учешће броја предузећа по регионима у укупном броју предузећа на нивоу земље 2012. године	166
<i>График 12.</i> Вредност страних директних инвестиција (у мил. €) у региону Западне Србије по областима у периоду од 2000-2014. године	170
<i>График 13.</i> Учешће броја запослених по регионима у укупном броју запослених на нивоу земље 2012. године.....	174
<i>График 14.</i> Учешће запослених у правним лицима и предузетника и запослених код њих у укупном броју запослених по областима региона Западне Србије (у %).....	175
<i>График 15.</i> Стопа раста зарада по регионима Републике Србије од 2008 до 2012. године.....	178
<i>График 16.</i> Кретање броја туриста у региону Западне Србије у новом миленијуму....	185
<i>График 17.</i> Учешће региона у укупном броју туристичких долазака на нивоу земље 2012. године	186
<i>График 18.</i> Учешће броја домаћинстава по регионима у укупном броју домаћинстава која се баве сеоским туризмом на нивоу Републике Србије	201
<i>График 19.</i> (Не)развијеност ловног туризма у ловиштима по регионима Србије	206

Г) Шеме:

<i>Шема 1.</i> Позиционирање Србије као туристичке дестинације на иностраном и домаћем тржишту	152
<i>Шема 2.</i> Материјализација појма Југозападне Србије.....	153
<i>Шема 3.</i> Структура остварених инвестиција у нове основне фондове по карактеру изградње у региону Западне Србије 2012. године.....	180

<i>Шема 4.</i> Структура остварених инвестиција у нове основне фондове по техничкој структури у региону Западне Србије 2012. године	181
<i>Шема 5.</i> Удео области у укупном броју туристичких долазака у региону Западне Србије 2012. године	184
<i>Шема 6.</i> Структура простора једне дестинације	218

САДРЖАЈ

УВОД.....	1
-----------	---

Прво поглавље

РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ КРОЗ ИСТОРИЈУ	13
---	-----------

1. Регионализација - процес формирања економских региона.....	13
--	-----------

2. Карактеристике регионалног развоја Србије у XX веку	19
---	-----------

2.1. Територијалне поделе Србије до Првог светског рата.....	19
--	----

2.2. Регионализација између два светска рата.....	20
---	----

2.3. Регионализација од Другог светског рата до 1990. године.....	21
---	----

2.4. Регионализација у оквиру Савезне Републике Југославије	24
---	----

3. Карактеристике регионалног развоја Републике Србије на почетку XXI века .	27
---	-----------

3.1. Статистички региони - актуелно решење	27
--	----

3.2. Показатељи развијености региона и области.....	30
---	----

3.3. Регионална (не)развијеност	33
---------------------------------------	----

3.4. Статистички региони - могуће решење	36
--	----

Друго поглавље

ПОТЕНЦИЈАЛИ ПРИВРЕДНОГ РАЗВОЈА РЕГИОНА ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ	42
--	-----------

1. Географски и геостратешки положај Републике Србије.....	42
---	-----------

2. Економско-географско одређење и структура региона Западне Србије.....	44
---	-----------

2.1. Мачванска област.....	45
----------------------------	----

2.2. Колубарска област	47
------------------------------	----

2.3. Златиборска област	48
-------------------------------	----

2.4. Моравичка област	52
-----------------------------	----

2.5. Географско-туристички положај региона Западне Србије	53
---	----

3. Становништво и радна снага региона Западне Србије.....	56
--	-----------

3.1. Демографске карактеристике и природно-механичка промена становништва	56
--	----

3.2. Проблеми демографског развоја и оцена потенцијала.....	61
---	----

3.3. Број и структура запослених по делатностима	65
--	----

4. Материјална основа привредног развоја региона Западне Србије	69
--	-----------

4.1. Основни производни фондови по делатностима	69
---	----

4.2. Резерве природних извора.....	72
------------------------------------	----

4.3. Инфраструктурни саобраћајни капацитети.....	75
--	----

4.4. Анализа локалне привреде по секторима и делатностима	80
---	----

Треће поглавље

ТУРИСТИЧКИ РЕСУРСИ РЕГИОНА ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ	84
1. Природне туристичке вредности региона Западне Србије	84
1.1. Рељеф као природни ресурс.....	84
1.2. Климатске карактеристике.....	88
1.3. Хидрографски потенцијали.....	92
1.4. Ресурси флоре и фауне	97
2. Антропогене туристичке вредности региона Западне Србије	101
2.1. Културно историјско наслеђе	101
2.2. Манифестационе вредности.....	105
2.3. Етнографска обележја и амбијенталне целине	110
3. Материјална база туризма региона Западне Србије	114

Четврто поглавље

ЗНАЧАЈ ТУРИЗМА У ПРИВРЕДНОМ РАЗВОЈУ РЕГИОНА ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ	120
1. Економска и тржишна оцена природних и туристичких ресурса региона Западне Србије	120
1.1. Економско-квантитативна валоризација природних ресурса.....	120
1.2. Валоризација антропогених туристичких вредности	127
1.3. Валоризација перспективних туристичких атрактивности	132
2. Просторне могућности развоја селективних врста туризма у региону Западне Србије	138
2.1. Равничарски простор	139
2.2. Предпланински простор	141
2.3. Планински простор	142
3. Стварање интегралног туристичког производа региона Западне Србије	143
3.1. Елементи интегралног туристичког производа	144
3.2. Квалитет интегралног туристичког производа	147
3.3. Маркетиншки аспект туристичког производа	149
4. Конкурентност региона Западне Србије као туристичке дестинације	151

Пето поглавље

МЕСТО РЕГИОНА ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ У ПРИВРЕДНОМ РАЗВОЈУ	156
1. Основни фактори привредног развоја региона Западне Србије	156
1.1. Људски капитал као најважнији привредни ресурс	156

1.2. Институционална подршка развоју.....	158
1.3. Мала и средња предузећа	164
1.4. Стране директне инвестиције	167
1.5. Кластери - повезивање привредних субјеката као развојна шанса.....	171
2. Основне компоненте привредних кретања региона Западне Србије	173
2.1. Анализа запослености	173
2.2. Анализа зарада	177
2.3. Анализа основних производних фондова.....	178
2.4. Анализа туристичког промета	181
3. Основни облици туристичке понуде региона Западне Србије.....	186
3.1. Туризам бањских места	186
3.2. Туризам градских насеља.....	189
3.3. Здравствено-рекреативни туризам на планинама.....	193
3.4. Сеоски туризам - основе руралног туристичког развоја.....	198
3.5. Ловни и риболовни туризам	203
4. SWOT анализа и препоруке за интегрални туристички развој региона Западне Србије	209
4.1. Појединачна SWOT анализа	210
4.2. Интегрална SWOT анализа	214
4.3. Агротуризам као покретач укупног развоја	215
4.4. Визија и циљеви будућег развоја	220
ЗАКЉУЧАК.....	224
ЛИТЕРАТУРА.....	232

УВОД

Привредни развој, као део друштвеног развоја, представља прогресивне промене у друштвено-економској структури и пораст животног стандарда становништва. Основни задатак привредног развоја је елиминисање сиромаштва, неједнакости и незапослености, што води ка социјалној инклузији и унапређењу квалитета живота. Кроз привредни развој друштво комбинује друштвене, економске и институционалне процесе стварајући на, тај начин, могућности већини становништва да боље живи.

Развој који у савременом добу доприноси привредном развоју земље у целини је локални и регионални. Циљ је стварање бољих услова за побољшање квалитета живота, отварање нових радних места и уопште друштвени напредак. Све то заједно треба да се одвија у оквирима очувања животне средине, што представља одрживи развој, како локалне заједнице тако региона и земље у целини.

У последњим деценијама XX века, процеси глобализације обликовали су социјалне и економске услове у целом свету. Поред негативних страна, глобализација обезбеђује многе потенцијалне користи локалним предузећима: приступ новим тржиштима и технологијама, повећање продуктивности, ефикасности производње и слично. Сигурно је да локални актери не могу да контролишу дешавања на глобалној сцени. То не значи да они, ипак, треба да буду жртве процеса глобализације, већ морају „научити“ како делују „екстерни фактори“ да би се потом прилагодили и позиционирали, тако да искористе шансе и избегну опасности, које са собом носи глобална економија.

У данашњим условима, децентрализација је омогућила да локалне власти и други социо-економски учесници преузму много већу одговорност за развој сопственог подручја. Локални и регионални развој је резултат могућности друштва да одлучи шта жели и да следи заједничке макро циљеве. Да би овај процес био одржив, он мора обухватити економску компоненту, узимајући у обзир социјалну једнакост, добробит човека, очување животне средине, технолошки развој, добро и ефикасно управљање локалним институцијама и слично.

Локални економски развој подразумева напор локалне заједнице за стварање повољнијег окружења за пословање, унапређење конкурентности предузећа, стварање могућности за оснивање нових фирми и слично, без обзира да ли су у питању страни инвеститори или локални предузетници. Овај развој се заснива на колективном

деловању подразумевајући, како јединство између јавног и приватног сектора, тако и блиску сарадњу између владиног и невладиног сектора (коморе, пословна удружења, синдикати, универзитети, компаније, невладине организације итд.). Њихов циљ је да створе повољније услове привређивања кроз системско планирање које обухвата цео локалитет, све системе, стварање региона као испреплетане мреже веза и синергије економских актера.

Локални економски развој је функција многих варијабли: природни ресурси, капитал и инвестиције, радна снага, предузетништво, транспорт, технологија, структура индустријске и пољопривредне производње, локалне институције, светска економска ситуација итд.

Социјалне и привредне иницијативе у локалном интересу морају се комбиновати, што ће позитивно деловати и на оптимално коришћење локалних ресурса. Децентрализација и све већа конкуренција доносе велике изазове и могућности, како за приватни и јавни сектор, тако и за организације које се баве развојем локалне заједнице. Један од тих великих изазова је и развој туризма.

Анализирати развој туризма у некој средини, значи ући у многе поре живота те средине. Развој туризма на неком подручју изазван је, пре свега, економским разлозима. Основни задатак туристичког и уопште економског развоја је квалитетнији живот за домаће становништво. У данашњим условима, без много двоумљења, може се констатовати да је развој туризма средство којим се може превладати евентуално стање сиромаштва, које се јавља у одређеној средини односно земљи.

За развој туризма у датој средини, неопходно је постојање одређеног општег нивоа развијености те средине. Незамисливо је развијати туризам без многобројних активности, које постоје и без туризма и које су могуће тек на одређеном ступњу друштвено-економског развоја. Реч је о примарном сектору привређивања, пре свега, о пољопривреди, али и о различитим гранама прерађивачке индустрије. Укључивање било којих активности у туристички развој треба базирати на одређеној користи коју таква активност може имати од свог учешћа у туристичком развоју. То је једина здрава основа укључивања појединих делатности у развој туризма и утицаја туризма, са друге стране, на те делатности.

Чињеница је да је туристички развој у појединим земљама донео много тога рушилачког и деструктивног, али је много више позитивних обележја и последица развоја туристичког феномена. Туристички развој је донео многе промене који имају економску позадину: изградња туристичке инфраструктуре и супраструктуре,

запошљавање локалног становништва, покретање развоја постојећих и стварање услова за развој нових делатности, девизни прилив итд.

Поред тога, развој туризма економске користи доноси и јавним органима власти на нивоу туристичког места, општине, града, области, региона и земље у целини у виду боравишне таксе, аеродромске таксе, различитих пореза, царине и слично. За одређену земљу која жели развијати туризам као приоритетну делатност најважније је то што ова делатност доприноси развоју других делатности и грана, а тиме доводи и побољшања услова живота домицилног становништва.

Туризам на почетку XXI века добија нове димензије, у смислу да постепено прелази из масовног у селективни. Туризам, и даље, има одлике масовности, али сада се већа пажња посвећује селективним врстама туризма. Реч је о сегментирању туристичке тражње, која тражи еколошки очуване просторе, на којима ће доживети ново искуство. Због тога долази до прерасподеле светских туристичких кретања и нове реалокације туристичких дестинација. У том погледу, на значају добијају континенталне земље са очуваном животном средином, односно, пре свега, њени рурални предели. Ако у тим местима постоје природни и антропогени ресурси, онда се њихово становништво може окренути развоју туризма.

У оквиру јединствене државне територије постоје одређена подручја односно региони, који располажу различитим и разноврсним ресурсима. Постојећи ресурси предодређују и различите привредне делатности које се, захваљујући тим ресурсима, могу развијати у њима. Они региони који поседују разноврсне ресурсе имају и веће могућности развоја. Ако се ти ресурси искористе на правилан и адекватан начин, онда ће ти региони имати већу улогу у привредном развоју земље. С обзиром на већу или мању улогу коју региони имају у привредном развоју, долазимо до закључка да постоје одређене разлике у нивоу развијености појединих региона. То је општа законитост привредног развоја сваке земље.

У савременим условима, функција регионалног развоја своди се на смањивање разлика у развијености између дефинисаних региона кроз институционалну подршку локалним економским активностима. Полази се од тога да су постојећи привредни потенцијали, још увек, недовољно искоришћени, што би кроз њихово активирање и преусмеравање у друге сврхе допринело остваривању наведене функције. У том смислу, регионални развој представља покретање економских процеса и подстицање коришћења ресурса у слабије развијеним регионима са циљем постизања укупног

одрживог развоја, у складу са вредностима и очекивањима како предузетништва, становништва тако и посетилаца, то јест туриста.

За правилно усмеравање регионалног развоја, неопходно је анализирати све карактеристике региона појединачно, као што су постојећи ресурси, његове структурне карактеристике, зависност од других региона и ширег окружења и слично. На основу те анализе неопходно је, на датом степену привредне развијености, неком региону дати предност, а у њему и одређеној делатности, јер сваки регион располаже различитим ресурсима који могу бити стављени у функцију развоја различитих привредних делатности.

Пракса савремених земаља показала је да се, они региони који поседују разноврсне туристичке атрактивности, опредељују за развој туризма као водеће привредне делатности. На тај начин, кроз развој туристичких активности у региону се поспешује његов привредни развој, што у крајњој линији доприноси и привредном развоју земље у целини.

О свим овим питањима мора се водити рачуна када је у питању привредни, регионални и туристички развој у Србији. Комплексност друштвено-економских услова привређивања налаже потребу заједничког одлучивања свих оних који, на било који начин, учествују или осећају последице тог развоја, почевши од националног, преко регионалног па све до локалног нивоа.

Континенталне земље, попут Србије, које имају потенцијала за развој туризма и желе да га искористе на најбољи могући начин за бржи привредни развој, морају имати у виду следеће моменте:

1) Између туризма и привредног развоја постоји висок степен корелације, па се отуда туризам, због својих бројних позитивних ефеката на целокупну привредну активност, може искористити као фактор бржег привредног развоја. Утицај туризма на привредни развој конкретно се остварује преко утицаја туристичке потрошње и инвестиција на општу привредну активност и учешће у стварању бруто домаћег производа.

2) Инвестиције намењене туризму су важна претпоставка за коришћење туристичких могућности. Ефикасније коришћење туристичких потенцијала не може се постићи само пуким поседовањем природних и антропогених ресурса него захтева и одређене инвестиције у објекте, инфраструктуру, људски ресурси итд.

3) Није пожељно ни за једну земљу да свој привредни развој заснива само на туризму. Економисти заузимају негативан став о привредном развоју који се заснива

само на једној делатности. Због тога је у дисертацији, тежиште на туризму уз комплемантарни развој са осталим привредним делатностима, пре свега, са пољопривредном, занатством, прерађивачком индустријом итд.

Комплемантарни развој више делатности, као генератор бољег живота и богатијег друштва, треба базирати на развоју домаће привреде кроз коришћење компаративних предности свих њених региона, њихових основних природних ресурса и посебно људских ресурса, чија ће стручност и способност у многим областима бити основни фактор у имплементацији свих пројеката у следећем периоду.

Подручје истраживања у овој докторској дисертацији је регион Западне Србије у коме је у прошлости пољопривреда чинила базу економског развоја. Током друге половине XX века ту улогу преузела је индустрија, да би последњих двадесетак и више година економија у региону доживела значајне промене и у процесу је реструктурирања, те је потребно пронаћи нове смерице развоја. С обзиром на богатство туристичких ресурса и повољан географски положај, туризам би могао имати значајније место у том процесу, чији би иницијални циљ био да покрене привредни опоравак региона.

Развојем привреде региона Западне Србије, то јест свих његових потенцијала, а посебно туристичких, може се отворити нова шанса за привреду Србије. Зато се морају створити и обезбедити сви потребни предуслови како би овај регион искористио своје шансе, које свакако нису мале, и на тај начин у будућности имао већу улогу у привредном развоју Републике Србије.

Развој туризма може се посматрати и изучавати не само са макро аспекта, где се посебно обраћа пажња на регионално просторни размештај туристичких атрактивности и економских агрегата већ и са микро аспекта са акцентом на организационо производне јединице туристичког производа, што укупној валоризацији туристичке активности даје комплексно искоришћавање расположивих идентификованих и прецизно инвентарисаних чинилаца развоја.

Овакво целовито и детаљно изучавање туризма од стране научне и стручне јавности, требало би да подстакне политичке структуре на свим нивоима власти на доношење одговарајућих одлука за равномернији и бржи развој, јер питање је колико су општинске власти у нашој земљи заинтересоване, свесне и стручне да увиде неискоришћеност огромних туристичких ресурса и начина за њихову валоризацију.

Из тих разлога, ова дисертација је само један покушај да се крене у том правцу, са жељом да подстакне даље научно и стручно изучавање туристичко-привредних

ресурса у нашој земљи, како би туризам заиста постао једна од водећих делатности у привредном развоју. За сада је мало оних радова који покушавају да одговоре на то како један део територије може допринети бржем привредном развоју земље у целини.

На наведена питања и проблеме покушаће да одговори докторска дисертација под називом „Улога региона Западне Србије у привредном развоју са посебним освртом на развој туризма“. Она треба да укаже и на специфичне проблеме регионалне (не)развијености наше земље у којој би регион Западне Србије имао значајнију улогу у будућим привредним токовима.

Предмет истраживања дисертације је, пре свега, оцена постојећег потенцијала региона Западне Србије. Кроз анализу географског и геостратешког положаја, граница и величине овог региона, жели се указати на његов значај и улогу у профилисању равномернијег развоја Србије, као неопходног услова динамизирања укупног привредног развоја. Поред тога, предмет истраживања односи се и на туристичку валоризацију овог дела наше земље, посматрано са економског аспекта. Акцент је стављен на изучавање утицаја светских туристичких кретања на досадашњи развој туризма на овом простору и проблемима у његовом развоју. Упоредо са тим, анализирају се развијенији облици туризма и утврђују перспективе развоја туризма, као и њихове импликације на привредни развој земље.

Основни циљ истраживања је да се на основу квалитативне и квантитативне анализе постојећег привредног и туристичког потенцијала процене могућности за будући развој региона Западне Србије, где би туризам имао водећу улогу у привредном развоју. Поред тога, циљ је да се укаже и на улогу коју ће овај регион имати у привредном развоју Србије. Као специфични циљеви овог истраживања јављају се: (а) указивање на огромне проблеме регионалног развоја Србије у прошлости; (б) истицање значаја локалних и регионалних интеграција за бржи привредни развој; (в) указивање на чврсту везу развоја туризма и привредног развоја уопште; (г) анализа постојећег стања туризма у региону Западне Србије и усклађености његовог развоја са другим делатностима; (д) процена могућности развоја и конкурентности привреде овог региона кроз коегзистенцијални развој туризма и других привредних делатности итд.

За остваривање ових, доста сложених, циљева истраживања постављени су следећи задаци:

1. анализирати и систематизовати регионалне проблеме у Србији кроз историју, почев од турског времена од краја XVIII века до данашњих дана;

2. указати и истражити укупне природне и привредне потенцијале региона Западне Србије;

3. указати и посебно нагласити да је привреда региона Западне Србије за сада без јасно дефинисаних пропульзивних делатности;

4. пошто је туризам у савременим условима све више интегрална делатност, то се кроз детаљну анализу богатих туристичких вредности региона Западне Србије указује да би управо туризам могао бити једна од водећих делатности привредног развоја;

5. туризам такву улогу може остварити само у коегзистенцији са другим привредним делатностима (пољопривреда, трговина, саобраћај, индустрија...);

6. у таквим околностима, перспективно посматрано, регион Западне Србије може имати значајнију улогу у укупном привредном развоју земље као целине.

Структуру докторске дисертације, поред увода и закључка, чини *пет* међусобно комплементарних и интерактивних поглавља.

У *првом* поглављу, које носи наслов „Регионални развој Републике Србије кроз историју“, анализиран је историјат регионализације Србије, почевши од краја XVIII века, још за време Турске царевине, до почетка Првог светског рата, затим између два светска рата, преко регионализације присутне у бившој Југославији, па све до постојеће статистичке регионализације Републике Србије на почетку XXI века.

Историјски посматрано, регионални развој Србије - Југославије - Србије не може се објаснити и разумети истраживањем само економских диспаратета. Кроз тај проблем се прелама и питање државног устројства и национално питање, што је резултанта различитих историјских утицаја који су створили читав мозаик културних образаца. Анализом регионалног развоја у СФР Југославији и СР Југославији указује се на најзначајније карактеристике и обележја тог пута и која се у значајној мери може искористити код дефинисања макроекономских подручја на простору данашње Србије.

Појава различитих предлога регионализације Србије у научним, стручним и политичким круговима на почетку XXI века, говори у прилог заинтересованости свих релевантних фактора у њој да се створи један нови концепт регионализације који би имао за циљ да распореди и добрим делом пренесе одговорности за економски развој на све чиниоце, а посебно оне на нижим нивоима власти и одлучивања.

У погледу територијалне поделе Републике Србије и будућег регионалног развоја размотрена је регионализација Србије према претходном и садашњем законском оквиру и указано је на њене предности, али и мане. Из разлога што је Закон о регионалном развоју једним делом резултат и политичких компромиса, дат је нов

предлог статистичке регионализације у нашој земљи, према коме би Србија била подељена на шест (уместо садашњих пет) територијално уједначених региона: регион Војводине, регион Београда, регион Западне Србије, регион Централне Србије, регион Југоисточне Србије и регион Косова и Метохије.

Према том предлогу, регион Западне Србије обухватао би четири области, и то: Мачванску, Колубарску, Златиборску и Моравичку. Овакво опредељење је базирано на неколико критеријума: међусобне повезаности и сарадње појединих општина, упућености становништва у заједничке привредне, културне и друге токове, заједничке изграђености инфраструктурних објеката, повезаности државних органа, јавних и приватних предузећа и слично.

Поред наведеног, овом дисертацијом се географски, привредно и туристички изучава и истражује овај део Србије, што може бити од посебног значаја и због тога што је, за сада, доста оскудна литература (научна и стручна) о том крају. Из тог разлога, дисертација, поред свих неопходних циљева и резултата има и један додатни, а то је да покрене даљу, у значајно већем обиму, научну и стручну анализу о Западној Србији, без обзира како је тумачили и како јој одређивали „границе“.

У *другом* поглављу под називом „Потенцијали привредног развоја региона Западне Србије“ анализира се географски, геостратешки, саобраћајни и туристички положај, како Републике Србије тако и региона Западне Србије. Својим положајем наведени регион је лоциран на важним саобраћајним правцима који овај простор повезују са свим странама света.

Посебан део другог поглавља је анализа демографског потенцијала и радне снаге региона Западне Србије, којим је указано на проблеме демографског развоја. Садашња демографска слика овог дела наше земље је врло неповољна. Она је само продужетак негативне тенденције у кретању становништва из ранијих година и деценија. Када је реч о радној снази, анализирана је структура запослених по делатностима.

Поред становништва, анализирана је и материјална основа привредног развоја региона, коју чине: основни производни фондови, природни извори и инфраструктурни саобраћајни капацитети. У контексту изналажења укупних решења за заустављање регионалних диспропорција, једно од централних места заузима развој инфраструктуре, који треба да допринесе подизању квалитета живота грађана и стварања повољних услова за нове инвестиције. На крају се сагледава и стање сектора на локалном нивоу и привредних субјеката значајних за локални економски развој.

Да би се убрзао развој региона Западне Србије, неопходно је стимулисати и развијати просперитетне делатности, као што је туризам. Из тог разлога *треће* поглавље „Туристички ресурси региона Западне Србије“ посвећено је туристичким вредностима и атрактивностима, као изразитом развојном потенцијалу, са циљем да се ти ресурси на што бољи начин прикажу и презентирају.

Ово подручје Србије поседује многа природна богатства (пољопривредно земљиште, шумско богатство, лековите воде, минерални извори итд), која представљају компаративне предности у односу на друге регионе. Специфичности рељефа, климе, биљног и животињског света, богат хидрографски потенцијал, заштићене области, као и бројно културно-историјско наслеђе чине његов огроман туристички потенцијал. Природне атрактивности, које се налазе на овом простору, предодређују неке од савремених селективних врста туризма: еко туризам, туризам у руралном подручју, бањски, здравствени, манифестациони, градски, планински итд.

Други велики комплекс туристичких атрактивности чини богато културно-историјско наслеђе, као што су: споменичке целине, етнографске вредности, амбијенталне целине, музеји, спомен здања итд. Оно је распрострањено на целој територији региона Западне Србије, а највише поред главних комуникационих праваца, на планинским висовима, поред река, минералних извора и слично.

Материјална база, као трећи комплекс туристичких потенцијала, није на задовољавајућем нивоу развоја, те јој стога треба посветити пуну пажњу у будућим плановима и стратегијама развоја.

На основу детаљније анализе туристичких вредности и атрактивности из претходног дела, у *четврто* поглављу „Значај туризма у привредном развоју региона Западне Србије“, испитује се каква је могућност да туризам има одлучујућу улогу у привредном развоју региона. Основна обележја на светском туристичком тржишту постају тражња за новим дестинацијама и прелаз из масовног у селективни туризам. Покушава се, дакле, показати како та обележја утичу на туристичке ресурсе региона Западне Србије, а посебно како се и на који начин ти ресурси могу уклопити у светске туристичке трендове.

Да би се остварили тако постављени циљеви, уз помоћ економетријских метода и модела, приступа се економско-квантитативној анализи природних потенцијала са циљем да се види да ли се добијени резултати уклапају у оптималне индексе. Таква анализа треба да покаже да односи коегзистенције туризма и других привредних делатности покрећу равномеран регионални развој, због тога што туризам не смета

развоју других делатности, него их подстиче да све оне заједно учествују у изградњи одговарајућег препознатљивог имица овог дела Србије. У том смислу, са аспекта поделе укупог простора на равничарски, предпланински и планински, дат је предлог развијања различитих селективних врста туризма, који ће уједно покренути и развој комплементарних делатности.

Досадашња искуства у развоју светских туристичких кретања указују на то да ће положај региона Западне Србије зависити од стварања интегралног туристичког производа највишег квалитета. Са таквим туристичким производом, овај регион се може једним делом уклопити у већ постојеће туристичке трендове и позиције, а другим делом такав производ треба да води стварању индивидуалности ове туристичке дестинације. Зато је неопходна одговарајућа институционална организација, која ће захтевати ангажовање државних, друштвених, политичких, културних, просветних и привредних структура.

Стварање индивидуалности и посебности региона Западне Србије за туристичко тржиште, биће од пресудног значаја за одржавање његове конкурентности у будућем периоду. Како је показало анкетно истраживање ставова представника локалних интересних група, спроведено током 2005. године за потребе израде Стратегије туризма Републике Србије, конкурентност овог дела Србије је највећа међу регионима. Резултати ових истраживања коришћени су из разлога што регион Западне Србије, у нашем случају, територијално припада простору који је у Стратегији означен као „кластер“ Југозападна Србија.

Пето поглавље дисертације под насловом „Место региона Западне Србије у привредном развоју“, бави се, пре свега, анализом позиције коју овај регион тренутно заузима на националном нивоу, као и могућностима да кроз развој туризма и њему комплементарних делатности, добије адекватнију улогу у укупном привредном развоју Републике Србије.

Пажња се, прво, посвећује анализирању кључних фактора који ће значајније утицати на будући привредни развој региона. Ти фактори су: људски капитал, институционална подршка, мала и средња предузећа, стране директне инвестиције, као и организовање кластера. У данашњим условима пословања, знање постаје кључни фактор економског развоја једне земље и конкурентности њених предузећа, како на домаћем тако и на иностраном тржишту. Зато се кроз институционалну подршку (државну, регионалну и локалну) мора посветити пуна пажња том аспекту развоја, као и малим и средњим предузећима, који могу бити од пресудне важности за почетно

динамизирање привредних кретања. Поред тога, развој се не може замислити без улазних токова страних директних инвестиција на ово подручје, које би требало да обезбеде: привредни раст, равномеран привредни развој, повећање запослености, ефикасније коришћење постојећих ресурса итд. За све то неопходно је повезивање различитих привредних субјеката у такозване кластере. Из тих разлога дати су и одређени предлози за њихово формирање у појединим областима региона.

Један од основних показатеља нивоа развијености је запосленост, па се овом питању поклања посебна пажња. Врши се компарација запослености у региону Западне Србије са осталим регионима и указује на могућност повећања запослености у туризму. На анализу запослености надовезује се компаративна анализа зарада по регионима и сагледава њихово стање у односу на национални просек. На сличан начин, анализирају се и основни производни фондови, како по карактеру изградње тако и по техничкој структури.

Значајна компонента привредних кретања је и туристички промет, који се детаљно анализира како по областима региона Западне Србије, тако и по регионима Републике Србије. Он је у новом миленијуму у порасту у свим регионима, а посебно је тај пораст велики у посетама страних туриста нашој земљи, што показује да она постаје све више интересантна за савремена туристичка кретања. Отуда се туризам може појавити као покретачка снага развоја привреде региона Западне Србије, што ће утицати и на његову већу улогу у привредном развоју земље.

Због тога је посебна целина овог поглавља посвећена детаљнијој анализи појединих врста туризма који су од великог значаја за повећање туристичког промета и за бржи привредни развој у будућности: бањски, градски, здравствено-рекреативни, сеоски, ловни и риболовни итд. Њиховим развојем на селективној основи, може се стећи компаративна предност у развоју туристичке делатности, што ће покренути и остале привредне делатности и тако убрзати привредни развој региона.

На крају овог поглавља, на добро конципираној и, на пракси заснованој, појединачној и интегралној SWOT анализи, дају се пропоруке даљег успешног коегзистенцијалног развоја различитих привредних делатности. Дошло се до закључка да се основа покретања привредног развоја, пре свега, налази у коегзистенцијалном односу туризма и пољопривреде. Агротуризам, дакле, може да буде покретач укупног развоја региона Западне Србије, који би, даље, кроз развој осталих привредних делатности допринео привредном динамизирању.

Полазећи од свега презентираних у дисертацији, у *закључку* се указује на то да су перспективе интегралног, коегзистенцијалног развоја туризма и других делатности веома добре, у смислу њиховог узајамног развијања на укупном простору региона Западне Србије. Перспективно посматрано, овај део Србије има изузетне природне и антрополошке потенцијале за развој туризма, а у складу са њим и повезаних привредних делатности, а посебно пољопривреде. Такву шансу локалне и регионалне структуре треба на прави начин да искористе, како би се, уједно, повећала и улога региона у привредном развоју Републике Србије.

Прво поглавље

РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ КРОЗ ИСТОРИЈУ

1. Регионализација - процес формирања економских региона

У иностраној и нашој стручној литератури, срећу се појмови „регионализација“ и „регионализам“. Регионализација се институционално схвата као стварање такозваног средњег нивоа у државној територијалној организацији са новим институцијама које могу широко варирати у погледу органа, одговорности и овлашћења, али које се увек налазе изнад нивоа постојећих локалних институција.¹

Регионализација подразумева стварање одређених територијалних целина са атрибутима аутономног одлучивања у креирању и вођењу јавних послова, односно у формирању организационих структура управљања ради остваривања тих послова. Велики део националних и регионалних политика припада овој категорији. У земљама Европске уније евидентни су процеси јачања и афирмације региона који су дошли „одозго“, посебно од 80-их година XX века.

Регионализам, са друге стране, одговара дефиницији региона као низу људских, културних, језичких или других карактеристика које оправдавају његову трансформацију у политичко тело, које захтева већи или мањи степен аутономије.² Регионализам се односи на идеологију и политички покрет који одражава захтеве грађана одређене територије (региона) за већом контролом над пословима региона и за успостављање регионалне власти. Регионализам је стога усмерен „одоздо“, што значи да је децентралистички и политички. Ова појава значајно обележава период последњих двадесетак година. На успешност регионализма утиче велики број фактора: политичка и економска култура, социјални приоритети, традиција, природа државности итд.

Према томе, регионализација има институционално значење, које се разликује од регионализма, као политичког и идеолошког покрета. Ова два процеса нису увек коинцидирала, мада се они све више преплићу и мање разликују. Политика Европске заједнице до пред крај 80-их година прошлог века била је у суштини регионализација, али увођењем принципа партнерства, Европска унија уводи регионализам као важан чинилац.

¹ Wallon-Leducq, C. M.: *Regionalisation, Dictionnaire constitutionnel*, Duhamel, P.U.F., Paris, 1992.

² Voss, D. H.: *Regionen und Regionalismus im Recht der Mitgliedsstaaten der Europäischen Gemeinschaft*, Peter Lang, Frankfurt/Bern, New York/Paris, 1989., pp. 21-51.

У корену израза „регионализам“ лежи појам „регион“, који потиче од латинске речи *regio* и означава област, подручје или територију веће површине. Регион, између осталог, означава одређену територијално-политичку област, по правилу, веће површине. Карактерише се „сличношћу, дефинисаним социјалним, културним, економским и политичким специфичностима и становницима на том подручју омогућава да, на много квалитетнији начин, остваре своје заједничке потребе, интересе и вредности остварујући на, неки начин, тако и специфични регионални интерес.“³

У литератури се, углавном, срећу два различита одређења и концепције региона: шира и ужа. Према широј концепцији, регион представља територијалну јединицу која има специфичне историјске, социо-економске и културне карактеристике, такве да формирају специфичан регионални идентитет и воде ка потреби очувања тих специфичности као посебног интереса.⁴ У ширу концепцију спада и појам региона на међународном плану. Са тог аспекта, регион представља одређен простор сличан по неким особинама по којима се разликује од окружења, с тим што у овом случају тај простор сачињава више суседних држава које повезују одређени заједнички интереси и/или извесне заједничке карактеристике (на пример регион Западног Балкана).

Други, ужи, концепт региона представља, такође, један омеђен простор специфичан по неким својствима с тим што, код овог одређења, регион представља елемент редовно постојеће политичко-територијалне поделе. Овде су јасно утврђене границе региона и дате су му одређене надлежности. Код ужег схватања често се прави разлика између два типа региона:

1. Административни и статистички регион (регион на чијем нивоу не постоје регионалне, непосредно биране власти), и
2. Политички регион (регион на чијем нивоу постоји непосредно бирана регионална власт и извешан степен самоуправе односно аутономије).⁵

Административни односно статистички регион представља институционално омеђену територију која не представља ниво власти. Државе су дефинисале територију за вођење политике или једноставно за сакупљање одређених статистичких података. У ову врсту региона спадају региони на основу којих се спроводе регионалне политике Европске уније. Из тог разлога, раније традиционално унитарне државе (на пример

³ Аранђеловић, З., Глигоријевић, Ж.: *Регионална економија*, СБЕН, Ниш, 2010., стр. 24.

⁴ Popović, D.: *European Regionalism, A Challenge to New Democracies*, Institut Du Federalisme, Helbing & Lichtenhahn, Bale - Geneve - Munich, 2002., pp. 8.

⁵ Ђорђевић, С.: Региони као највиши ниво организовања локалне власти и значај регионалне интеграције, *Европски стандарди у локалној самоуправи*, ПАЛГО центар, Београд, 2004., стр. 5.

Ирска или Грчка) стварају административне органе на нивоу ових региона у циљу хармонизације са критеријумима Европске уније, а ради реализације регионалних политика и коришћења за то намењених фондова.

Политички региони су специфични по постојању демократски изабраних и комплетно заокружених органа власти. Ови региони, са својим системом власти и управљања, са овлашћењима и извесним степеном аутономије које поседују, представљају децентрализацију власти и средњи ниво управљања. У зависности од овлашћења и статуса који имају, они могу представљати ниво локалне самоуправе или федералну јединицу, а постоји могућност и извесне њихове комбинације, када имају обележја и једног и другог, као што је то случај са регионима у Италији и Шпанији.

У савременим разматрањима различитих модалитета регионалне сарадње није увек лако направити оштре разлике између многобројних појавних облика региона, регионализма и регионализације.

Постоје мишљења да регионе треба, пре свега, посматрати са економског становишта. У том смислу, региони су релативно заокружене привредне територије које се одликују својом производном специјализацијом, структуром производних снага и производних односа, и специфичним унутрашњим економским везама и везама са другим економским регионима.⁶ Велики број економиста слаже се да постоје извесна основна обележја економских региона:

- Економски региони су просторне компоненте привреде у целини и као такви поседују одређену економску и географску заокруженост, при чему су територијална подела рада и производна специјализација основа њиховог настајања и развоја;
- Економски региони најчешће се стварају око једног или више индустријских центара, где ти центри имају одлучујући утицај на формирање регионалних структура;
- Економски региони треба да буду веће територијалне јединице, како би својим природним и људским изворима омогућили стварање јачих жаришта привредног раста и одговарајућу нужну диверсификацију производње.⁷

Како су региони имали одређени значај у својим државама, то их и Европска заједница није занемарила, нарочито у периоду кад су ови региони почели да се удружују са регионима у пограничним областима. Према Повељи о регионализацији Европске заједнице, усвојеној 1988. године, регион представља одређено јединство у

⁶ Росић, И.: *Раст, структурне промене и функционисање привреде (национална економија)*, Комино трејд, Краљево, 2000., стр. 398., према Алемпиев, П.М., *Економическое районивание СССР*, Москва.

⁷ Чобелић, Н.: *Привреда Југославије: раст, структура и функционисање*, књига 2, Савремена администрација, Београд, 1980., стр. 239.

географском смислу чије становиштво одликују сличности у погледу језика, историје, традиције, као и заједнички интереси у области привреде и саобраћаја.

Европски регионализам одликују два паралелна процеса:

1. повезивање региона различитих држава, најчешће суседних (подрегионализам или субрегионализам), и
2. стварање регионалних удружења са циљем непосредног утицаја на међународне организације, као што су Савет Европе или Европска унија (надрегионализам или супрарегионализам).⁸

Као последица тога, у савременим процесима интеграције на нивоу Европске уније појавио се нов концепт региона - еврорегион, који је, као институционални феномен, изузетно популаран широм Европе. Познати еврорегиони у Европској унији су: *Baziliensis*, *Arge Alp* (обухвата области Аустрије, Италије, Немачке, Швајцарске), *Adria*, *COTROA*, *EUROREGIO* итд.

Еврорегион представља добровољну интересну асоцијацију, уз поштовање националних и међународних закона, у циљу елиминације „територијалног изолационизма“ и стварања оквира културног зближавања или реконструкције неких творевина, уз успостављање јединственог језгра за економски развој и равнотежу између центра и периферије. Еврорегион може да значи и интересно удруживање без законске основе, али да је то повезивање пропраћено неким заједничким интересима.

Еврорегион је, дакле, интересна заједница која своје основе налази у: географском положају, заједничким ресурсима и потенцијалима, историјским везама и односима, стању међудржавних односа, и међудржавним и регионалним пројектима.⁹ Из овога произилазе и циљеви који се настоје постићи еврорегионалном сарадњом: унапређење културних веза и веза између образовних и научних установа, унапређење и усклађеност привреде, повећање привлачности региона за потенцијалне улагаче, заједнички програми заштите животне средине, признавање различитих култура итд.

Идеја еврорегиона се заснива на три претпоставке:

1. Погранични простори заостају у економском развоју;
2. Заостајање пограничних региона постаје препрека или, чак, кочница даљег развоја државе, па зато ови региони добијају третман „проблематичних простора“, чији развој мора да помаже држава, и

⁸ Самарцић, С.: *Европски регионализам и Балкан*, Институт за европске студије, Београд, 2004., стр.166.

⁹ Тодоровић, М. и сар.: *Србија, еврорегиони и европске интеграције*, Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Посебна издања, књ. 63., Београд, 2004., стр. 31.

3. Многи проблеми пограничних простора могу бити решени кроз сарадњу суседних земаља, на регионалном и локалном нивоу.

Регионалне и локалне власти које су потписале документе о сарадњи, имају директно право да закључују уговоре са локалним властима суседних земаља, а који се односе на успостављање заједничке стратегије и деловања у области просторног развоја, социјалне и економске кохезије, саобраћајних система и информационог друштва, промовисање предела природног и културног блага, заштиту животне средине, управљање ресурсима и превенције ризика.

Данас постоје три врсте еврорегиона:

1) Еврорегиони унутар Европске уније, који су створени на границама земаља са сличним економским профилем, нивоом животног стандарда, релативно финансијски јаким и предузимљивим по питању интеграција у циљу ублажавања последица периферног положаја региона кроз трансграничну сарадњу, стимулисање нових делатности и отварање нових радних места;

2) Еврорегиони који се стварају на спољашњим (шенгенским) границама Европске уније, који имају за циљ да припреме за интеграцију оне земље које су кандидати за чланство у Европску унију, и

3) Еврорегиони изван граница Европске уније, чије стварање је праћено највећим проблемима, не само политичке, већ и финансијске природе, делимично и због ограниченог ангажовања Европске уније.¹⁰

Пошто Европска унија снажно подржава овај вид сарадње и предвиђа знатна финансијска средства за афирмацију такве прекограничне сарадње, то се последњих година знатно повећава број еврорегиона. Ова врста сарадње постала је и део предприступне студије Европске уније, што је изузетно важно за Источну и Југоисточну Европу којој, између осталих, припада и Србија.

У оквиру Југоисточне Европе, у пограничним подручјима Србије, основано је, до сада, пет еврорегиона који обухватају и делове суседних земаља:

1. Еврорегион Дунав-Криш-Мориш-Тиса;
2. Еврорегион ЕуроБалканс – Ниш-Софија-Скопље;
3. Еврорегион Дунав 21;
4. Еврорегион Дунав-Драва-Сава, и
5. Еврорегион Дрина-Сава-Мајевица.¹¹

¹⁰ Грчић, М. Д., Раткај, И.: Еврорегиони и еврокоридори као фактори интеграције земаља Југоисточне Европе са Европском унијом, *Зборник радова - Географски факултет, Београд*, бр. 51, 2003., стр. 4.

Ове асоцијације основане су крајем XX или почетком XXI века и још увек нису достигле већи степен сарадње. Први еврорегион настао на територији Србије је еврорегион Дунав-Криш-Мориш-Тиса, 1997. године, а познатији је као еврорегија ДКТМ. Обухвата следеће чланице: Жупаније Бач-Кишкун, Бекеш и Чонград (Мађарска), Жупаније Арад, Хунедоара, Караш-Северин и Тамиш (Румунија), као и Аутономну Покрајину Војводину (Србија).

Еврорегион ЕуроБалканс – Ниш-Софија-Скопље основан је 2002. године, на иницијативу Савета Европе, као дугорочни процес сарадње међу земљама Западног Балкана, а обухвата територије Србије, Македоније и Бугарске. Идеја је да се три велика града на овом подручју: Ниш (Србија), Софија (Бугарска) и Скопље (Македонија) повежу и заједнички конкуришу за добијање финансијских средстава из различитих европских фондова за амбициозне развојне пројекте.

Еврорегион Дунав 21, који делом обухвата територију Србије, Бугарске и Румуније, представља први пројекат такве врсте у овом делу Балкана. Идеја, чији су иницијатори биле општине Бугарске и Румуније, датира од 2000. године, али је реализована тек 2002., када су се прикључиле и општине источне Србије, стварајући основу за трипартитну прекограничну сарадњу.

Еврорегион Дунав-Драва-Сава формиран је 1998. године потписивањем статута у Печују, а државе потписнице биле су Хрватска, Мађарска и Босна и Херцеговина. Овај регион нема већи значај за нашу земљу, која је у његов рад укључена у својству посматрача од 2002. године. Четири војвођанске општине (Апатин, Бач, Сомбор и Суботица) имају само статус посматрача.

Еврорегион Дрина-Сава-Мајевица (скраћено ДСМ) настао је 2002. године, којим је окончан вишегодишњи напор локалних самоуправа из Западне Србије и Североисточне Босне и Херцеговине ка регионалном повезивању. Чине га следеће општине: из Србије - Лозница, Шабац, Богатић и Мали Зворник, а из Републике Српске - Бијељина, Угљевик, Лопаре и Зворник. Ове две државе деле регион на скоро два подједнака дела, у коме живи око пола милиона људи. Имају задатак да унапређују, потпомажу и координирају регионалну прекограничну сарадњу. У еврорегиону постоје веома повољни услови за развој туризма, пре свега, бањског, рекреативног, ловног, риболовног итд.

¹¹ Петровић, С.: Еврорегиони у функцији трансграничне сарадње земаља Западног Балкана, *Глобус*, вол. 40, бр. 34, Српско географско друштво, 2009., стр. 75.

2. Карактеристике регионалног развоја Србије у XX веку

2.1. Територијалне поделе Србије до Првог светског рата

Документ у коме је званично записана и призната прва територијална подела Србије, односно Београдског пашалука из турског времена, је Султанов берат из 1793. године, у коме су садржани први српски захтеви за аутономијом, међу којима је био и захтев за нахијском поделом тадашње Србије.

„Турска власт и управа на просторима Београдског пашалука, иначе, тада је била територијално организована и распоређена на нахије (дванаест нахија), кнежине (најмање три села), градове (у којима је углавном живело турско становништво) и села (која су имала по неколико засеока), у којима се углавном одвијао целокупни живот српског становништва.“¹²

Током своје савремене историје, дуже од два века, од почетка Првог српског устанка и првих назнака о заснивању модерне државне организације и структуре, до данашњих дана, у Србији су увек постојале извесне уставно-правне основе и оквири за регионализацију и децентрализацију у разним облицима и формама.

Сретењски устав из 1835. године, донешен у Крагујевцу као престоници тадашње Србије, био је први уставни акт на Балкану, јер је тада само неколико држава у Европи имало свој устав. У њему је, поред многих осталих одредби уставног карактера, јасно написана и одредба о територијалној организацији и регионализацији, која гласи: „Србија дјели се на разна окружја, а окружја на срезове и обштине“.¹³

Сретењски устав није био дуго на снази. Већ 1838. године донешен је Турски устав, у коме се каже: „Будући да је Србија састављена од седамнаест Окружија, и свако Окружије содржава по неколико Срезова, који су опет састављени из више Села и Обшества“.¹⁴ Из овог периода је и први Закон о регионализацији из 1839. године, такозвано „Устројеније окружија у Аутономној Кнежевини Србији“.

У Уставу из 1868. године може се видети ондашње схватање и тежња државе Србије ка децентрализацији, пре свега ка јачању локалне самоуправе, али уз постојеће уважавање и постојање и „окружја, срезова и градова“. Овде се посебно наглашава самосталност општинске управе, то јест тадашње локалне самоуправе, уз уставну

¹² Караџић Стефановић, В., *Грађа за српску историју нашег времена*, Београд, 1898., стр. 67.

¹³ *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије 1835-1941*, зборник, приређивач Душан Мрђеновић, Београд, „Нова књига“, 1988., стр. 27.

¹⁴ Исто, стр. 59.

могућност и право на својину и власништво, што је било од посебног значаја за сваку ондашњу општину и целокупно становништво са њихових подручја.

У Уставу Краљевине Србије из 1888. године, када је Србија и званично постала уважена парламентарна држава пише: „У окрузима постоје уз државне управне власти, као самоуправни органи: окружне скупштине и стални окружни одбори. Њихов је задатак да воде бригу о чувању и унапређењу просветних, привредних, саобраћајних, санитарних и финансијских окружних интереса“.¹⁵

Као што се може приметити, Србија је још тада уставно-правно и *de facto* остварила сва три нивоа власти у земљи: државну, регионалну и локалну. У овом Уставу се, чак у једанаест чланова, говори о „окрузима, срезовима и општинама“, при чему би се, још тада постигнут „стандард регионализације и децентрализације“, са незнатним изменама, могао и данас уградити у нови Устав Републике Србије.

На самом почетку XX века, донета су два устава, 1901. и 1903. године. У оба уставна акта била су, са мањим изменама, уставна решења из претходна два устава Србије (1869. и 1888.), при чему су одредбе о регионализацији и децентрализацији власти остале да важе и функционишу у оба случаја, као што је било у претходним деценијама из друге половине XIX века на просторима ондашње српске државе.

2.2. Регионализација између два светска рата

На крају Првог светског рата, 1918. године, створена је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, која је донела Устав 1921. године, у коме се посебна пажња посвећује „управи по дубини“. „Управа у Краљевини врши се по областима, окрузима, срезовима и општинама. Подела на области врши се законом према природним, социјалним и економским приликама. Једна област може имати највише 800.000 становника“.¹⁶ Овим органима су у надлежност пренете значајне функције и послови. Они су непосредно бирани, имали су свој буџет и много других права и одговорности.

После „шестојануарске диктатуре“ краља Александра Карађорђевића из 1929. године и других догађаја из тог времена, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца добила је нови назив - Краљевина Југославија, неколико нових закона (Закон о општинама и обласним самоуправама, Закон о називу и подели Краљевине на управна подручја итд.), као и Устав Краљевине Југославије. Овај Устав је био респектабилан уставни акт

¹⁵ Исто, стр. 87.

¹⁶ Исто, стр. 221.

у коме се у чак двадесет од 120 чланова говори о власти, управи и самоуправи у регионализованом и децентрализованом великом држави са више народа, више вера, више језика и наречја. Управа у Краљевини Југославији вршила се по бановинама, срезовима и општинама.¹⁷

Овим Уставом дефинисано је девет бановина (то јест региона): Дравска, Савска, Врбаска, Примоска, Дринска, Зетска, Дунавска, Моравска и Вардарска, при чему је територија Србије потпадала под четири бановске управе: Дунавска, Дринска, Моравска и Вардарска, док је град Београд са Земунском и Панчевом чинио посебно управно подручје.

Из овог видимо да је Краљевина Југославија уставно и фактички регионализована и децентрализована земља, где је низ надлежности са централних пренето на ниже бановске и средње и локалне самоуправне органе, то јест општине.

Међутим, под притиском ондашњих моћних политичких фактора у Краљевини Југославији пред Други светски рат, дошло је до нарушавања дотадашње бановске регионалне равнотеже, тиме што су изгласана два законска акта, 1938. и 1939. године, која су омогућила веће надлежности и права на територији Хрватске, што је значило да су тако озваничене непринципијелност и асиметричност политичког система и друштвеног уређења биле увод у грађански рат на овим просторима, са свим својим поделама, сукобима, страхотама и жртвама, као и са последицама тог времена од којег нисмо успели да се опоравимо ни до данашњих дана.

2.3. Регионализација од Другог светског рата до 1990. године

Започете регионалне разлике између два светска рата, наставиле су се и у другој половини XX века за време постојања Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, без обзира на чињеницу што су у готово свим плановима развоја та питања заузимала врло високо место у рангу приоритета. СФР Југославија донела је три устава (1946., 1963., 1974. године), сваки са извесним бројем каснијих амандмана. У свим овим актима, са дефинисаним федеративним друштвеним уређењем у њима, увек су били назначени и одређени облици регионализације и децентрализације власти, управе и самоуправе.

У тадашњој Југославији, наиме, било је више покушаја административно-територијалних подела, при чему се у земљи тражио најпогоднији модел за

¹⁷ Исто, стр. 259.

организовање власти и управе „по дубини“, односно на њеној целој територији. Тако је Србија у првим годинама после Другог светског рата била је подељена на области, које су у свом саставу имале срезове, у оквиру којих је било више општина. Убрзо потом области су укинуте, а срезови су добили већу улогу и значај.

Тако је било до доношења Устава из 1974. године, који је у себи садржао одредбе које су се односиле на регионализацију и децентрализацију власти и управе унутар република и покрајина, то јест федералних јединица у земљи. Тако је у Србији формирано девет међуопштинских регионалних заједница, док је град Београд био посебна десета регионална целина на простору такозване централне Србије.

У СФР Југославији економски региони су коинцидирали са административно политичким јединицама, из разлога што су се те јединице „афирмисале као региони коинциденцијом више фактора: федерално уређење, постојање регионалних влада, вишенационални састав који се приближно поклапа са политичко-територијалном поделом, историјски услови, различите социо-економске структуре итд.“¹⁸

У стручној литератури, али и званичној политици, фигурирала су четири развијена (Словенија, Хрватска, Војводина и централна Србија) и четири неразвијена (Босна и Херцеговина, Црна Гора, Македонија, Косово и Метохија) региона. Без обзира на такву поделу, централна Србија је по највећем броју економских показатеља била испод просека земље као целине, а нарочито испод просека осталих развијених региона. У званичној политици није истицано њено релативно заостајање, а оно би било још веће ако би се упоредили укупни потенцијали и постигнути резултати.¹⁹

Опште прихваћени метод привредног развоја за развијене и неразвијене регионе била је индустријализација. Она је спровођена, нажалост, без одређивања приоритета (није се водило довољно рачуна о укупним условима у конкретном региону), па је развој текао у смислу да су „сви развијали све“. Поред тога, индустријализација се одвијала и као стална несразмера између сировинских и финалних индустријских сектора, уз стални ризик несташице и недостатка кључних сировина и репроматеријала.

Други метод привредног развоја била су миграциона кретања, као директна последица процеса индустријализације. Та кретања одвијала су се стихијски према великим градским центрима, при чему су поред економских били изражени и неки

¹⁸ Михаиловић, К.: *Неразвијена подручја Југославије*, Економски институт, Београд, 1970., стр. 107.

¹⁹ Росић, И., Глигоријевић, Ж.: *Регионални развој Југославије*, Економски факултет, Ниш, 2001.

други разлози (на пример међунационални односи, национални притисци и слично), што је довело до демографске неравнотеже.

Што се тиче финансирања регионалног развоја, оно се, током времена, прилагођавало променама у укупном привредном систему. Од краја Другог светског рата до 60-их година XX века, развој неразвијених подручја финансиран је из буџета. Међутим, од тада се механизам за финансирање неразвијених региона ослањао на два извора:

1. Фонд федерације за развој недовољно развијених република и покрајине Косово и Метохија, који је институционално опстајао све до распада СФР Југославије, с тим што је притицање средстава у њега било све мање и мање, и

2. Такозвано удруживање рада и средстава, дефинисано Уставним амандманима 1971. и Уставом из 1974. године, као механизам којим је било предвиђено да развијени региони граде објекте на територији неразвијених република и покрајине Косово и Метохија.²⁰

Релативно динамичан развој до 70-их година XX века повукао је са собом и развој неразвијених региона. У њима се раст друштвеног производа повећао за 6,5 пута у просеку у периоду од 1948. до 1980. године. Као последица индустријализације битно је промењена структура привреде, тако да је учешће индустрије у структури привреде неразвијених региона било на нивоу просека земље. Иста ситуација је и у погледу промене економске структуре становништва, то јест од доминације пољопривредног становништва са више од 2/3, почетком 80-их година XX века пољопривредно становништво учествује са свега 1/5 у укупном становништву.²¹

На основу само неких најзначајнијих индикатора степена развијености, може се констатовати да главни циљ регионалног развоја (превазилажење и сужавање регионалних разлика) СФР Југославије није остварен. Напротив, од Другог светског рата па све до 1990. године дошло је до снажног продубљивања регионалних разлика у степену развијености у корист развијених економских региона. Економска доминација развијених региона, пре свега Словеније и Хрватске над неразвијених подручјима СФР Југославије била је веома очигледна. Разлози се у глобалу могу поделити у две групе:

1. економске и
2. неекономске.

²⁰ Аранђеловић, З.: *Национална економија*, Економски факултет, Ниш, 2008., стр. 216.

²¹ Чобељић, Н., Росић, И.: *Привредни развој и привредни систем Југославије*, Савремена администрација, Београд, 1989., стр. 674.

Економски разлози односе се, пре свега, на обим инвестиција и њихову неадекватну структуру у неразвијеним регионима. Још већи разлог вазан је за неефикасност тако уложених инвестиција, нарочито после 60-их година променом механизма финансирања, када су неразвијени региони сами одлучивали о употреби инвестиционих средстава. Поред тога, честе промене у привредном систему и економској политици директно су ишле на штету неразвијених региона.

Неекономски разлози су у политичком систему земље. Уставне промене 70-их година допустиле су самостални и аутархични развој и република и покрајина, што је потхранило апетите о њиховој самосталности и довело до мултиплицирања појединих капацитета и стварања републичких и покрајинских привреда.

Ови разлози јасно показују да је процес разградње СФР Југославије почео већ тада, а ако томе додамо и подржавање сепаратизма на Косову, праћеног демографским бумом, као и многа мешетарења такозваног иностраног фактора, онда је сасвим разумљиво зашто резултати регионалног развоја нису могли бити бољи.

2.4. Регионализација у оквиру Савезне Републике Југославије

После распада СФР Југославије 1991. године сецесијом најразвијенијих република (Словеније и Хрватске) формирана је нова држава Савезна Република Југославија - са државама чланицама Србијом и Црном Гором - тзв. „Жабљачким уставом“ 1992. године. Процес стварања нове државе „само је представљао тренутак одређеног заокруживања процеса распарчавања СФР Југославије и са собом је оставио многа отворена питања“,²² међу којима се посебно истиче питање регионалног развоја.

Иако је ово питање имало своју упоришну тачку у Уставу СР Југославије, где је утврђена обавеза регионалног развоја у смањивању разлика у степену развијености појединих подручја, као и сличних одредби у Уставу Републике Србије, постојала су два разлога због којих је било тешко уставне принципе спровести у пракси.

Први разлог се односи на нерегулисаност надлежности савезног и два републичка нивоа по питањима регионалног развоја. Чињеница која о томе најбоље сведочи јесте да су пре савезног решења обе државе чланице формирале током 1992. године своје Фондове за развој. Други разлог лежи у веома тешким условима, пре свега, због санкција према СР Југославији, који су онемогућавали веће материјално ангажовање земље у превазилажењу проблема регионалног развоја.

²² Росић, И., Глигоријевић, Ж.: *Регионални развој Југославије*, Економски факултет, Ниш, 2001., стр. 191.

Поред уставних начела, у Републици Србији учињени су и додатни покушаји у циљу решавања проблема регионалног развоја: направљена су израчунавања, односно показатељи нивоа развијености, као полазна основа за планске акције у регионалном развоју; понуђено је низ научних чињеница за предузимање мера у овој области, где се посебно истиче Политика регионалног развоја Србије из 1992. године; две године касније завршен је и Просторни план Републике Србије, који је у себи садржавао низ битних чињеница које се могу одредити као акције у домену регионалног развоја.

Као последица наслеђености регионалне поделе из СФР Југославије наметнула се подела територије СР Југославије на четири макро-економска региона: Централну Србију, Црну Гору, Војводину и Косово и Метохију. СР Југославија је у целини и по федералним јединицама била испод просека развијености СФР Југославије.²³

Црна Гора и Косово и Метохија су у оквиру СФР Југославије третирано као неразвијени региони. Без обзира на тај статус, током 90-их година XX века, није показана ефикасност у превазилажењу разлика између развијених и неразвијених региона. Напротив, по многим показатељима те разлике су се продубиле и временом шириле. На пример, у 1991. години однос дохотка по глави становника између најразвијенијег региона - Војводине и најнеразвијенијег - Косова и Метохије износио је 1,4 према 0,25. Тих година дошло је до драстичног пада друштвеног производа по глави становника и до велике диференцираности. Међутим, ако узмемо у обзир демографски бум на Косову, на једној страни и стагнацију и опадање становништва у Војводини, на другој страни, као и чињеницу да се, посебно на Косову, велики део дохотка не региструје (због сиве економије), те разлике и не би биле тако драстичне.

Према учешћу главних привредних делатности у стварању друштвеног производа, могло би се закључити да су сви региони СР Југославије превазишли почетну фазу неразвијености. Учешће индустрије у стварању друштвеног производа у свим регионима било је 1/3, или изнад тога; пољопривредно становништво чинило је мање од 1/5 укупног становништва; направљен је значајан помак у инфраструктури и развоју друштвених делатности итд.

Главни проблем привредне структуре региона СР Југославије био је везан за неадекватну структуру унутар појединих делатности, имајући у виду ниво развијености, материјалне потенцијале, а нарочито демографска кретања. „Уместо заустављања миграторних кретања према великим градовима, привредна структура је

²³ Марсенић, В. Д.: *Економика Југославије*, Економски факултет, Београд, 1994., стр. 459.

била прилагођавана том процесу, па се привреда развијала по принципу 'сви све'. То се нарочито односило на индустрију. У великим градовима је развијана метална, металопрерађивачка, али и текстилна и друге радно интензивне индустрије. Исто важи и за изразито неразвијене регионе и општине, а нарочито оне са великим природним прираштајем: у њима су биле концентрисане капитал-интензивне инвестиције, а прерада (која захтева често више радника, а мања улагања) је била лоцирана у великим центрима.²⁴

На тај начин су се разлике у развијености шириле не само између појединих општина него и између регионалних центара и окружења, између града и села, између пограничних општина и општина у унутрашњости. Према показатељима нивоа развијености, који упоређује општине посматрајући чак 40 показатеља, у Србији је било 26 општина које су према најважнијим показатељима биле испод 1/3 развоја од просека Републике, а 22 општине су биле између 1/3 и 50% републичког просека.²⁵ И у Републици Црној Гори постојале су разлике у развијености по општинама, али не тако драстичне као у Србији.

Претходна анализа показује да регионална подела у оквиру СР Југославије, којом се неразвијеним регионима сматрају Црна Гора и Косово и Метохија, није могла одговарати стварности. Ако томе додамо ратове и страдања у њеном окружењу, сукобе са међународном заједницом, санкције, огромну инфлацију, нелегално присвајање друштвене имовине, енормно и брзо богаћење мањег броја привилегованих, ратно профитерство, техничко и технолошко заостајање, пад производње и готово свих облика рада и позитивних (личних и општедруштвених) вредности итд., као и бомбардовање простора, цивилизацијских добара и становништва наше земље од стране Запада и НАТО снага 1999. године, може се слободно констатовати да је у таквим околностима било „суспендовано“ право на регионално организовање и учешће грађана у његовом остваривању у сопственој средини.

Иако није постојао експлицитни основ из претходних уставних аката Србије и СР Југославије (1990. односно 1992. године), у складу са Уредбом Владе Републике Србије из 1992. године, успостављени су окрузи, и то: седам у Војводини, пет на Косову и Метохији, седамнаест округа у централној Србији и Град Београд, као посебна целина, то јест укупно 30 регионалних јединица у Србији.

²⁴ Аранђеловић, З.: *Национална економија*, Економски факултет, Ниш, 2008., стр. 224.

²⁵ Аранђеловић, З., Глигоријевић, Ж.: *Регионална економија*, СВЕН, Ниш, 2010., стр. 57., према Републички завод за развој, Београд, 1992.

3. Карактеристике регионалног развоја Републике Србије на почетку XX века

3.1. Статистички региони - актуелно решење

После 2000. године, променом политичког режима, очекивало се, између осталог, и реално уставно дефинисање проблема и потреба регионализације и децентрализације наше земље. Садашњи Устав Републике Србије увојен је 2006. године, али нажалост, ни тај уставноправни акт није адекватно дефинисао ова питања.

У научно-стручној јавности, на почетку XXI века, у више наврата отворано је питање регионалног развоја. Међутим, све до усвајања Стратегије регионалног развоја Србије 2007. године, расправе које су вођене у научним и стручним круговима нису имале одговарајући одјек у економској стварности земље, а државни органи нису чинили неке веће покушаје да се пронађу одговарајућа решења у области регионализације.

Када се говори о актуелним облицима регионализације у Србији у новом миленијуму, без обзира на веома „мале“ уставно-правне основе и оквире, може се рећи да је било више предлога различитих облика и форми регионализације и децентрализације у земљи. Европски стандарди везани за територијалне јединице (NUTS - Nomenclature of Territorial Units for Statistics), први пут су у Србији уграђени донешењем Закона о планирању и изградњи Републике Србије 2003. године.

Три године касније (2006.), ови стандарди су делимично ревидирани, тако да је, сада важећа, Номенклатура статистичких територијалних јединица следећа:

- 1) НСТЈ 1 има три до седам милиона становника (федералне јединице);
- 2) НСТЈ 2 има 800.000 до три милиона становника (регије, области и слично); и
- 3) НСТЈ 3 има 150.000 до 800.000 становника (окрузи, жупе, срезови, градови и слично), а испод 150.000 становника има територијална јединица локалне самоуправе (градови и општине).²⁶

Имајући у виду постојеће процесе регионализације и децентрализације у Европској унији, у којима су ови стандарди већ више година и деценија, уставно-правно дефинисани и у пракси заживели, неминовна је њихова пројекција и имплементација и у нашој земљи.

Процес регионализације у новом миленијуму Србија је започела 2007. године доношењем и усвајањем Стратегије о регионалном развоју. На основу ове стратегије,

²⁶ Закон о изменама и допунама закона о планирању и изградњи, „Сл. гласник РС“, бр. 34/2006., стр. 5.

Министарство животне средине и просторног планирања припремило је Стратегију просторног развоја Републике Србије, која заједно са Законом о регионалном развоју, донетим 2009. године, дефинише оквире за даљу регионализацију наше земље.

Наведеним законом је провобитно било дефинисано седам макрорегиона: регион Војводине, Београдски регион, Западни регион, Источни регион, Централни регион, Јужни регион и регион Косова и Метохије. Међутим, већ наредне 2010. године, изменама и допунама Закона о регионалном развоју, усвојен је предлог Министарства економије и регионалног развоја о подели Србије на пет статистичких региона:

1. Регион Војводине,
2. Београдски регион,
3. Регион Шумадије и Западне Србије,
4. Регион Јужне и Источне Србије, и
5. Регион Косово и Метохија.²⁷

Циљ доношења овог Закона био је формирање статистичких региона у функцији равномерног регионалног развоја и што ефикаснијег коришћења претприступних фондова Европске уније. Ова регионализација усклађена је са међународним стандардом, где је основна подела Републике Србије - НСТЈ 1, извршена на две целине: Србија - Север (Војводина и Београд), и Србија - Југ (Шумадија и Западна Србија, Јужна и Источна Србија, Косово и Метохија).

Табела 1. Статистички региони у Републици Србији - НСТЈ 1 и НСТЈ 2

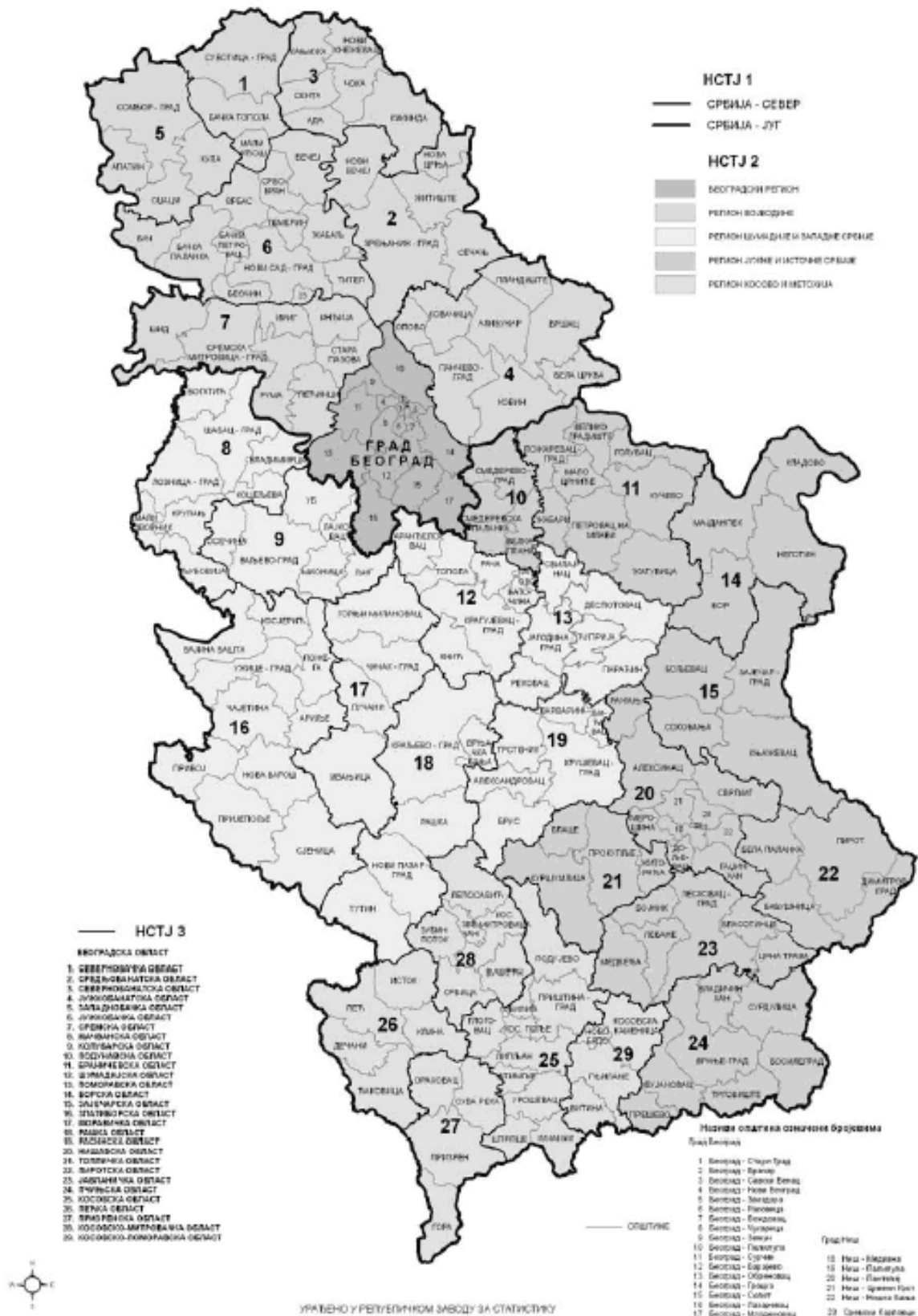
Пет региона	Површина региона у км ²	Број становника у регионима
<i>Србија - Север</i>	24.792	3.591.249
Регион Војводине	21.588	1.931.809
Београдски регион	3.204	1.659.440
<i>Србија - Југ</i>	63.615	3.595.613
Регион Шумадије и Западне Србије	26.484	2.031.697
Регион Јужне и Источне Србије	26.192	1.563.916
Регион Косово и Метохија ²⁸	10.939	-

Извор: Општине и региони у Републици Србији 2011., и Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2011.

Србија, на основу ове регионалне поделе, поред града Београда, Војводине и Косова и Метохије има још два региона (у централној Србији), и то Централни регион са седиштем у Крагујевцу и Југоисточни регион са седиштем у Нишу.

²⁷ Закон о регионалном развоју, „Сл. гласник РС“, бр. 51/2009 и 30/2010., стр. 3.

²⁸ Од 1999. године за регион Косово и Метохија располажемо само податком о величини територије, а остали подаци нису познати јер се у статистичким изворима у Србији не приказују од 1999. године.

Карта 1. Статистичке функционалне територијалне јединице по нивоима НСТЈ
 Извор: Уредба о номенклатури статистичких територијалних јединица, „Службени гласник РС“, бр. 109/2009 и 46/2010., стр. 4.

3.2. Показатељи развијености региона и области

Статистички региони у Републици Србији представљају ниво НСТЈ 2, а састављени су од територијалних јединица, односно области (раније округа) нивоа НСТЈ 3, и то:

1. Београдски регион у који на нивоу НСТЈ 3 улази само територија града Београда;

2. Регион Војводине чине седам области нивоа НСТЈ 3 у чији састав улазе територије јединице локалне самоуправе у саставу управних округа, и то: Западнобачки управни округ, Јужнобанатски управни округ, Јужнобачки управни округ, Севернобанатски управни округ, Севернобачки управни округ, Средњобанатски управни округ и Сремски управни округ;

3. Регион Шумадије и Западне Србије чине осам области нивоа НСТЈ 3 у чији састав улазе територијалне јединице локалне самоуправе у саставу управних округа: Златиборски управни округ, Колубарски управни округ, Мачвански управни округ, Моравички управни округ, Поморавски управни округ, Расински управни округ, Рашки управни округ и Шумадијски управни округ;

4. Регион Јужне и Источне Србије чине девет области нивоа НСТЈ 3 у чији састав улазе територијалне јединице локалне самоуправе у саставу управних округа, и то: Борски управни округ, Браничевски управни округ, Зајечарски управни округ, Јабланички управни округ, Нишавски управни округ, Пиротски управни округ, Подунавски управни округ, Пчињски управни округ и Топлички управни округ, и

5. Регион Косова и Метохије чине пет области нивоа НСТЈ 3 у чији састав улазе територије јединице локалне самоуправе у саставу управних округа, и то: Косовски управни округ, Косовско-митровачки управни округ, Косовско-поморавски управни округ, Пећки управни округ, као и Призренски управни округ.²⁹

Називи области нивоа НСТЈ 3 одређују се према називима управних округа чије територије јединице локалне самоуправе (односно општине) улазе у састав одређене области.

Пре него што пређемо на анализу показатеља развијености региона и области у Републици Србији, дајемо табеларни преглед статистичких функционалних територијалних јединица по нивоима НСТЈ.

²⁹ Уредба о номенклатури статистичких територијалних јединица, члан 8, „Службени гласник РС“, бр. 109/2009 и 46/2010., стр. 2.

Табела 2. Преглед статистичких функционалних територијалних јединица по нивоима НСТЈ

НСТЈ 1	НСТЈ 2	НСТЈ 3
Србија - Север	Београдски регион	Београдска област
	Регион Војводине	Западнобачка област
		Јужнобанатска област
		Јужнобачка област
		Севернобанатска област
		Севернобачка област
		Средњобанатска област
		Сремска област
Србија - Југ	Регион Шумадије и Западне Србије (Централни регион)	Златиборска област
		Колубарска област
		Мачванска област
		Моравичка област
		Поморавска област
		Расинска област
		Рашка област
		Шумадијска област
	Регион Јужне и Источне Србије (Југоисточни регион)	Борска област
		Браничевска област
		Зајечарска област
		Јабланичка област
		Нишавска област
		Пиротска област
		Подунавска област
		Пчињска област
	Топличка област	
	Регион Косово и Метохија	Косовска област
		Косовско-митровачка област
		Косовско-поморавска област
Пећка област		
Призренска област		

Извор: Уредба о номенклатури статистичких територијалних јединица, „Сл. гласник РС“, бр. 109/2009 и 46/2010., стр. 5.

За мање територијалне сегменте - субрегионе, односно НСТЈ 3, узете су већ постојеће области у територијалној организацији државе. При образовању округа, које је извршено 1992. године, пошло се од неколико критеријума и принципа: од традиција међусобне повезаности и сарадње појединих општина; комуникација; упућености становништва у привредне, културне и друге токове; заједничке изграђености објеката инфраструктуре; повезаности државних органа, банкарског система, јавних предузећа и слично. То значи да је организовање округа у садашњем саставу по свим параметрима резултат историјске, политичке, економске и друге повезаности постојећих општина у Србији. На тај начин, лакше се, једноставније и потпуније активирају расположиви ресурси, омогућује достизање технолошки или економски боље димензионираних капацитета, као и њихово укључивање у унутаррегионалну структуру и шире еврорегионалне процесе.

Табела број 3 показује упоредне, изабране, показатеље развијености свих територијалних целина НСТЈ 1, 2 и 3., као и коефицијенте варијације као мере дисперзије тих показатеља на сва три нивоа.

Табела 3. Показатељи развијености региона и области Републике Србије

НСТЈ 1, 2, 3	Површина (км ²)	Број становн. 2011. год.	Густина насељен. на 1 км ²	Изграђени станови на 1.000 становника 2010. год.	Учешиће путева са савременим коловозом у укупним путевима 2010. год.	Број туриста 2010. год.	Запослени на 1.000 становника 2010. год.
СРБИЈА	88.407	7.186.862	81	2,6	62,8	2.000.597	246
СРБИЈА - СЕВЕР	24.792	3.591.249	144	3,1	70,6	900.296	297
<i>БЕОГРАДСКИ РЕГИОН</i>	3.204	1.659.440	512	3,5	53,5	618.454	364
<i>РЕГИОН ВОЈВОДИНЕ</i>	21.588	1.931.809	89	2,8	87,2	281.842	241
Западнобачка област	2.420	188.087	78	0,9	85,6	17.792	202
Јужнобанатска област	4.282	293.730	68	3,1	85,7	23.195	201
Јужнобачка област	4.023	615.371	151	4,4	95	106.042	316
Севернобанатска област	2.335	147.770	63	0,6	90,3	25.279	215
Севернобачка област	1.784	186.906	104	2,5	65,5	57.689	257
Средњобанатска област	3.257	187.667	57	1	91	21.136	203
Сремска област	3.487	312.278	89	3	87,8	30.709	187
СРБИЈА - ЈУГ	63.615	3.595.613	56	2	60	1.100.301	197
<i>РЕГИОН ШУМАДИЈЕ И ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ</i>	26.484	2.031.697	76	2,7	59,1	747.748	203
Златиборска област	6.147	286.549	46	1,6	51	238.373	202
Колубарска област	2.467	174.513	78	1,4	72,4	58.729	229
Мачванска област	3.275	298.931	91	1,6	50	35.548	176
Моравичка област	3.036	212.603	70	2,2	78,1	62.112	219
Поморавска област	2.616	214.536	81	3	77,7	15.895	235
Расинска област	2.660	241.999	90	2,3	60,5	48.992	183
Рашка област	3.914	309.258	77	5,8	42,1	251.814	200
Шумадијска област	2.369	293.308	123	2,9	81,2	36.285	205
<i>РЕГИОН ЈУЖНЕ И ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ</i>	26.192	1.563.916	59	1,2	61,1	352.553	188
Борска област	3.505	124.992	35	0,7	66,6	66.477	208
Браничевска област	3.855	183.625	47	1	79,2	22.131	193
Зајечарска област	3.599	119.967	33	1,3	77,7	70.790	186
Јабланичка област	2.769	216.304	79	1	52,2	20.891	147
Нишавска област	2.723	376.319	137	1,7	86,1	90.783	217
Пиротска област	2.762	92.479	34	0,8	62,9	8.266	220
Подунавска област	1.223	199.395	162	1,4	68,9	25.396	198
Пчињска област	3.526	159.081	45	1,2	32,7	24.442	164
Топличка област	2.230	91.754	39	0,4	54,7	23.377	146
<i>РЕГИОН КОСОВО И МЕТОХИЈА</i>	10.887	-	-	-	-	-	-
<i>Коефицијент варијације НСТЈ 1</i>	0,621	0,002	0,622	0,3050	0,115	0,141	0,286
<i>Коефицијент варијације НСТЈ 2</i>	0,662	0,124	1,190	0,380	0,230	0,439	0,321
<i>Коефицијент варијације НСТЈ 3</i>	0,319	0,478	0,464	0,678	0,240	1,093	0,171

Извор: Општине и региони у Републици Србији 2011., и Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. у Републици Србији - Становништво, Економска активност, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2013.

Као што се може приметити, код првог показатеља, то јест, површине на нивоу НСТЈ 1 постоји разлика између две целине (површина целине Србија - Север је 24.792 км² а целине Србија - Југ 63.615 км²), што је и показао коефицијент варијације од 0,621. Значајне варијације, такође, постоје и на нивоу НСТЈ 2 између пет региона где је коефицијент варијације 0,662. Најмање варијације су између субрегиона односно области код којих је коефицијент варијације 0,319.

Укупно становништво на нивоу НСТЈ 1 готово је једнако и ту је вредност коефицијента варијације најмањи, свега 0,002 и уједно најмања варијација међу посматраним показатељима. Разлике су нешто веће код становништва међу регионима, које се креће између 1.551.268 у региону Јужне и Источне Србије до 1.916.889 становника у региону Војводине, са коефицијентом варијације од 0,124. Знатно веће осцилације су код области, где је коефицијент варијације 0,478.

Код густине насељености, много веће варијације су на нивоу НСТЈ 2 него на нивоу НСТЈ 1 и НСТЈ 3, а томе доприноси посебно густо насељени Београдски регион са 512 становника на један км². Код показатеља, изграђени станови на 1.000 становника, коефицијент варијације је уједначен код НСТЈ 1 (0,3050) и НСТЈ 2 (0,380), док је највиши код области 0,678. Према учешћу путева са савременим коловозом у укупној путној мрежи, варијације су мале што показују и коефицијенти 0,115 код целина, 0,230 код региона и 0,240 код субрегиона.

Према броју туриста најмање варијације су код целина (Србију - Север је посетило 900.296, а Србију - Југ 1.100.301 туриста 2010. године), што показује и коефицијент од 0,141. Нешто веће разлике су код региона (0,439), док су највеће код области са 1,093, а то је и највећа варијација међу посматраним показатељима.

Последњи показатељ, запослени на 1.000 становника, има следеће коефицијенте варијације: 0,286 (НСТЈ 1), 0,321 (НСТЈ 2) и 0,171 (НСТЈ 3), што можемо окарактерисати као релативно једнако.

3.3. Регионална (не)развијеност

Карактеристика регионалног развоја Србије је изразита неравномерност. Према нивоу развијености, статистичке регионе можемо поделити у три категорије:

- 1) Развијени региони - Београд и Војводина;
- 2) Средње развијени региони - Централни и Југоисточни регион;
- 3) Неразвијени регион - Косово и Метохија.

Мерење нивоа регионалне (не)развијености један је од приоритета статистичког система Европске уније. У Републици Србији он има посебан значај услед великих регионалних разлика у економском и социјалном развоју. Велике регионалне разлике у нашој земљи резултат су различите економске структуре појединих региона, продуктивности радне снаге и ефикасности пословања економских субјеката у њима.

Бруто домаћи производ је најважнији макроекономски агрегат једне националне економије и показатељ њене продуктивности и ефикасности у производњи производа и услуга. Збир бруто домаћих производа свих региона једнак је националном бруто домаћем производу. Републички завод за статистику обрачунава бруто домаћи производ на нивоу земље (НСТЈ 1) и постојећих статистичких региона (НСТЈ 2), док за ниво области (НСТЈ) за сада не постоје званични подаци.

Табела 4. Регионални бруто домаћи производ за 2012. годину

НСТЈ 2	Бруто домаћи производ (млн. РСД)	Бруто домаћи производ (учешће - %)	Бруто домаћи производ по глави становника (хиљ. РСД)
Република Србија	3.348.689	100	465
1. Регион Београда	1.326.547	39,6	797
2. Регион Војводине	917.636	26,4	477
3. Регион Шумадије и Западне Србије	635.037	19,0	315
4. Регион Јужне и Источне Србије	469.469	14,0	294
5. Регион Косова и Метохије	-	-	-

Извор: Регионални бруто домаћи производ 2011-2012., Републички завод за статистику, Београд, јануар, 2014., стр. 6.

Учешће бруто домаћег производа статистичких региона у бруто домаћем производу Републике Србије у 2012. години је следеће: Београдски регион заузима водеће место са 39,6%, затим следи Регион Војводине са 27,4%, Централни регион са 19% и Југоисточни регион са 14%. У поређењу са периодом од 2009. до 2011. године, регионални бруто домаћи производ за 2012. годину показује скоро идентично учешће бруто домаћег производа региона у националном бруто домаћем производу.

Мерено према бруто домаћем производу по глави становника 2012. године, Београдски регион са 797.000 РСД има за 71% већи производ по глави становника у односу на национални ниво. То је само наставак идентичног положаја Београда у односу на остала три региона из претходних година. Бруто домаћи производ по становнику за Регион Војводине (477.000 РСД) је за 3% већи у односу на ниво Србије. Остала два региона имају нижи ниво производа по становнику у односу на национални просек: Регион Шумадије и Западне Србије 67,6% (315.000 РСД) а Регион Јужне и

Источне Србије 63,3% (294.000 РСД), што представља скоро неизмењену ситуацију у односу на претходне године.

У погледу бруто домаћег производа и бруто домаћег производа по становнику, исти је код Београда и Војводине знатно виши у односу на Централни и Југоисточни регион. Разлика регионалне економске развијености, мерена рациом бруто домаћег производа по глави становника, између Србије - Север и Србије - Југ је 2,1 а између Београда и Јужне и Источне Србије 2,7. Ови подаци представљају непромењено стање односа из ранијих година. Слично стање је и у погледу стопа раста. Просечна годишња стопа раста бруто домаћег производа Београда била је 9,5%, Нови Сад је имао стопу раста од 16%, а централна Србија, без Београда и Ниша 0,7%. Ако посматрамо по областима, видећемо да су најниже стопе раста остварене у већини области Југоисточног региона, и то углавном негативне (нпр. Борска - 0,5%). Насупрот њима, Нишавска и Пиротска област су изузетак, јер су имале позитивне стопе раста. Нешто боља ситуација је у Централном региону, где Расинска и Колубарска област имају благе негативне стопе раста.³⁰

Просторна целина Србија - Север је далеко развијенија од просторне целине Србија - Југ. Свакако да су за привредни развој Србије веома витални Београд и Нови Сад. Међутим, од изузетне важности за регионални развој је да се равномерно развијају и остале просторне целине. То значи да је, поред ова два развијена центра, неопходно разместити и развијати нове индустријске центре, попут Крагујевца, Чачка, Ужица, Новог Пазара, Суботице, Ниша, Врања и других, и од њих направити половине раста и развоја Републике Србије.

Веома важан аргумент да Србију треба регионализовати је због оптималног коришћења средстава из фондова Европске уније. У Србију је до 2006. године усмерено 1,3 млрд. ЕУР помоћи из фондова Европске уније. Ради се о средствима КАРД програма,³¹ која су усмеравана у реконструкцију енергетике, инфраструктуре, здравства, предузетништва, реформу државне управе, демократизацију друштва, као и програме друштвено економског развоја који је требао да омогући отварање нових радних места и покретање економске активности у земљи.

Од 2006. године активности КАРДС програма су померене на изградњу институција, то јест подизање њихових капацитета, како би се одговорило изазовима

³⁰ Аранђеловић, З., Глигоријевић, Ж.: *Регионална економија*, СБЕН, Ниш, 2010., стр. 116.

³¹ CARD - Community Assistance for Reconstruction and Development, тј. Програм Заједнице за обнову, развој и стабилизацију, а то је основни инструмент помоћи Европске уније за земље Западног Балкана у периоду 2000-2006. године.

на путу европских интеграција. При томе, највећи део средстава усмерен је у енергетски сектор, скоро трећина укупних средстава КАРДС програма, да би се очувала здрава животна средина, која је уједно и база за развој различитих видова туристичке активности на неком подручју.

Нема сумње да је пројекат регионализације Србије озбиљно замишљен и испланиран, али у томе треба бити веома обазрив. На то нас морају стално подсећати примери других земаља, попут Пољске, Мађарске и Бугарске, да новац из фондова Европске уније никако не значи да ће, аутоматски, доћи и до равномернијег регионалног развоја. Сходно томе, регионализација као процес или пројекат, као и многе друге друштвене појаве од виталног значаја за једну државу, имају велики број критичара и присталица, који истичу како њене предности тако и њене недостатке.

Као неке од објективних предности истичу се: боље коришћење средстава из фондова Европске уније, бржи економски развој, побољшање ефикаснијег коришћења ресурса, бољи имиџ земље у иностранству итд. Као главни недостатак наводи се цена тог процеса, као и увођења новог нивоа управљања, јер се претпоставља да би регионализација изазвала повећање јавних трошкова одмах, а да би се квалитет одлучивања и управљања могао осетити тек у дужем периоду.

Негативне појаве регионализације могу се, на неки начин, ипак, предвидети и могу, сходно томе, бити знатно умањене, нарочито ако се пође од чињенице да је регионализација дугорочан процес и стратегија, а не једнократан чин. Поред тога, имајући у виду тежњу Србије да приступи Европској унији, као и њено чланство у Савету Европе, број аргумената за регионализацију повећава се последњих година.

Привреди развој Републике Србије сада треба ускладити у односу на дати простор и на расположиве ресурсе. Како наша земља представља једну од просторних целина у свету, а посебно у Европи, са веома повољном климом, изванредним богатством термоминералних вода, планинских комплекса, ретком и садржајном вегетацијом, као и различитим антропогеним вредностима, то се туризму као привредној делатности мора дати много већи значај у привредном развоју земље.

3.4. Статистички региони - могуће решење

У Републици Србији проблем неравномерног регионалног развоја може се решавати новоусвојеним Законом о регионалном развоју, јер су њиме дефинисана неразвијена подручја и подручја од изузетне важности за Србију. Међутим, пошто је

закон, између осталог, резултат и одређених политичких компромиса, а простори Шумадије и Западне Србије, историјски гледано, две различите целине, сматрамо да постоји основа за нову регионализацију. У том смислу, дајемо једно могуће решење нове регионалне поделе територије Републике Србије, и то у погледу поделе централне Србије на три уместо садашња два региона. Уместо региона Шумадије и Западне Србије и региона Јужне и Источне Србије, наиме, може постојати: регион Западне Србије, регион Централне Србије и регион Југоисточне Србије. Остали „законски“ региони би били исти: регион Војводине, регион Београда и регион Косова и Метохије.

Полазећи од дефинисаног предмета и циља истраживања докторске дисертације, примена одређеног методолошког поступка, између осталог, захтева да се „изврши и избор подручја (дела територије), које према одређеним критеријумима (функционални, структурни, развојни итд.) одговара сврси анализе која се врши. При томе, могући су различити приступи, то јест може се користити постојећа територијална подела, може се вршити нова подела и слично“.³²

Узимајући у обзир наведено, код дефинисања овако горућег развојног проблема какав је регионална подела територије Републике Србије, неопходно уважавати искључиво економске критеријуме. Сходно томе, ми смо се определили да у регион Западне Србије уврстимо четири области, и то:

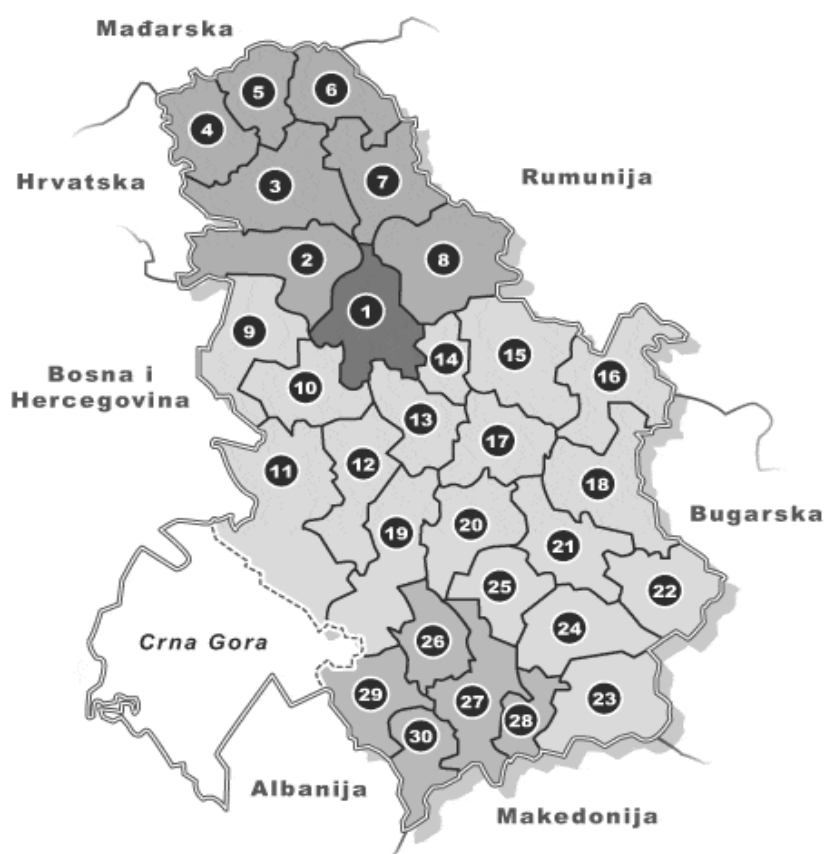
1. Мачванску област (са осам општина: Шабац, Лозница, Богатић, Крупањ, Владимирци, Љубовија, Коцељева и Мали Зворник);
2. Колубарску област (са шест општина: Ваљево, Уб, Лајковац, Мионица, Љиг и Осечина);
3. Златиборску област (са десет општина: Ужице, Пријепоље, Пожега, Прибој, Бајина Башта, Сјеница, Ариље, Нова Варош, Чајетина и Косјерић), и
4. Моравичку област (са четири општине: Чачак, Горњи Милановац, Ивањица и Лучани).

Наш предлог је најприближнији првобитној верзији актуелног регионалног закона, према којој је Западни регион обухватао: Златиборску, Колубарску и Мачванску област, с том разликом што смо овим областима додали још и Моравичку. То из разлога што Моравичка област има бројне и нераскидиве како историјске, географске, саобраћајне тако и привредне, културне и туристичке везе, посебно са Златиборском, али и са Колубарском и Мачванском облашћу. Овај аспект је уважен

³² Аранђеловић, З., Глигоријевић, Ж.: *Регионална економија*, Економски факултет, Ниш, 2014., стр. 85.

приликом израде националне стратегије развоја туризма, где Моравичка област припада „кластеру“ Југозападне Србије. Западна Србија, такође, у географском погледу, захвата један (мањи или већи) део сваке од поменутих области.

Још један аргумент да Моравичку област треба укључити у регион Западне Србије јесте и тај да је Влада Републике Србије 2010. године донела одлуку о изради Регионалног просторног плана за подручје Златиборског и Моравичког управног округа, а који је увојен у Скупштини почетком 2012. године.³³ Овим планом се решава просторна дефиниција градова Ужица и Чачка, као и општина Косјерић, Бајина Башта, Пожега, Чајетина, Ариље, Прибој, Нова Варош, Пријеполје, Сјеница, Горњи Милановац, Лучани и Ивањица.

Регион Западне Србије:

- 9. Мачванска;
- 10. Колубарска;
- 11. Златиборска, и
- 12. Моравичка област³⁴

Карта 2. Области у Републици Србији и структура региона Западне Србије

Izvor: www.srbija-info.rs/cinjenice/okruzi.html

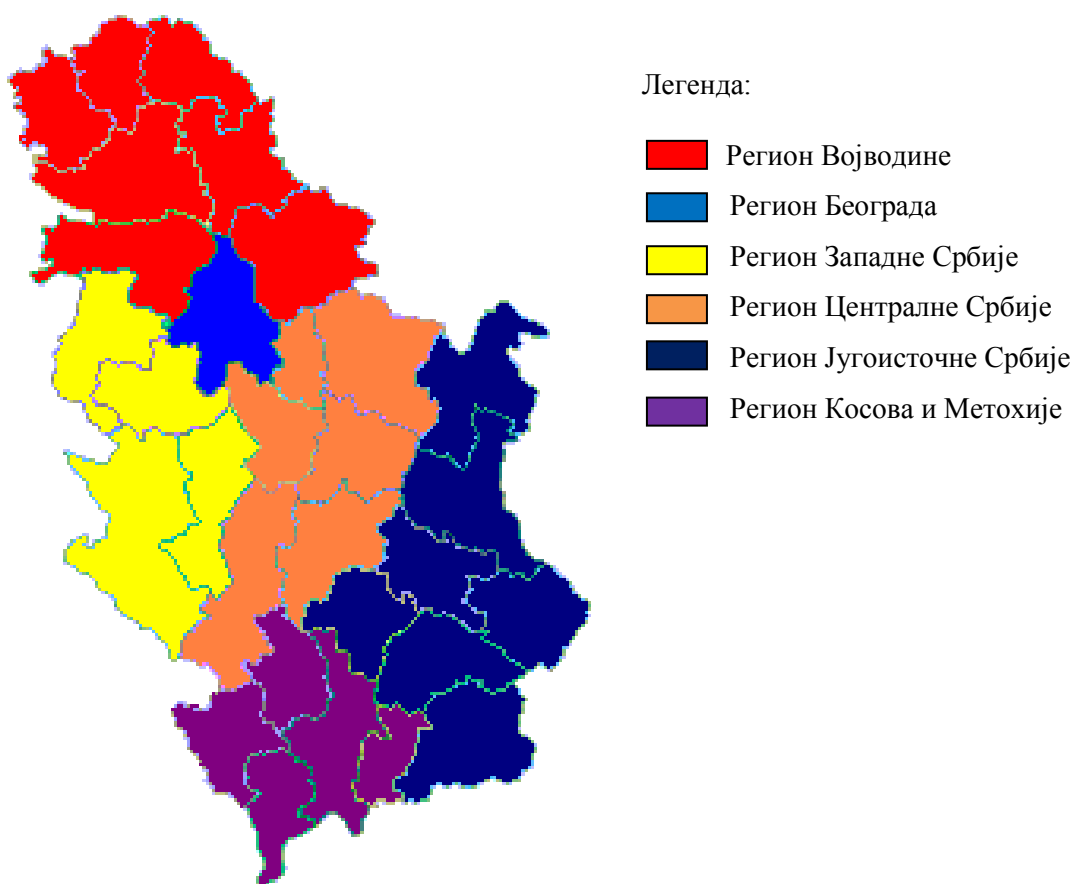
³³ Регионални просторни план за подручје Златиборског и Моравичког управног округа - нацрт просторног плана, Република Србија, Београд, Министарство животне средине, рударства и просторног планирања, Републичка агенција за просторно планирање, 2012.

³⁴ Остале области у Србији су: 1. Град Београд, 2. Сремска, 3. Јужнобачка, 4. Западнобачка, 5. Севернобачка, 6. Севернобанатска, 7. Средњобанатска, 8. Јужнобанатска, 13. Шумадијска, 14. Подунавска, 15. Браничевска, 16. Борска, 17. Поморавска, 18. Зајечарска, 19. Рашка, 20. Расинска, 21. Нишавска, 22. Пиротска, 23. Пчињска, 24. Јабланичка, 25. Топличка, 26. Косовско-митровачка, 27. Косовска, 28. Косовскопоморавска, 29. Пећка и 30. Призренска.

С обзиром на претходно наведене аргументе, садашњи законски оквир регионалне поделе Републике Србије, може се изменити на следећи начин. Централну Србију (без Београда и две покрајине) поделити уместо садашња два (регион Шумадије и Западне Србије и регион Јужне и Источне Србије) на три региона, и то:

1. Регион Западне Србије, са наведене четири области: Мачванска, Колубарска, Златиборска и Моравичка, у коме би центар био град Ужице;
2. Регион Централне Србије са шест области: Шумадијска, Подунавска, Браничевска, Поморавска, Рашка и Расинска, у коме би центар био град Крагујевац, и
3. Регион Југоисточне Србије са седам области: Борска, Зајечарска, Нишавска, Пиротска, Пчињска, Јабланичка и Топличка, где би центар био град Ниш.

Остала три региона: регион Војводине, Београдски регион и регион Косово и Метохија били би непромењени, па би на тај начин Република Србија била подељена на шест региона уместо садашњих пет.

Карта 3. Могућа подела Републике Србије на шест територијално уједначених региона

Извор: forum.krstarica.com/showthread.php/160017-Decentralizacija-Srbije

Табела 5. Могућа нова статистичка регионализација Републике Србије - НСТЈ 1 и НСТЈ 2

<i>Шест региона</i>	<i>Површина региона у км²</i>	<i>Број становника у регионима</i>
<i>Србија - Север</i>	24.792	3.591.249
Регион Војводине	21.588	1.931.809
Регион Београда	3.204	1.659.440
<i>Србија - Југ</i>	63.615	3.595.613
Регион Западне Србије	14.925	972.596
Регион Централне Србије	16.637	1.442.121
Регион Југоисточне Србије	21.114	1.180.896
Регион Косова и Метохије	10.939	-

Извор: Општине и региони у Републици Србији 2011, и Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. у Републици Србији - Становништво, Економска активност, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд.

Не улазећи дубље у разлоге и оправданост оваквог решења, сматрамо да би се овим променама обезбедила уједначенија подела Републике Србије са територијалног аспекта, а што је још важније, не би се, при томе, нарушила ни актуелна решења статистичке регионализације коју намеће Европска унија. Ако томе додамо, пре свега, природна богатства са којима располажу овако дефинисани региони, као и увек неизбежне историјске, културне, социјалне, привредне и друге везе у њима и између њих, можемо слободно констатовати да сви они, посматрани одвојено или скупа, имају неке заједничке карактеристике (хомогени региони) и релације (функционални региони).

Сматра се да будућност лежи у хомогеним и функционалним регионима. Регион је хомеогенији што је једнообразнији у једном или више специфичних објективних својстава и што се више аспеката налази заједно у истом простору.³⁵ Функционалност се огледа у бројним социјалним, економским, научним и другим везама, али и у подели надлежности између централне, регионалне и локалне власти. Критеријуми за дефинисање региона мењају се у правцу функционалих релација тржишног карактера: услуге, рад и добра стварају различите регионе, код којих је све већи допринос нематеријалних вредности, а посебно знања, укупној производњи

Ове аргументе и критеријуме требало би уважавати приликом могућег разматрања редефинисања регионализације Србије. То би значило да наша земља прихвата и спроводи стандарде које је установила Европска унија, што ће јој истовремено обезбедити да добије „ефикаснију државну управу и организацију, равноправни третман свих грађана, оптимално искоришћење ресурса, затим изградњу капацитета за прекограничну сарадњу у будућности и искоришћавање фондова

³⁵ Оцић, Ч.: Региономика - уводна разјашњења, *Зборник Матице Српске за друштвене науке*, Нови Сад, 2002., стр. 21.

Европске уније, као и могућност да се Србија представи на међународном плану на најбољи могући начин.³⁶

Перспективно посматрано, регион Западне Србије (са областима: Мачванска, Колубарска, Златиборска и Моравичка) у оваквој територијалној подели Србије може имати значајнију улогу у укупном привредом развоју Републике Србије. Његов географски положај, природна богатства, људски капитал итд., а посебно огроман туристички потенцијал, морају се на прави начин искористити, па би се у таквом сценарију могло догодити да он буде водећи регион привредног развоја наше земље у будућности.

³⁶ Аранђеловић, З., Глигоријевић, Ж.: *Регионална економија*, СБЕН, Ниш, 2010., стр. 106.

Друго поглавље

ПОТЕНЦИЈАЛИ ПРИВРЕДНОГ РАЗВОЈА РЕГИОНА ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

1. Географски и геостратешки положај Републике Србије

Србија је континентална земља која се налази у југоисточној Европи, на централном делу Балканског полуострва, између 41°53' и 46°11' северне географске ширине, и 18°49' и 23°00' источне географске дужине.³⁷ Због дела Панонске низије на северу, Србија припада и региону средње Европе, а географски и климатски својим јужним делом се убраја и у медитеранске земље.

Карта 4. Територија и границе Републике Србије

Извор: rip.rs/sr/kontakt.php

Србија има повољан географски и саобраћајни положај. Заузима површину од 88.407 км², што је сврстава на 113. место по величини у свету. На истоку Србија се граничи са Бугарском, на североистоку са Румунијом, на северу са Мађарском, на западу са Хрватском и Босном и Херцеговином, односно Републиком Српском, на југозападу са Црном Гором, а на југу са Албанијом и Македонијом. Дужина њених

³⁷ Статистички годишњак 2011, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2011.

граница износи укупно 2.364,4 км, од чега 367,1 км са Бугарском, 546,5 км са Румунијом, 174,4 км са Мађарском, 261,7 км са Хрватском, 370,9 км са Босном и Херцеговином, 249,5 км са Црном Гором, 111,1 км са Албанијом и 282,9 км са Македонијом.

Србија се налази на раскрсници путева Источне и Западне Европе, који моравско-вардарском и нишавско-маричком долином воде на обале Егејског мора, у Малу Азију и на Блиски исток. Европски саобраћајни коридори 7 (Дунав) и 10 (друмски и железнички) прелазе преко територије Србије и укрштају се у Београду. Дунав као пловни пут повезује западне и средњоевропске земље са земљама Источне Европе. Веза са Јадранским морем је железничка пруга Београд - Бар. Релативно повољан природно-географски положај Србије представља њену компаративну предност за развој копненог, речног и ваздушног саобраћаја и омогућава привлачење транзитног саобраћаја. Преко њене територије пружају се најкраће и најрационалније транзитне друмске и железничке везе од западне и средње Европе ка делу земаља јужне Европе, као и земљама Блиског и Далеког истока.

Србија значајно заостаје за инфраструктурним реформама у односу на окружење и Европску унију, саобраћајна мрежа је неинтегрисана, неразвијена, неконкурентна и нестандардизована. Слабо развијена инфраструктура и неадекватна организација саобраћаја представља велику препреку привредном расту, повећању продуктивности, конкурентности и запослености, брзој и квалитетнијој размени добара и услуга Србије са окружењем и светом. Ово наводи на закључак да у ранијем периоду није постојао правилан приступ према овом значајном чиниоцу друштвеног развоја.

Територијалну организацију Републике Србије чине територијалне јединице локалне самоуправе (општине, градови и Град Београд) и територијалне аутономије (АП Војводина и АП Косово и Метохија). Република Србија има 29 управних области (округа), не рачунајући Град Београд, који је седиште свих органа државне управе. У њој постоји 150 општина, 23 града и Град Београд. Србија има укупно 6.158 насеља, од чега су 195 градска насеља, а 5.963 насеља другог типа (рурална).³⁸

Са туристичког аспекта посматрано, Србија има веома добар положај, јер се налази на једном од важнијих праваца туристичког кретања у Европи, на такозваном источном туристичком правцу. Њега највише користе туристи из средње, северне и источне Европе за долазак у Србију, или на путу за Бугарску, Грчку, Турску итд. Овај

³⁸ *Статистички годишњак 2011*, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2011.

правац, такође, користе и туристи из балканских и других земаља при кретању у земље средње Европе или неке друге земље. Према томе, битна одлика географско-туристичког положаја Републике Србије је његова транзитна функција.

2. Економско-географско одређење и структура региона Западне Србије

У географском погледу, Западна Србија представља простор „између доње Саве и Дрине, Шумадије и Западног Поморавља, са низом микрорегија: Мачва, Шабачка и обреновачка Посавина, Поцерина, Доња Колубара, Ваљевска котлина и Подгорина, затим Јадар, Рађевина, Азбуковица, Лешница, Тамнава, Љиг... Терен између Дрине и Шумадије, северно од Цера, Влашића и развођа Уба према Колубари чини северну половину Западне Србије (Шабачка регија), а јужно од означене линије до развођа на планинама Повлену, Маљену и Сувобору (према Западном Поморављу) чини јужну и већу половину Западне Србије (Ваљевска регија)“³⁹.

Карта 5. Географске „границе“ Западне Србије

Извор: Марковић, Ј. Ђ., Павловић, М. А.: *Географске регије Југославије (Србија и Црна Гора)*, Савремена администрација, Београд, 1995., стр. 42.

³⁹ Марковић, Ј. Ђ., Павловић, М. А.: *Географске регије Југославије (Србија и Црна Гора)*, Савремена администрација, Београд, 1995., стр. 43.

Структурално посматрано, као што смо већ навели, према могућој новој регионалној подели територије Републике Србије, у регион Западне Србије убрајамо: Мачванску, Колубарску, Златиборску и Моравичку област.

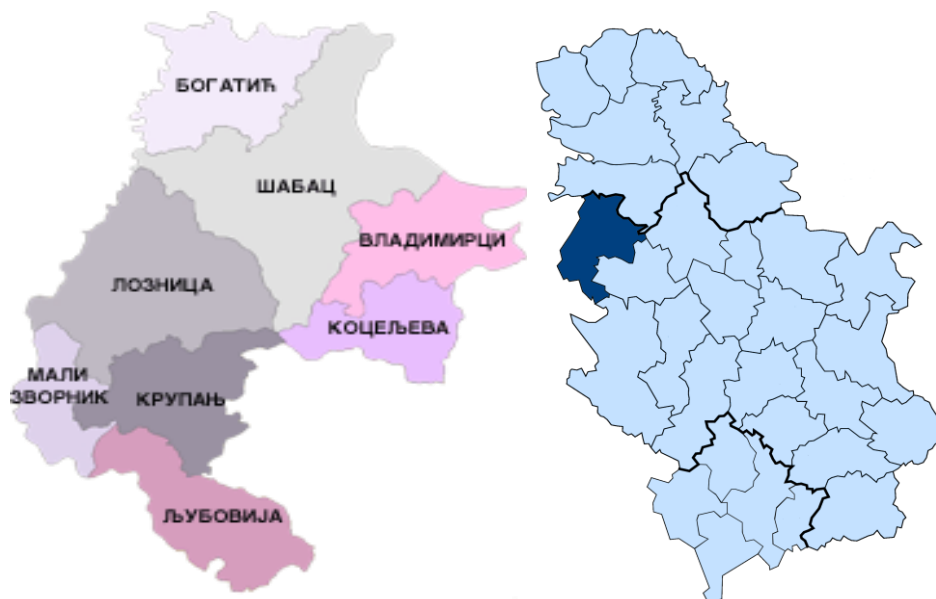
2.1. Мачванска област

Мачванска област налази се у северозападном делу Србије. Седиште области је град Шабац. Поред градова Шапца и Лознице, ову област чине и општине: Богатић, Владимирци, Крупањ, Љубовија, Коцељева и Мали Зворник. Површина области је 3.275 км², а број становника према попису из 2011. године је 298.931.

Табела 6. Мачвански област: основне информације

Област, градови и општине	Површина у км ²	Број становника 2011.	Густина насељености	Број насеља
Мачванска област	3.275	298.931	91	228
Шабац - град	798	115.884	145	52
Лозница - град	620	79.327	128	54
Богатић	384	28.883	75	14
Владимирци	335	17.462	52	29
Крупањ	342	17.295	51	23
Љубовија	355	14.469	41	27
Коцељева	257	13.129	51	17
Мали Зворник	184	12.482	69	12

Извор: Општине и региони у Републици Србији 2011, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2012., и Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији - Становништво, Економска активност, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2013.

Карта 6. Место Мачванске области у Србији и њене општине

Извор: upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/94/Macvanski_district.gif, commons.wikimedia.org/wiki/File:Ma%C4%8Dvanski_okrug.PNG

Шабац се простире на површини од 798 км², обухватајући 52 насељена места. Број становника је 115.884, са густином насељености од 145 становника на км². Шабац је административни, привредни и туристички центар Мачванске области. Према Шапцу гравитирају три микрорегије, које чине његово пољопривредно залеђе: на западу се простире Мачва, на југу Поцерица, на истоку Посавина. Квалитетно земљиште погодно за све врсте пољопривредне производње и воде река Саве и Дрине, погодују развоју привредних делатности: туризма, пољопривреде, индустрије итд.

Град Лозница је природни, привредни, саобраћајни и културни центар Подриња. Простире на површини од 620 км² на граници са Босном и Херцеговином, у коме живи 79.327 становника, са густином насељености од 128 становника на км². Њен географски положај омогућио је добру саобраћајну и туристичку комуникацију.

Општина Богатић представља јединствену целину са мачванском равницом. Простире се између Дрине и Саве, у северозападном делу равнице. На површини од 384 км² живи 28.883 становника, са густином насељености од 75 становника на км².

Општину Владимирци са површином од 335 км² чини 29 насељених места где живи 17.462 становника. Погодан географски положај условио је насељеност људи на овој територији од најстаријих времена, о чему сведочи мноштво археолошких остатака, који се могу богато искористити у туристичке сврхе.

Крупна карактерише еколошки незагађена и атрактивна природа. Смештен је у долиноско проширење кроз које протичу четири брзе речице, на којима је подигнуто петнаест мостова, са планинским залеђем Јагодње, Борање и Соколских планина. У општини, површине 342 км², живи 17.295 становника.

У Љубовији, површине 355 км², живи 14.469 становника. Њени становници овај крај зову Азбуковица, а себе Азбуковчанима. Добила име по бегу Љубовићу, који је у време друштвеног и економског успона, саградио кулу изнад поља Драбића.

Општина Коцељева налази се у плодној Тамнавској равници на површини од 257 км², где живи 13.129 становника. Окружена је Колубарским басеном на истоку, Мачвом и Поцерином на западу, Сремом на северу, планинским побрђем Влашића и ваљевске Подгорине на југу.

Општина Мали Зворник налази се у средњем Подрињу на површини од 184 км², у којој живи 12.482 становника. Дрином створена и омеђена, пре пола века, ова општина је једна од најмлађих у Србији. Има изузетан туристичко-географски положај, пружа се дужином главног комуникационог правца Западне Србије, Београд - Бајина Башта, који је преко планине Таре повезан са Јадранском магистралом.

2.2. Колубарска област

Колубарска област се, такође, простире у северозападном делу Србије и захвата површину од 2.467 км². Највећу површину (897 км²) и број становника (90.312) има центар области - град Ваљево. Поред њега, ову област чини још пет општина: Уб, Лајковац, Мионица, Љиг и Осечина. Број становника на нивоу области је 174.513.

Табела 7. Колубарска област: основне информације

Област, градови и општине	Површина у км ²	Број становника 2011.	Густина насељености	Број насеља
Колубарска област	2.467	174.513	71	218
Ваљево - град	897	90.312	101	78
Уб	457	29.101	64	38
Лајковац	186	15.475	83	19
Мионица	329	14.335	44	36
Љиг	279	12.754	46	27
Осечина	319	12.536	39	20

Извор: Општине и региони у Републици Србији 2011, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2011., и Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији - Становништво, Економска активност, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2013.

Карта 7. Место Колубарске области у Србији и њене општине

Извор: upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/83/Kolubarski_district.gif, commons.wikimedia.org/wiki/File:Kolubarski_okrug.PNG

Ваљево има повољан географски положај, јер кроз њега пролазе магистрални путеви ка Јадранском мору, Босни и Херцеговини и Војводини. Недалеко од Ваљева пролазиће и будући аутопут Београд - јужни Јадран. Ваљево се сврстава међу најстарија градска насеља у Србији. Први пут се помиње 1393. године као трговачко средиште средњовековне Србије. Ваљево се убрзано развија у XX веку, када постаје важан индустријски, културни и туристички центар Западне Србије.

Уб се простире на површини од 457 км². У општини живи 29.101 становника. Прве људске заједнице формиране на овом подручју, према историјским траговима и траговима људске цивилизације, потичу још из времена Винчанске културе, око 5.000 година пре нове ере.

Општина Лајковац (186 км²) има 15.475 становника. Смештена је у котлини средње Колубаре и једна је од важнијих железничких станица на прузи Београд - Бар. Варошица је настала проласком првог воза - „Ђире“, кроз ово место, 1908. године, када је Лајковац већ био одређен за железничку станицу узаног колосека Обреновац - Лајковац. Кроз ову општину проћи ће траса будућег пута Београд - јужни Јадран. Најразвијеније пољопривредне гране су: ратарство, сточарство, воћарство итд.

У Мионици (329 км²) живи 14.335 становника. Општина обухвата делове две целине: Подгорине и Колубаре. Подгорину представљају огранци Маљена и Суворора, а Колубарски део обухвата средње и доње делове сливова Лепенице, Рибнице и Топлице. Природа, култура села и обичаји ове општине привлаче туристе из градова и равничарских крајева.

Љиг је окружен обронцима планина Рајац и Рудник који му дају печат брдско-планинског насеља. Простире на површини од 279 км² на којој живи 12.754 становника. Географски положај општине је изузетно повољан, јер се налази између највећих трговачких градова у Србији: Београд, Чачак, Краљево и Ваљево. Отуда представља веома важну саобраћајну раскрсницу не само Србије већ и Балканског полуострва. На територији данашње општине Љиг, 1914. године, одиграла се позната Колубарска битка која је ушла у историју српског народа. О томе данас сведочи споменик 1.300 каплара на Рајцу и бројна спомен обележја.

Осечина, заузимајући површину од 319 км², састоји се од 20 насеља у којима живи 12.536 становника. Простире се дуж леве и десне стране магистралног пута Ваљево - Лозница и железничке пруге (у изградњи) на истој релацији, односно лево и десно од обала горењег и средњег тока Јадра, преко мањих плодних долина и живописних воћарских и шумама обраслих брдско-планинских предела, па све до подножја, обронака и врхова околних планина (Цер, Медведник, Соколске планине).

2.3. Златиборска област

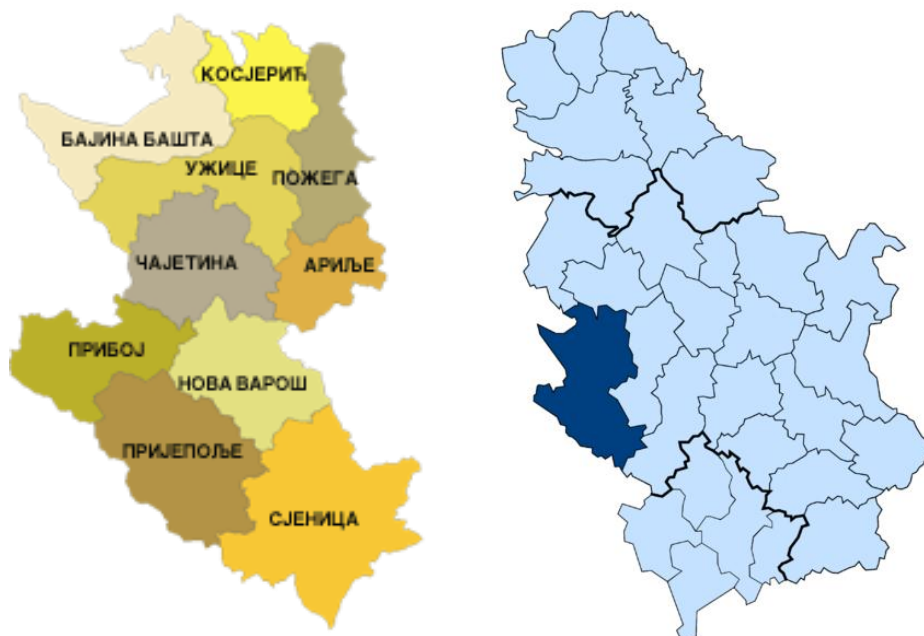
Златиборска област припада југозападном делу наше земље и са површином од 6.147 км² представља највећу област у Србији, заузимајући 11% њене територије. Ову

област чини град Ужице (као седиште области) и девет општина: Пријепоље, Пожега, Прибој, Сјеница, Бајина Башта, Ариље, Нова Варош, Чајетина и Косјерић. Укупан број становника је 286.549, који живе у 438 насељених места. Област је ограничена са севера планинама Маљеном и Повленом, са југа реком Увцем, са истока Овчаром и Кабларом и са запада Дрином. Налази се на тремеђи Србије, Црне Горе и Босне и Херцеговине, односно Републике Српске.

Табела 8. Златиборска област: основне информације

Област, градови и општине	Површина у км ²	Број становника 2011.	Густина насељености	Број насеља
Златиборски област	6.147	286.549	47	438
Ужице - град	668	78.040	117	41
Пријепоље	825	37.059	45	80
Пожега	424	29.638	70	42
Прибој	563	27.133	48	32
Сјеница	1.059	26.392	25	101
Бајина Башта	673	26.022	39	36
Ариље	349	18.792	54	22
Нова Варош	581	16.638	29	33
Чајетина	647	14.745	23	24
Косјерић	358	12.090	34	27

Извор: Општине и региони у Републици Србији 2011, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2011., и Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији - Становништво, Економска активност, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2013.

Карта 8. Место Златиборске области у Србији и њене општине

Извор: upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/64/Zlatiborski_district.gif, commons.wikimedia.org/wiki/File:Zlatiborski_okrug.PNG

У граду Ужицу, на површини 668 км², живи 78.040 становника. Град се налази у планинско-котлинској области (Старовлашко-Рашка висија и део Западног Поморавља) и по карактеру рељефа је претежно средње планински појас. Простор је испресецан речним долинама, које су и основни правци комуникација у њему. Захваљујући географском положају у односу на Босну и Херцеговину и Црну Гору, преко Ужица ће и у будућности пролазити најважнији коридори саобраћајне инфраструктуре и он ће у том случају постати још значајнија саобраћајна „раскрсница“ Западне Србије.

Општина Пријепоље налази се на тремеђи Србије, Босне и Херцеговине и Црне Горе. Површина општине је 825 км² у којој живи 37.059 становника. Обухвата простор Средњег Полимља и најчешће је брдско-планинско подручје, препуно разноликих пејзажа, од питомих котлина у долини реке Лим, преко густих шума (Златар, Јадовик, Озрен), планинских пашњака, па до кањона (Милешевске, Лима и Дубочице) и водопада Сопотнице, што све заједно даје добру основу за развој различитих туристичких активности.

Општина Пожега представља широку природну котлину која заузима област око горњег тока Западне Мораве и доњих токова река Скрапеж и Ћетиње. Смештена је између Овчара и Каблара на истоку, Трешњице на западу, Маљена на северу и Благаје на југу. Пожега је једно од најважнијих саобраћајних чворишта у западном делу Србије, што јој доприноси да буде на раскршћу два појаса интензивног развоја, дуж Западне Мораве и дуж потеза Београд - Бар. Површина општине је 424 км².

Општина Прибој налази се, такође, на тремеђи Србије, Босне и Херцеговине и Црне Горе. Смештена је у шумовитој области Старог Влаха, у долини реке Лим, на површини од 563 км², на којој живи 27.133 становника. Због близине, страних тржишта, добре транспортне и телекомуникационе мреже, природних и антропогених ресурса, погодна је за развој туристичке делатности.

Сјеница је седиште познатог сточарског краја Пештерске висоравни и налази се на крајњем југу Златиборске области. Смештена је на обалама Грабовице, десне притоке Увца, у Сјеничкој котлини окруженој Јавором, Голијом, Гилијевом и Јадовником. По површини, једна је од највећих општина у Србији. На 1.059 км², у 101 насељу, живи 26.392 становника. Читаво подручје Сјеничко-пештерске висоравни је планинског карактера, чија морфологија са својим планинама, рекама, водопадима, пећинама, клисурама, кањонима итд., представља изазов за авантуристичке туристе.

Општина Бајина Башта налази се у Подрињу на површини 673 км², са 26.022 становника. Река Дрина тече западном границом општине и представља граничну

линију према Босни и Херцеговини. Ово подручје некада је називано “рачанским крајем”, према реци Рачи и истоименом манастиру, који представља културно-историјски споменик. Општина је временом постала значајан центар шумарства, електропривреде и туризма Србије. Градски центар Бајина Башта настао је на проширењу - наплавини реке Дрине испод планинских обронака планине Таре и представља праву оазу за одмор и рекреацију у природи.

Општина Ариље (349 км²) налази се у сливу чистих планинских река Рзава и Моравице. По конфигурацији земљишта припада брдско-планинском подручју на коме живи 18.792 становника. Ова средина је богата атрактивним шумским пределима, бистрим планинским изворима, потоцима и рекама, тако да представља једно од најчистијих и најздравијих подручја у Србији.

Општина Нова Варош спада је брдско-планинско подручје са наглашеном и оштром денивелацијом терена. Заузима површину од 581 км², где живи 16.638 становника. Њена територија је „пресечена“ на два, скоро једнака, дела језерима која су подигнута на реци Увац (Увачко, Златарско и Радоињско) и оивичена планинским венцима: Златара, Голије, Јавора, Чемернице, Мучња, Муртенице и Златибора.

Општина Чајетина (647 км²), географски подразумева таласасту висораван између река Сушице и Увца и планина Таре и Муртенице, са планинским масивом Златибора, као средишним делом. На њен повољан географски положај утичу магистрални путеви за Црну Гору и Босну и Херцеговину. Преко ове територије пролази пруга Београд - Бар, а у непосредној близини налази се и аеродром Поникве.

Општина Косјерић, површине 358 км² са 12.090 становника, налази се на пола пута између Ваљева и Ужица. Обухвата горњи слив и изворишта река Скрапежа и Кладоробе и шири се, ка северу, по обронцима планина Маљена и Повлена. Ка југу шири се до планина Црнокосе и Јелове Горе. То је најсевернија општина Златиборске области на изузетном географском положају, јер се налази на путу који повезује Војводину и Београд са Јадранским морем, а у близини су и велики туристички центри Дивчибаре, Тара и Златибор.

Кроз Златиборску област пролази железничка пруга Београд - Бар, и то кроз: Косјерић, Пожегу, Ужице, Чајетину, Прибој и Пријеполје. Пруга има велики значај са становишта привредног и културног развоја ових подручја, јер их приближава како међусобно тако и са суседним земљама, повезујући их на тај начин као туристичке дестинације.

2.4. Моравичка област

Моравичка област, површине 3.036 км², обухвата простор западне и централне Србије на коме живи 212.149 становника. Седиште области је град Чачак, у коју улазе и општине: Горњи Милановац, Ивањица и Лучани. Област је издуженог облика у правцу север - југ, где је на северу планина Рудник а на југу Голија, коју је UNESCO 2001. године прогласио за еколошку оазу, први резерват биосфере у нашој земљи.

Табела 9. Моравичка област: основне информације

Област, градови и општине	Површина у км ²	Број становника 2011.	Густина насељености	Број насеља
Моравички област	3.036	212.603	70	206
Чачак - град	642	115.337	180	58
Горњи Милановац	850	44.406	52	63
Ивањица	1.090	31.963	29	49
Лучани	454	20.897	46	36

Извор: Општине и региони у Републици Србији 2011, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2011., и Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији - Становништво, Економска активност, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2013.

Карта 9. Место Моравичке области у Србији и њене општине

Извор: upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/fd/Moravicki_district.gif,
commons.wikimedia.org/wiki/File:Moravi%C4%8Dki_okrug.PNG

Чачак се налази између планина Јелице, Овчара, Каблара и Вујна. Заузима површину од 682 км², на којој живи 115.337 становника. Повољан географски положај, умерена клима, културно-историјски споменици, установе културе, културно-забавне и спортске манифестације, представљају богату туристичку понуду града.

Општина Горњи Милановац захвата просторе подгорина планина Рудника, Суворора и Маљена, на површини од 850 км². У њој живи 44.406 становника у 63 насеља. Рељеф општине је брдско-планински, расчлањен речним долинама Каменичке реке, Чемернице, Дичине, Деспотовице и Груже. Горњи Милановац је настао указом кнеза Александра Карађорђевића 1853. године. То је први град у Србији који је изграђен по претходно урађеном урбанистичком плану, чију концепцију је задржао и до данас.

Општина Ивањица простире се између планинских венаца Мучња, Јавора, Голије, Радочела, Чемернице, Градине, Малича, Кукутнице и драгачевских планина. Простирући се на површини од 1.090 км², највећа је општина региона Западне Србије. У Србији заузима четврто место по величини, после Књажевца, Краљева и Пирота. На овом простору живи 31.963 становника, у 49 насеља. Због изванредних природних и климатских услова, а на основу дугогодишњих испитивања утицаја поднебља на здравље људи, уз исцрпни елаборат, Влада Републике Србије је 2000. године Ивањицу прогласила за прву ваздушну бању у Србији.

Општина Лучани обухвата простор омеђен планинама Јелицом и Чемерном и рекама Западном Моравом и голијском Моравицом, на површини од 454 км². Ово је брдско-планинско подручје на коме живи 20.897 становника. У привредном животу препознатљива је по производњи воћа, а у свету по чувеној културно-туристичкој манифестацији Сабор трубача у Гучи.

2.5. Географско-туристички положај региона Западне Србије

Регион Западне Србије у целини, у погледу географског положаја, обухвата западни део Србије. Поред разноврсних предеоних целина, од планинских до равничарских, обухвата долине, мање и веће реке којима је повезан са суседним регионима и земљама.

Географски положај региона Западне Србије потенциран је величином територије и поливалентношћу његовог простора у савременим друштвеним и економским токовима. Велика фреквенција људи и роба повољно се одражава на низ комплементарних делатности: туризам, угоститељство, пољопривреду и занатство.

Са тог аспекта, регион Западне Србије има веома повољан туристички положај, који се огледа у односу према главним туристичким правцима у Србији, према главним туристичким дисперзитивима и према суседним и даљим регионима, као и суседним земљама. Регион има повољан туристички положај, који је завистан од географског

положаја у односу на друге територије. Окружен је великим дисперзитивима на растојању до 150 км од Београда и туристичким вредностима других региона, те има велике могућности да валоризује своје туристичке вредности.

Савремена масовна и селективна туристичка кретања, као и њихова све већа просторна распрострањеност, захтевају густо испреплетану мрежу локалних, обласних, регионалних и међународних туристичких праваца, ради приступа туристичким вредностима и објектима. Погодност положаја и туристичких праваца зависи од туристичких вредности и њихове територијалне размештености у односу на туристичке диспозитиве. Ова погодност је изражена у природној повезаности свих туристичких вредности региона Западне Србије.

Преко Републике Србије воде или се укрштају водени, копнени и ваздушни путеви континенталног и међуконтиненталног значаја, што је од велике важности за туристичка кретања према региону. Туристички положај је компонента и саобраћајног положаја региона Западне Србије, који се налази на главним саобраћајним правцима од Београда на југ и од Чачка и Ужице на исток и запад. Да би се искористио релативно добар положај и обезбедио приступ природним и антропогеним туристичким вредностима, потребно је осавременити саобраћајну путну мрежу, тако да се смањи време путовања и обезбеди што дуже задржавање и боравак на овом простору. Поред локалних путева у изградњи, најзначајнији текући инфраструктурни пројекти значајни за будућност региона Западне Србије су изградња аутопута Београд - Јужни Јадран (Коридор 11) и аутопута Крушевац - Вишеград (Моравски коридор).

Карта 10. Коридори у изградњи значајни за регион Западне Србије

Извор: www.novosti.rs/vesti/naslovna/ekonomija/aktuelno.239.html:259484-Istok---zapad-u-sest-traka

Коридор 11, повезујући Јадранско Јонски басен са Паневропским коридорима 10 и 7, има велики регионални и међународни значај. Представља најкраћу друмску везу од Београда и његовог залеђа до обале Јадранског мора (Бар - Црна Гора), при чему захвата велико гравитационо подручје са око 4,7 милиона становника.

Кроз Србију, у овом гравитационом подручју, налазе се значајни градови, индустријски и туристичко-културни центри: Београд, Обреновац, Лазаревац, Ваљево, Љиг, Горњи Милановац, Чачак, Ужице, Пожега, Ариље, Ивањица, Сјеница, Нови Пазар итд. Ауто пут је подељен у три сектора: (1) Београд - Љиг, (2) Љиг - чвор „Пожега“, и (3) Пожега - Бољари на граници са Црном Гором. Оријентациона дужина трасе аутопута од Београда до Бара износи 423 км, од чега кроз Србију 258 км, а кроз Црну Гору 165 км.⁴⁰

Моравски коридор, односно изградња аутопута Крушевац - Краљево - Чачак - Ужице - гранични прелаз Котроман (Босна и Херцеговина), најзначајнији је инфраструктурни пројекат, који ће повезивати Западну Србију и Шумадију. Тиме ће бити повезани коридори 10 и 11 трасом од Појата до Прелјине. Изградња овог пута од животног је значаја за становништво које гравитира тој траси, па већ данас има назнака да ће овај пројекат отворити значајне перспективе за ово подручје, које је једно од највитаљнијих делова Србије.

Добра саобраћајна повезаност, близина већих и мањих градова и сеоских насеља, као туристичких дисперзива у ближем и даљем окружењу, могу обезбедити региону Западне Србије значајну конкурентску предност у будућем периоду у односу на конкурентне туристичке регионе и дестинације, не само у нашој земљи већ и шире. Главни правци туристичких кретања кроз овај регион су један од услова бржег развоја туристичке и њој коегзистенцијалних делатности.

Туристички положај и фреквентност на туристичким правцима, морају бити мерило и услов за опремање амбијенталних целина, туристичку изградњу, разноврсну понуду, удобност и сигурност путника, богатство разноврсних садржаја, пропаганду и слично. Тиме се може повећати туристички промет, а самим тим и већа производња и потрошња комплементарних делатности, што све заједно омогућава вишеструке економске ефекте, не само од стационарног и транзитног туризма, већ и од других врста туристичких кретања: излетнички, планински, рекреативни, здравствени, бањски, сеоски, итд.

⁴⁰ www.mgu.gov.rs/lat/projekti-investicije.php (датум приступа, 27.10. 2012.)

3. Становништво и радна снага региона Западне Србије

3.1. Демографске карактеристике и природно-механичка промена становништва

На простору Републике Србије, без Косова и Метохије, према спроведеном попису 2011. године, живи 7.186.862 становника, што представља смањење броја становника од 4% у односу на претходни попис 2002. године (7.498.001), односно од 5% у односу на попис становништва спроведен 1991. године (7.576.837).⁴¹

На основу података званичних пописа становништва, почевши од последњег па уназад, може се констатовати да развој становништва Републике Србије бележи неповољне тенденције, које се огледају у продубљивању процеса укупне и природне депопулације, као и демографског старења. Неповољне прилике обухватају природно, али и механичко кретање становништва, а резултат су економских, социо-психолошких и других фактора.

Посматрајући међупописну динамику, у периоду од 2002-2011. године, број становника се смањио за 311.139, или за више од 4%, односно по просечној годишњој стопи од -0,5%. У том периоду, Србија је на годишњем нивоу губила 34.571 становника, колико приближно данас има општина Шид.

На нивоу области, најниже стопе раста становништва бележи Борска (-15,5) и Зајечарска (-14,0) област, док су само Београдска (4), Рашка (3) и Јужнобачка (2,4) област имале пораст.

У истом периоду, ако изузмемо Београд, само осам општина и градова је остварило раст, при чему су највећи раст имали градови Нови Сад (+12,2) и Нови Пазар (+7,9), док је у 83 општине забележен пад броја становника већи од -10%. Највећи пад имала је општина Црна Трава (-35,2), а следе општине Бабушница, Мајданпек и Гаџин Хан са растом нижим од -20%.⁴²

Кретање становништва у региону Западне Србије има сличну тенденцију као на државном нивоу. Све области, односно градови и општине у њима, уз одређене незнатне изузетке, бележе смањење становништва у посматраном периоду од почетка 90-их година XX века до минулог пописа. Посебно је та негативна тенденција изражена последњих десетак и више година.

⁴¹ *Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији - Становништво, Економска активност*, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2013.

⁴² *Извештај о развоју Србије у 2011. години*, Република Србија, Министарство регионалног развоја и локалне самоуправе, Београд, 2012., стр. 68.

Табела 10. Мачванска област: промена броја становника по пописима

Област, градови и општине	Укупан број становника			Пораст- пад 2011/2002	Индекс 2002=100	Пораст- пад 2002/1991	Индекс 1991=100
	2011	2002	1991				
Мачванска област	298.931	329.625	329.226	-30.694	90,7	399	100,1
Шабац - град	115.884	122.893	120.332	-7.009	94,3	2.561	102,1
Лозница - град	79.327	86.413	83.413	-7.086	91,8	3.000	103,6
Богатић	28.883	32.990	33.398	-4.107	87,6	-408	98,8
Владимирци	17.462	20.1092	21.619	-2.730	86,5	-1.427	93,4
Крупањ	17.295	20.373	21.910	-3.078	84,9	-1.537	93,0
Љубовија	14.469	17.052	18.230	-2.583	84,9	-1.178	93,5
Коцељева	13.129	15.636	16.570	-2.507	84,0	-934	94,4
М. Зворник	12.482	14.076	13.754	-1.594	88,7	322	102,3

Извор: Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији - Становништво, Економска активност, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2013., и Општине у Србији 2008, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2009.

Између два пописа, 2011. и 2002. године, Мачванска област има апсолутни пад становништва од 30.694., што представља умањење за близу 10%. Највећи пад је забележен у општини Коцељева од 16%, а ако посматрамо међупописну динамику 2011.-1991., тај пад је још већи и износи преко 20%. Слична ситуација је и са општинама Крупањ и Љубовија. Најмање смањење становништва имају градови Шабац и Лозница, 5,7% и 8,2%, респективно посматрано. То смањење би било и веће да још увек није на снази миграција становништва од села према граду, наслеђена још из доба социјалистичке изградње. У новом миленијуму, као што можемо приметити, све општине и два града бележе апсолутно смањење становништва. При томе, најмање смањење је у градовима Шапцу и Лозници (мање од 10%), док је у свим осталим општинама то смањење веће и износи преко 10%.

Табела 11. Колубарска област: промена броја становника по пописима

Област, градови и општине	Број становника			Пораст- пад 2011/2002	Индекс 2002=100	Пораст- пад 2002/1991	Индекс 1991=100
	2011	2002	1991				
Колубарска област	174.513	192.204	196.556	-17.691	90,8	-4.352	97,8
Ваљево -град	90.312	96.761	96.530	-6.449	93,3	231	100,2
Уб	29.101	32.104	33.312	-3.003	90,6	-1.208	96,4
Лајковац	15.475	17.062	17.444	-1.587	90,7	-382	97,8
Мионица	14.335	16.513	17.061	-2.178	86,8	-548	96,8
Љиг	12.754	14.629	15.667	-1.875	87,2	-1.038	93,4
Осечина	12.536	15.135	16.542	-2.599	82,8	-1.407	91,5

Извор: Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији - Становништво, Економска активност, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2013., и Општине у Србији 2008, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2009.

Колубарска област бележи смањење броја становника за 17.691., односно за 9,2%. Највеће смањење забележила је општина Осечина, за 2.599. становника, или за 17,2%. У претходном међупописном периоду (1991-2002.), ова општина је имала највеће смањење становништва, за 8,5%, што значи да је у периоду од непуне две деценије дошло до смањења становништва за чак једну четвртину. Најмање смањење становништва забележено је у Ваљеву, апсолутно за 6.449, односно релативно за 6,7%.

Табела 12. Златиборска област: промена броја становника по пописима

Област, градови и општине	Укупан број становника			Пораст- пад 2011/2002	Индекс 2002=100	Пораст- пад 2002/1991	Индекс 1991=100
	2011	2002	1991				
Златиборска област	286.549	313.396	332.470	-26.847	91,4	-19.074	94,3
Ужице - град	78.040	83.022	82.303	-4.982	94,0	719	100,9
Пријеполје	37.059	41.188	46.085	-4.129	90,0	-4.897	89,4
Пожега	29.638	32.293	33.289	-2.655	91,8	-996	97,0
Прибој	27.133	30.377	35.487	-3.244	89,3	-5.110	85,6
Сјеница	26.392	27.970	33.068	-1.578	94,4	-5.098	84,6
Бајина Башта	26.022	29.151	29.225	-3.129	89,3	-74	99,7
Ариље	18.792	19.784	20.107	-992	95,0	-323	98,4
Нова Варош	16.638	19.982	21.756	-3.344	83,3	-1.774	91,8
Чајетина	14.745	15.628	15.914	-883	94,3	-286	98,2
Косјерић	12.090	14.001	15.236	-1.911	86,4	-1.235	91,9

Извор: Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији - Становништво, Економска активност, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2013., и Општине у Србији 2008, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2009.

У Златиборској области, у периоду од 2002. до 2011. године, укупан број становника је апсолутно опао за 26.847., односно релативно за 8,6%. Највеће смањење становништва је у општини Нова Варош (-3.344. становника, или -16,7%), а најмање у општини Ариље (-992. становника, или -5,3%).

Табела 13. Моравичка област: промена броја становника по пописима

Област, градови и општине	Број становника			Пораст- пад 2011/2002	Индекс 2002=100	Пораст- пад 2002/1991	Индекс 1991=100
	2011	2002	1991				
Моравичка област	212.603	224.772	228.093	-12.169	94,6	3.321	98,5
Чачак - град	115.337	117.072	115.401	-1.735	98,5	1.671	101,4
Г. Милановац	44.406	47.641	49.368	-3.235	93,2	-1.727	96,5
Ивањица	31.963	35.445	36.378	-3.482	90,2	-933	97,4
Лучани	20.897	24.614	26.946	-3.717	84,9	-2.332	91,3

Извор: Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији - Становништво, Економска активност, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2013., и Општине у Србији 2008, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2009.

Код Моравичке области у периоду од 2002. до 2011. године дошло је до смањења за 12.169 становника у односу на године са почетка новог миленијума, што у релативном изразу износи 5,4%. Највеће смањење становништва бележи општина Лучани, за 15,1%, а ако обухватимо и задњу деценију претходног века, то смањење износи и преко 25%. Најмање смањење становништва забележио је град Чачак, и то за 1,5%.

Као што се може приметити, рекапитулационо гледано, све општине и градови региона Западне Србије, без изузетка, имају пад становништва у новом миленијуму, који се креће од 1,5% у Чачку до 17,2% у Осечини. По областима, то смањење је следеће: Мачванска 9,3%, Колубарска 9,2%, Златиборска 8,6% и Моравичка 5,4%. Следствено томе, на нивоу региона дошло је до смањења становништва за 87.401, односно за 8,2%. Иначе, регион Западне Србије према попису из 2011. године има укупно 972.596 становника, што представља 13,5% укупног становништва Републике Србије.

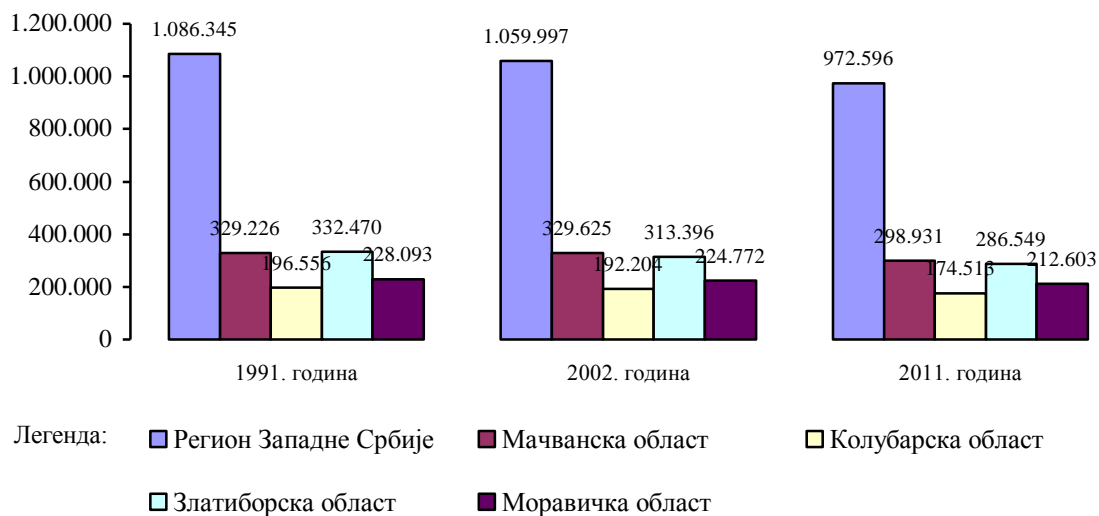
У претходном међупописном периоду, смањење броја становништва је знатно мање, 26.348., или за 2,4%. Тај пад би био и већи да није било миграционих кретања са почетка 90-их година XX века, изазваних ратом у Хрватској и Босни и Херцеговини, као и санкцијама међународне заједнице према Србији (тада СР Југославији). Стога, с правом, можемо констатовати да је на кретање становништва, осим природне промене (наталитет - морталитет), значајног утицаја имало и механичко кретање становништва (долазак великог броја избеглица у Србију, одлазак младих стручних људи у иностранство у потрази за послом итд.).

Табела 14. Регион Западне Србије: промена броја становника по пописима

Регион и области	Број становника			Пораст-пад 2011/2002	Индекс 2002=100	Пораст-пад 2002/1991	Индекс 1991=100
	2011	2002	1991				
Србија - укупно	7.186.862	7.498.001	7.576.837	-311.139	95,9	-78.836	99,0
Регион Зап. Србије	972.596	1.059.997	1.086.345	-87.401	91,8	-26.348	97,6
Мачванска	298.931	329.625	329.226	-30.694	90,7	399	100,1
Колубарска	174.513	192.204	196.556	-17.691	90,8	-4.352	97,8
Златиборска	286.549	313.396	332.470	-26.847	91,4	-19.074	94,3
Моравичка	212.603	224.772	228.093	-12.169	94,6	-3.321	98,5

Извор: Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. у Републици Србији - Становништво, Економска активност, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2013., и Општине у Србији 2008, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2009.

График 1. Однос и природно-механичко кретање становништва у региону Западне Србије у међупописним периодима 1991 - 2002 - 2011. година

На крају анализе о демографским кретањима у последње две деценије, чини нам се интересантним поменути и порекло становништва са простора Западне Србије, које је углавном са динарских подручја. „Динарци су населили Подриње, ваљевски крај и Шумадију. Крајем XVIII века београдски пашалук имао је ограничену аутономију, тако да се динарско становништво и у турско доба населило између Дрине и Мораве.“⁴³ Досељеници, углавном из Црне Горе, Херцеговине, Метохије и Старог Влаха доносили су са собом своје сточарске навике, гусле, ијекавски говор који се још увек чује у многим селима Западне Србије, као и обичаје који веома мало личе на оне у Шумадији и Поморављу.

Поред досељавања било је и емиграционих кретања из ових крајева. Тако се услед сталних надирања Турака, после пада српске деспотовине 1459. године и аустро-угарских ратова који су, почев од краја XVII века вођени на тлу Северне Србије, становништво Таковског краја (општина Горњи Милановац) у многобројним сеобама готово сво преселило у Панонију. У великој сеоби под Чарнојевићем многе овдашње породице иселиле су се у Бачку где су основале Српску Моравицу, Ковиљ и Товаришево. За време Првог српског устанка, после неуспешне опсаде Сјенице, за вождом Карађорђем кренуло је скоро сво православно становништво Пештера. Пред крај XIX века било је организованог исељавања сиромашних сеоских породица у Топлицу (област у јужној Србији која обухвата долину истоимене реке).

⁴³ Миленковић, С.: *Ресурси у економији*, Економски факултет Универзитета у Крагујевцу, Крагујевац, 2000., стр. 244.

3.2. Проблеми демографског развоја и оцена потенцијала

Републику Србију карактерише одмакла просторно-демографска поларизација и урбанизација у демографском смислу. У Београдској области живи 23,1% укупног становништва, у Јужнобачкој 8,6%, а у те две области заједно, које су уједно и највеће урбане регије, живи скоро трећина укупног становништва Србије. Са друге стране, најмање учешће у укупној популацији имају Топличка и Пиротска област са по 1,3%, а следе Зајечарска и Борска област са по 1,7%.

Природни прираштај константно опада од 1992. године, а од 1998. до данас има негативну вредност. Наиме, 1992. године, природни прираштај је био позитиван, то јест број живорођених је премашивао број умрлих и износио је 29.816 становника, односно 3‰. После једне деценије, ситуација се значајно погоршала. Године 2003., природни прираштај је био -24.921, што чини -3,3‰.⁴⁴ У последњој деценији присутан је израженији негативни тренд, тако да у 2012. години природни прираштај у Србији износи -35.143 становника, односно -4,9‰.

У новом миленијуму, посматрано по општинама, са изузетком Београда, само шест општина је имало позитиван природни прираштај. Са друге стране, у седамдесет општина је број умрлих више него двоструко већи од броја рођених становника. Последице негативних кретања у природном прираштају су далекосежне: све већи број старачких домаћинстава, угашена сеоска газдинстава и домаћинства, све мањи број младих на селу, такозвано демографско старење итд.

Неповољни трендови природног кретања утицали су на промене у структури становништва Србије и довели до његовог убрзаног старења, што се огледа у смањењу удела младог, повећању удела старог становништва и повећању просечне старости. У периоду од 2002. до 2011. године, удео млађих од 15 година опао је са 15,7% на 14,3%, док се удео старијих од 65 година повећао са 16,5% на 17,4%. Просечна старост порасла је са 40,2 на 42,2 године. Индекс старења⁴⁵ у истом периоду порастао је са 99,1 на 121,9% и одавно је прешао граничну вредност (40), док је стопа зависности старих⁴⁶ порасла са 24,6 на 28,5%.

У региону Западне Србије живи 13,5% укупног становништва Републике Србије. Од тога, у Мачванској области 4,1%, Колубарској 2,4%, Златиборској 4% и

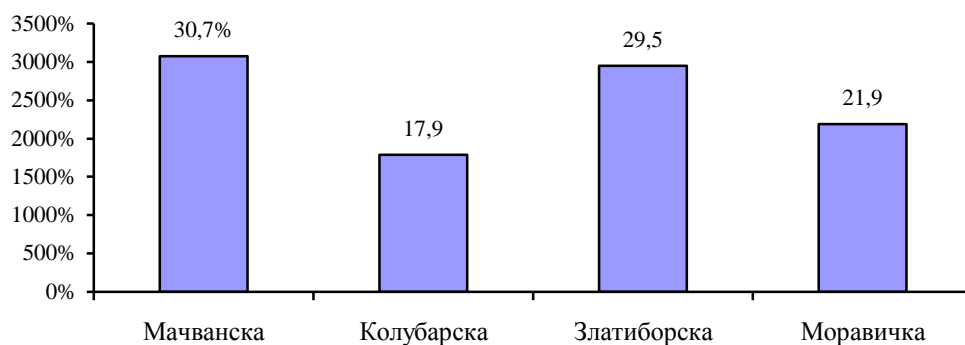
⁴⁴ *Природно кретање становништва у Републици Србији 1961-2010.*, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, стр. 21.

⁴⁵ Однос старог (60 и више година) и младог (0-19 година) становништва.

⁴⁶ Удео становништва старијег од 65 година у становништву радног узраста (15-64 године).

Моравичкој 3%. Посматрано у односу на регион, највеће учешће становништва има Мачванска област 30,7%, затим Златиборска 29,5% и Моравичка 21,9%, док најмање учешће има Колубарска област са 17,9%.

График 2. Учешће становништва области региона Западне Србије у укупном становништву региона Западне Србије према попису из 2011. године

У погледу природног прираштаја, ситуација у региону Западне Србије је слична кретањима на националом нивоу. На нивоу региона, 1992. године, број живорођених је незнатно премашивао број умрлих - износио је свега 114 становника, односно 0,1‰. Посматрано по областима, природни прираштај је позитиван само у Златиборској (871; 2,6‰), а негативан у преостале три области: Колубарска (-439; -2,2‰), Моравичка (-293; -1,2‰) и Мачванска (-88; -0,3‰).

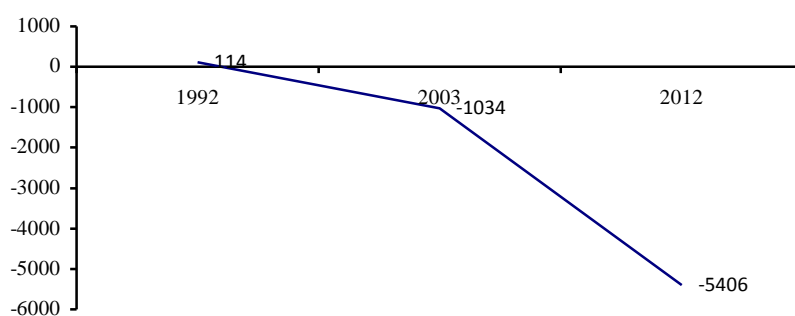
Природни прираштај је негативан и у 2003. години - у Колубарској области је -1.034 (-5,4‰), Мачванској -937 (-2,8‰), Моравичкој -739 (-3,3‰) и Златиборској -76 (-0,2‰). Ове негативне разлике продубљене су и у наредним годинама.

Према процени, број становника у региону Западне Србије на дан 30.06.2012. године износи 964.822. У тој години, број живорођених је 8.234, а број умрлих 13.640. Сходно томе, природни прираштај у региону у 2012. години износи -5.406 становника, што је 5,6‰. По областима региона, природни прираштај је следећи:

- Мачванска област -1.825; -6,2‰;
- Колубарска област -1.226; -7,1‰;
- Златиборска област -1.214; -4,3‰;
- Моравичка област -1.141; -5,4‰.⁴⁷

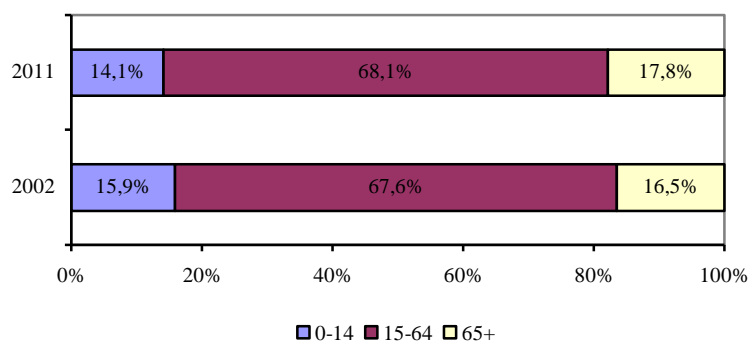
⁴⁷ Саопштење, бр. 197, од 15.07.2013., Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2013., стр. 2-3.

График 3. Природни прираштај у региону Западне Србије, 1992., 2003., и 2012. године

Поред негативног природног прираштаја, значајан оптерећујући проблем региона Западне Србије (као уосталом и земље у целини) је такозвано демографско старење. Између последња два пописна периода, удео млађих од 15 година смањен је са 15,9% на 14,1%, док је удео старијих од 65 година повећан са 16,5% на 17,8%. Становништво радног узраста, од 15 до 64 године старости, такозвано радни контингент, незнатно је повећан са 67,6% на 68,1%.

График 4. Удео различитих контингентних скупова становништва у региону Западне Србије између два пописна периода

Код области, највеће смањење у контингенту млађих од 15 година (-2,1%) и највеће повећање у контингенту старијих од 65 година (2,4%) је у Златиборској области. Најмање смањење младих је у Моравичкој области (-1,4%) а најмање повећање старих у Колубарској области (0,3%).

Просечна старост на нивоу региона порасла је са 40,2 на 42,8 године. По областима, та тенденција је следећа: Мачванска са 39,6 на 42,1, Колубарска са 41,1 на 43,4, Златиборска са 39,2 на 42,3 и Моравичка са 40,8 на 43,3 године. Индекс старења у региону порастао је са 98,4 на 125,6%. Раст индекса старења по областима је следећи: у Мачванској области 93,6-117,9%, у Колубарској 113,5-136%, у Златиборској 88,2-120,6% и у Моравичкој 108,6-135,8%. Стопа зависности старих у региону порасла са 24,8 на 26,2%. Посматрано по областима, приближно исти раст стопе зависности

старих забележен је у Златиборској (22,5-25,8%) и Моравичкој области (25,9-27,9%). У Мачванској области остварен је незнатни раст (24-24,4%), док је једино у Колубарској области забележен веома мали пад (28,6-28,1%).

Ако узмемо у обзир да су поједини становници на привременом раду или школовању у урбаним регијама на попису пријављени као резиденти средина из којих потичу, док је њихов повратак условљен побољшањем економских прилика у тим срединама, онда је слика још више суморнија. На тренутни распоред становништва највећи утицај су имале унутрашње миграције, које су директно повезане и међузависне са економским развојем урбаних и заостајањем руралних подручја, а резултат ових процеса је велика регионална диспропорција становништва.

Садашња демографска слика региона и целе земље је врло неповољна. Она је само продужетак негативне тенденције у кретању становништва из ранијих година и деценија: Србија данас има за преко 300.000 становника мање него пре једне деценије; у чак 1.450 насеља није рођено ниједно дете; просечна старост у појединим селима источне и јужне Србије је и преко 50 година итд.

Ове и многе друге бројке јасно показују да је Србија на ивици демографског суноврата који ће своје право лице показати већ за непуних двадесетак година. Иако су борба против беле куге, стимулисање рађања и оживљавање села дежурне теме у јавности, прави потези још увек изостају. За сада се борба за будућност своди само на упозорења статистичара и бирократско писање стратегија, акционих и других планова који не дају праве резултате.

Србија је држава са једном од највећих регионалних разлика у Европи - између најразвијеније и најнеразвијеније области разлике су шестоструке, а на нивоу општина још веће. Садашњи систем доводи до тога да богате општине постају још богатије, а сиромашне још сиромашније, док продубљивање регионалних разлика утиче и на веома негативне демографске показатеље у појединим областима. То значи да се налазимо у једном зачараном кругу.

Одговор на питање како ублажити демографско пропадање Србије тешко је дати. Политика која би зауставила све веће проређивање становништва наше земље треба да подразумева озбиљан рад на проналажењу нових области, које ће грађанима осигурати већи животни стандард и боље услове живота. Међу тим областима посебна пажња треба да буде умерена на туристичко активирање села и садејство туризма и пољопривреде. То би умањило миграције унутар земље, као и у иностранство, а људима омогућило о(п)станак и пристојан живот.

3.3. Број и структура запослених по делатностима

Пре него што пређемо на анализу запослености по делатностима, неопходно је појаснити неке термине који се користе у статистичкој обради. Термин „економски активно становништво” представља број запослених и незапослених људи у оквиру њихове радне доби. Стопа запослености представља проценат запослених у укупном становништву старијем од 15 година. Стопа незапослености је проценат незапослених у укупном броју активног становништва (збир запослених и незапослених).

Табела 15. Индикатори (не)запослености у региону Западне Србије 2011. године

Индикатор	Република Србија	Регион Зап. Срб.	Мачван. област	Колубар. област	Златибор. област	Моравич. област
Попис становништва	7.186.862	972.596	298.931	174.513	286.549	212.603
Старост становништва, 15+	6.161.584	835.783	255.843	151.063	245.139	183.738
Као % од укупног бр. станов.	85,7	85,9	85,6	86,6	85,5	86,4
Активна популац. (15-64)	4.947.477	662.109	205.690	117.940	194.794	143.685
Као % од укупног бр. станов.	68,8	68,1	68,8	67,6	68	67,6
Укупан број запослених ⁴⁸	1.746.138	196.716	52.739	39.146	58.950	45.881
Стопа запослености (%)	28,3	23,5	20,6	25,9	24	25
Као % од укупног бр. станов.	24,3	20,2	17,6	22,4	20,6	21,6
Укупан број незапослених	738.756	100.758	34.691	13.540	32.824	19.703
Стопа незапослености (%)	29,7	33,9	39,7	25,7	35,8	30,1
Као % од укупног бр. станов.	10,3	10,4	11,6	7,8	11,5	9,3

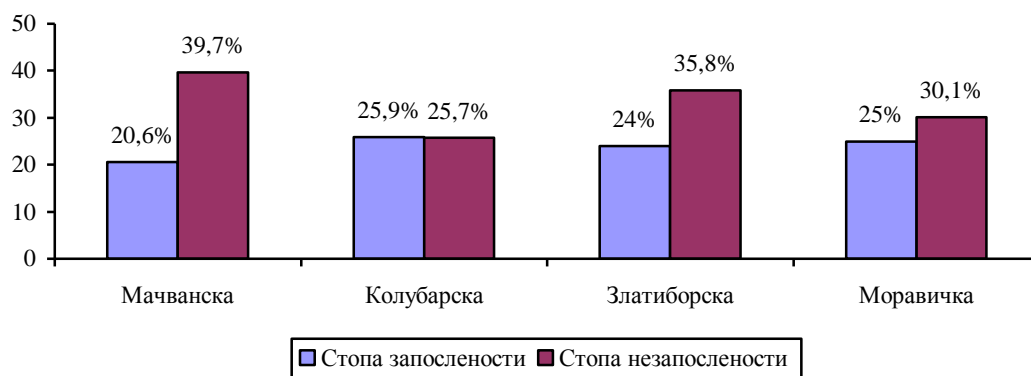
Извор: Општине и региони у Републици Србији 2012., Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2012.

Укупан број запослених у Републици Србији 2011. године износи 1.746.138 становника, што представља 24,3% од укупног броја становника земље. Укупан број запослених у региону Западне Србије је 196.716 становника, а то је 20,2% од укупног броја становника региона. Удео запослених у региону Западне Србије у укупном броју запослених у Србији је 11,3%. Просечан број запослених на 1.000 становника у Републици Србији је 241. Просек за регион Западне Србије нижи је од националног просека - 203 запослена на 1.000 становника, док је по областима следећи: Мачванска 173, Колубарска 222, Златиборска 202 и Моравичка 216. Већи градови региона Западне Србије имају високу стопу запослености, као што су: Ваљево, Ужице, Чачак и Шабац, што показује да је повећана стопа запослености у већим урбаним центрима. На нивоу региона, стопа запослености од 23,5% нижа је него што износи национални просек (28,3%). Последично, и у свим областима, та стопа је нижа од националног просека. Највећу стопу запослености има Колубарска област 25,9%.

⁴⁸ Обухвата запослене у правним лицима (привредна друштва, предузећа, задруге, установе и друге организације) и приватне предузетнике (лица која самостално обављају делатност) и запослене код њих.

Са друге стране, укупан број незапослених у Србији износи 738.756 становника, што представља 10,3% у укупном броју становника. Укупан број незапослених у региону Западне Србије је 100.758 становника, што је у укупном броју становника региона на нивоу националног просека. Број незапослених региона Западне Србије у укупном броју незапослених у Србији чини удео од 5,8%. Просечан број незапослених на 1.000 становника на нивоу земље је 102. Просек за регион Западне Србије је нижи од националног, -99 незапослених на 1.000 становника. По областима: Мачванска 114, Колубарска 77, Златиборска 112 и Моравичка 93 становника, који су незапослени на 1.000 становника. Од општина, највећи број незапослених на 1.000 становника, имају: Прибој (202), Сјеница (199), Мали Зворник (186), Пријепоље (172) и Ивањица (144). Стопа незапослености највећа је у Мачванској области (-39,7%) и знатно виша од националног просека (-29,7%). У остале три области стопа незапослености је нешто нижа, али ипак виша од националног просека, изузев Колубарске, код које је стопа 25,7%.

График 5. Стопа запослености и стопа незапослености по областима региона Западне Србије у 2011. години

Посматрајући у целини, можемо приметити да најмању стопу запослености и највећу стопу незапослености има Мачванска област, али са великим потенцијалима за запослење у туризму и пољопривреди, с обзиром на плодну мачванску равницу и богате шумске пределе. На другој страни, највећу стопу запослености и најмању стопу незапослености има Колубарска област. Разлог томе треба приписати развијенијој привреди, пре свега, захваљујући Рударском басену „Колубара“. Те компаративне предности најбоље одсликавају подаци у наредној табели, где се може приметити да Колубарска област у рударству има скоро исти број запослених колико и све три области заједно.

Табела 16. Запосленост по секторима делатности⁴⁹ у региону Западне Србије 2011. године

Индикатор	Република Србија	%	Регион Зап. Срб.	%	Мачван. област	Колубар. област	Златибор. област	Моравич. област
Укупан број запослених у правним лицима	1.342.892	100	143.573	100	38.490	25.874	44.287	34.922
Пољопривреда, шумар. и рибар.	34.815	2,6	3.271	2,3	847	669	1.126	629
Рударство	21.772	1,6	3.201	2,2	616	1.467	647	471
Прерађивачка индустрија	295.363	22	45.609	31,8	9.154	8.693	14.347	13.415
Снабдевање ел. ен., гасом и паром	27.996	2,1	2.956	2,1	850	421	1.151	534
Снабдевање водом и упр. отпад. водама	32.427	2,4	4.424	3,1	1.258	850	1.519	797
Грађевинарство	72.405	5,4	7.957	5,5	1.960	1.455	3.469	1.073
Трг. на вел. и мало и попр. мот. воз.	183.326	13,7	15.124	10,5	5.772	2.075	2.916	4.361
Саобраћај и склад.	86.265	6,4	8.953	6,2	3.508	1.306	2.307	1.832
Услуге смештаја и исхране	20.392	1,5	2.164	1,5	233	428	1.180	323
Информисање и комуникација	37.738	2,8	1.844	1,3	445	306	540	553
Финансијске дел. и дел. осигурања	39.025	2,9	2.163	1,5	457	216	501	989
Пословање некретнинама	3.125	0,2	120	0,1	45	49	11	15
Стручне, научне, инов. и тех. дел.	52.251	3,9	2.691	1,9	874	475	619	723
Административне и помоћне усл. дел.	29.409	2,2	1.093	0,8	341	171	260	321
Државна управа и обавезно соц. осиг.	70.479	5,2	6.660	4,6	1.977	1.402	2.035	1.246
Образовање	138.391	10,3	16.034	11,2	4.687	2.697	5.261	3.389
Здрав. и соц. зашт.	161.016	12	17.084	11,9	4.947	2.800	5.575	3.762
Уметност, забава и рекреација	22.309	1,7	1.568	1,1	317	209	671	371
Остале усл. дел.	14.387	1,1	658	0,5	205	182	154	117

Саопштење бр. 20/2012, ЗП20, Статистика запослености и зарада, Запослени у Републици Србији 2011., годишњи просек, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2013.

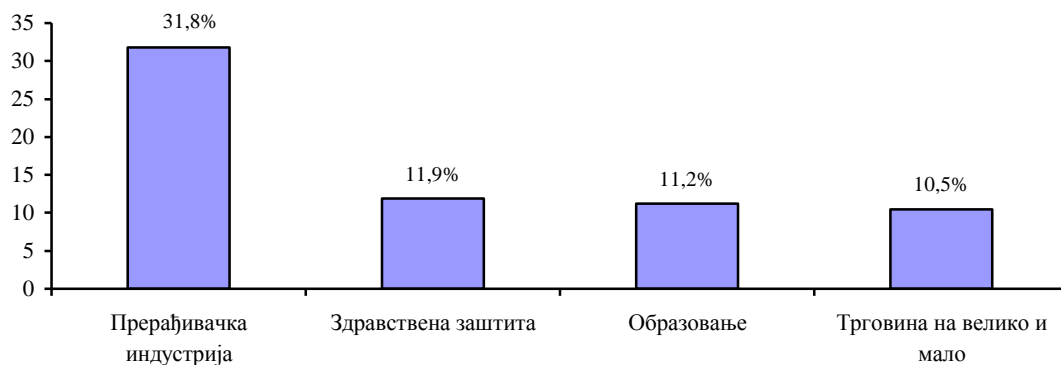
Укупан број запослених у правним лицима у Републици Србији 2011. године износи 1.342.892. Остатак од 403.246 чине приватни предузетници и лица запослена код њих, тако да је укупан број запослених на нивоу земље 1.746.138. Процентуално, тај однос је 76,9% према 23,1%. У региону Западне Србије у правним лицима запослено је 143.573, док приватни предузетници и лица запослена код њих чине бројку од 53.143. У процентуалном износу, то је нешто ниже од националног просека, 73%, односно 27%, респективно посматрано.

Када се анализира структура запослених у правним лицима, најочљивија карактеристика је да прерађивачка индустрија запошљава 22%, а трговина на велико и мало и поправке 13,7%. Делатност пољопривреде, шумарства и рибарства запошљава

⁴⁹ Најновију класификацију делатности у привреди Републике Србије видети у: Уредба о класификацији делатности, „Сл. гласник РС“, бр. 54/10.

само 2,6%, док услуге смештаја и исхране и остале услужне делатности запошљавају заједно, такође, 2,6%. Запосленост у прерађивачкој индустрији у региону Западне Србије знатно је изнад националног нивоа, и износи 31,8%. Запосленост у делатности трговине на велико и мало и поправки, нижа је од националног просека, док се она у сектору услуга смештаја и исхране и осталим услужним делатностима креће око просека Србије.

График 6. Учешће четири сектора која запошљавају највећи број радника у 2011. години у региону Западне Србије

Тржиште рада, како на националном нивоу тако и региону, више је зависно од прерађивачке индустрије, јер велики број индустрија на врло ограниченом нивоу пословања и даље запошљава већи део радне снаге. Једна чињеница јасно истиче да је релативно низак удео запосленог становништва у секторима услуга смештаја, исхране, саобраћаја, складиштења и веза, као и у грађевинском сектору, који имају могућност да се развију и, самим тим, повећају стопу запослености. Односно, у многим секторима туристичко-привредне делатности запосленост је на веома ниском нивоу. Пошто туризам није самостална привредна делатност већ га чине: саобраћај, угоститељство, трговина на мало, занатство и комуналне делатности, то овако комплексна делатност у савременим условима пословања представља велики потенцијал за повећање запослености одређеног подручја. То је посебно омогућено развојем различитих врста туристичких кретања: сеоског, еко, религиозног, екскурзионог итд, али оно, за сада, још увек није остварено у региону Западне Србије.

Наведене податке о броју запослених и незапослених треба узети са малом задршком, јер је значајан удео званично регистрованих незапослених особа незванично запослено, посебно у ресору пољопривреде и неформалној економији. Основни узрок оваквог стања налази се у процесима који су карактеристични за транзициони период:

својинска трансформација у правцу замене друштвене својине осталим облицима, пре свега приватном својином, продор техничко-технолошке компоненте у туристичко, трговинско... привређивање и слично. Постојеће стање може се побољшати развојем различитих врста савременог туризма. Тако ће се запосленост повећати како у туризму тако и у другим делатностима, посебно ако се крене путем коегзистенцијалног развоја свих привредних делатности.

4. Материјална основа привредног развоја региона Западне Србије

4.1. Основни производни фондови

Поред становништва, које се појављује не само као фактор производње већ и као фактор потрошње, расположиве основне факторе производње и привредног развоја једне земље чине још основни производни фондови (средства за рад) и природни извори (предмети рада). Анализа основних производних фондова даје могућност да се донесе закључак о материјалној основи привреде, односно да се сагледају потенцијали за одређени обим производње, дохотка и акумулације имајући у виду да обим, структура и квалитет средстава за рад у крајњој линији детерминише степен коришћења осталих фактора производње.

У другој половини XX века на простору Републике Србије било је изражено континуирано повећање основних средстава привреде друштвеног сектора. У целини посматрано, Србија је имала веће учешће у укупном становништву бивше Југославије него што је било њено учешће у укупним основним средствима. Током 90-их година, дошло је до пада основних средстава привреде друштвеног сектора. Посматрајући структуру основних средстава по привредним гранама и делатностима 1997. године, у индустрију је те године било ангажовано 58,8% укупних основних средстава привреде друштвеног сектора. Одмах иза индустрије по учешћу у основним средствима долазио саобраћај са 15,4% и остале гране са 13,5%, а потом трговина и угоститељство са 8,7% и пољопривреда са свега 3,6%.⁵⁰

За пресек остварених инвестиција у нове основне фондове по делатностима у новом миленијуму узећемо 2012. годину. У оквиру свих делатности на националном нивоу, у укупним инвестицијама које су остварене у нове основне фондове у износу од 608.508.303.000 РСД, највеће учешће заузима прерађивачка индустрија са 33,7%.

⁵⁰ Росић, И.: *Раст, структурне промене и функционисање привреде*, Комино трејд, Краљево, 2000., стр. 167.

Далеко испод су улагања у: грађевинарство са 8,9%, снабдевање електричном енергијом, гасом и паром са, такође, 8,9%, трговина на мало и велико и поправка моторних возила са 8,6%, саобраћај и складиштење са 6,9%, информисање и комуникације са 5,9%, итд., док је учешће услуга смештаја и исхране веома мало од свега 1,2%.

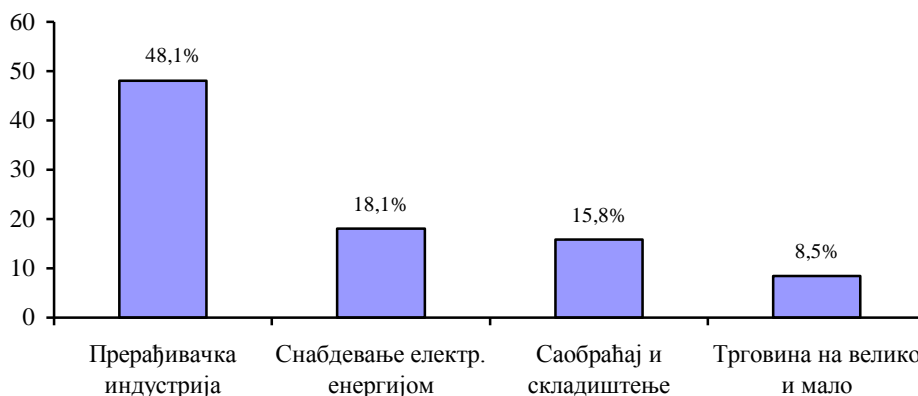
Табела 17. Улагања у основне фондове по секторима делатности у региону Западне Србије 2012. године (у хиљ. РСД)

	Република Србија	%	Регион Зап. Срб.	%	Мачван. област	Колубар. област	Златибор. област	Моравич. област
Укупно	608.508.303	100	30.254.118	100	10.153.243	5.202.304	9.983.537	4.915.034
Пољопривреда, шумар. и рибар.	16.970.492	2,8	456.744	1,5	151.658	33.114	270.474	1.498
Рударство	20.909.755	3,4	230.626	0,8	69.730	110.629	19.611	30.656
Прерађивачка инд.	205.326.541	33,7	14.540.655	48,1	5.716.910	2.403.281	4.189.610	2.230.854
Снабдевање ел. ен., гасом и паром	54.321.935	8,9	5.471.501	18,1	1.136.385	751.269	2.873.847	710.000
Снабдевање водом и упр. отпад. водама	12.387.606	2	637.824	2,1	259.045	133.956	128.678	116.145
Грађевинарство	54.369.687	8,9	1.899.003	6,3	508.257	624.739	561.572	204.435
Трг. на вел. и мало и поправка мот. воз.	52.113.783	8,6	2.582.524	8,5	1.227.936	427.136	201.795	725.657
Саобраћај и склад.	41.799.534	6,9	4.786.611	15,8	17.941	9.682	247.486	203.502
Услуге смештаја и исхране	7.566.657	1,2	680.806	2,3	11.951	-	605.886	62.969
Информисање и комуникација	34.198.898	5,6	60.087	0,2	10.230	14.606	25.103	10.148
Финансијске дел. и дел. осигурања	23.895.062	3,9	327.216	1,1	10.396	6.875	21.524	288.421
Пословање некретнинама	6.789.228	1,1	6.247	0,02	-	-	6.247	-
Стручне, научне, инов. и тех. дел.	22.469.976	3,7	498.279	1,6	27.063	297.581	173.195	440
Административне и помоћне усл. дел.	8.346.343	1,4	203.837	0,7	200.338	3.478	21	-
Државна управа и обавезно соц. осиг.	20.722.866	3,4	1.049.793	3,5	479.865	74.528	358.990	136.410
Образовање	8.286.532	1,4	383.631	1,3	130.315	64.697	131.171	57.448
Здрав. и соц. зашт.	10.933.426	1,8	450.226	1,5	150.985	119.289	121.160	58.792
Уметност, забава и рекреација	5.932.214	1	294.804	1	44.238	125.740	47.167	77.659
Остале усл. дел.	1.167.766	0,2	1.704	0,01	-	1.704	-	-

Извор: Општине и региони у Републици Србији 2012., Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2013.

Слично националној структури расподеле средстава у нове основне фондове је и расподела средстава у региону Западне Србије. Највећа су улагања у прерађивачку индустрију и то изнад националног нивоа, достижући скоро половину укупних улагања (48,1%). Следеће делатности у које се највише улаже, и то знатно изнад националног просека, су: снабдевање електричном енергијом, гасом и паром 18,1%, саобраћај и складиштење 15,8% и трговина на велико и мало и поправка моторних возила 8,5%.

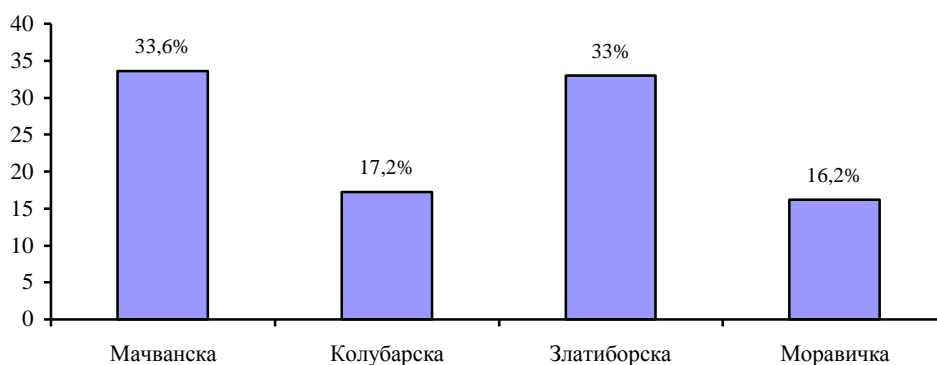
График 7. Учешће четири делатности у које се највише улаже у укупним средствима за нове основне фондове у 2012. години у региону Западне Србије

Улагања у делатност услуге смештаја и исхране у региону Западне Србије у 2012. години износе 680.806 РСД, што је 2,3%. Као и на нивоу земље, та улагања су веома мала у укупним улагањима. Улагања у ову делатност, и на нивоу државе и на регионалном нивоу, треба да буду знатно виша, што би, посредно, поспешило и развој туристичке делатности у нашој земљи. На овом пољу, најбоље долази до изражаја коегзистенцијални развој различитих делатности: туризма, грађевинарства, трговине, пољопривреде, занатства итд.

У региону Западне Србије укупно остварене инвестиције у нове основне фондове по делатностима у 2012. години износе 30.254.118.000 РСД, што чини, свега, 5% укупних инвестиција на националном нивоу.

График 8. Удео инвестиција остварених у нове основне фондове по областима у укупним инвестицијама на нивоу региона Западне Србије

Посматрано по областима региона, највеће инвестиције извршене су у Мачванској области у износу од 10.254.118.000 РСД, што представља 33,6% укупних инвестиција на нивоу региона. Затим следе, инвестиције у Златиборској области 33%, Колубарској 17,2% и Моравичкој 16,2%.

У укупним инвестицијама у Мачванској области највећи обим инвестиција остварен је у следећим секторима: прерађивачка индустрија 56,3%, трговина на мало и велико 12,1% и снабдевање електричном енергијом, гасом и паром 11,2%. У погледу територијалног распореда, највећи обим инвестиција је у Шапцу (56,5%) и Лозници (24,4%), док остатак отпада на све остале општине.

Сличан распоред инвестиција по делатностима има и Колубарска област: прерађивачка индустрија 46,2%, снабдевање електричном енергијом, гасом и паром 14,4% и грађевинарство 12%, итд. Неравномерност је посебно изражена у територијалном смислу, јер је 83,2% укупних инвестиција ове области сконцентрисано у граду Ваљеву.

У Златиборској области, највећи обим инвестиција остварен је у прерађивачку индустрију 42% и снабдевање електричном енергијом, гасом и паром 28,8%. По општинама, највећи обим инвестиција је остварен у Ужицу 37,8%, Бајиној Башти 22,1%, Чајетини 16,8% и Пожеги 14,2%.

У Моравичкој области, највише улагања извршено је у прерађивачку индустрију (45,4%) и Трговину на велико и мало (14,8%), као и у њена два велика центра: Чачак (47,9%) и Горњи Милановац (25%).

Из ове анализе, може се запазити да су инвестиције неравномерно распоређене, како по делатностима тако и са територијалног аспекта. Ради се о великим структурним неравномерностима који су наслеђени још из периода друге половине XX века. Већа улагања у пољопривреду и руралне пределе кроз развој индивидуалних врста туризма, може да допринесе смањењу тих неравномерности.

4.2. Резерве природних извора

Од природних извора, на овом месту, укратко ћемо анализирати минералне и енергетске потенцијале, док је анализа водних, пољопривредних и шумских ресурса детаљније извршена у скопу анализе туристичких ресурса у наредном поглављу.

Због приличне исцрпљености ранијом експлоатацијом Србија је данас изразито сиромашна рудама гвожђа. Лежишта руде гвожђа су мала, са ниским садржајем метала у руди.⁵¹ У региону Западне Србије, појава ове руде на јужним падинама Јастребца, није довољно истражена. Код Мачката на Златибору, такође, су констатоване појаве боксита. На подручју Мокре Горе налази се пространа зона са лежиштима гвожђа и

⁵¹ Аранђеловић, З., Глигоријевић, Ж.: *Регионална економија*, СБЕН, Ниш, 2010., стр. 74.

никла, која није предвиђена за експлоатацију, због заштите природних ресурса. На појединим локалитетима планине Таре налазе се наслаге боксита итд. Најзначајнија лежишта руде олова и цинка су на подручју Ваљевских планина и код Мачковог Камена у оквиру Борањског масива.

У Западној Србији лежишта антимона, која се налазе у зони која се протеже северно и источно од борањског гранитоида, спадају међу најзначајније, не само код нас, него и у Европи. Центар производње је у реону Зајаче. Најзначајније лежиште олова и цинка је Велики Мајдан код Љубовије. Обнављање производње у рудницима антимона, олова и цинка може да представља важан фактор развоја локалних заједница у региону Западне Србије.

Највећа лежишта магнезита, који је неопходан за производњу опеке за високе пећи, налазе се на Златибору са капацитетом од 50.000 тона годишње и у Трбушанима код Чачка од 150.000 тона годишње.⁵² Највеће резерве цементног лапорца, који је основна сировина за производњу цемента, налазе се у општини Косјерић.

Резерве кварцних сировина су значајне, а највише се експлоатишу у Колубарском басену угља у Тамнави. Западна Србија располаже богатим наслагама квалитетне цигларске глине, погодне за производњу разних грађевинских елемената. Приручни грађевински материјал, на пример шљунак и песак, експлоатишу се у алувијалним равнима Саве и Западне Мораве.

На Бобији код Љубовије, као и између Љубовије и Пецке налазе се лежишта барита. Формирање лежишта минерала литијума и бора могуће су у неогеним басенима Дрине и Саве.

Разноврсни стенски комплекси на простору Западне Србије задовољавају критеријуме за њихово коришћење у грађевинарству (као технички и архитектонски камен). Глине различитих квалитета и намене експлоатишу се на више локалитета: Ваљево (Виногради), Коцељева (Јовановића Брдо, Матића Брдо) и Уб (Бој Брдо). На подручју општине Уб традиционално се експлоатише кварцни песак у лежиштима Чучуге, Слатина и Авала. Из алувиона већих речних токова, као и из самих речних корита, на више места експлоатишу се шљунак и песак.

Међу лежиштима грађевинског камена најбројнији су мајдани кречњака (околина Шапца, Уб, Коцељева, околина Ваљева). Један од највећих мајдана налази се у селу Ба (на падинама Сувобора).

⁵² Аранђеловић, З.: *Национална економија*, Економски факултет, Ниш, 2008., стр. 27.

Највећи део резерви лигнита налази се у Колубарском басену. У њему је највећа производња угља, око 2/3 укупне производње, то јест 26 до 28 милиона тона годишње. Највећи део произведеног угља сагорева у Термоелектрани „Никола Тесла” у Обреновцу и Термоелектрани „Колубара” у Великим Црљенима.⁵³ Електрична енергија је најзначајнији вид валоризације лигнита, јер се преко 90% користи за њену производњу. Осим овог, велики значај имају и лигнити у лежишту Штаваљ код Сјенице. Лежишта цементних лапораца налазе се у околини Косјерића, а кречњака код Пожеге (Јелен До), Ужица (Сурдук) и Нове Вароши (Бистрица).

У укупном енергетском потенцијалу Србије, уљани шкриљци учествују са 4,1%. С обзиром на садржај уљне материје у њима, то су сиромашније руде. Највећа налазишта уљних шкриљаца налазе се у околини Ваљева и долини Западне Мораве. У селу Петници (Ваљево), на месту Бела стена откривени су уљни шкриљци и богато налазиште фосилних биљних и животињских остатака, из ранијих геолошких епоха.⁵⁴ До момента стабилних цена нафте и њеног кретања до 90 долара по барелу, уљни шкриљци нису били рентабилан енергетски извор. Како је цена нафте прешла 110 долара по балеру, то ови извори постају све економичнији и рентабилнији.

Од нових и обновљивих извора енергије значајнији потенцијали постоје у геотермалној енергији. По геотермалном потенцијалу, Србија припада групи богатих земаља. Највећи број природних извора налази се на територији средишње и западне Србије. На основу истраживања утврђено је да постоје веома перспективне области: Мачва, Посавина, Тамнава, Поморавље, Подунавље, области око Врања и Топлица.

Досадашња истраживања геотермалне енергије на овом подручју углавном су извођена у непосредној близини познатих термалних извора (бања), у циљу повећања њихових капацитета. Као таква, ова истраживања нису била планска, систематска и комплексна, тако да се не може стећи реална слика о квантитативно-квалитативним карактеристикама геотермалних извора енергије, јер практично није у целости изучен ни један хидротермални систем у Србији.

Може се слободно констатовати да наша земља располаже потенцијалима обновљивих енергетских извора, али да су они још увек на нивоу ниског степена, односно, степена локалног коришћења, што посебно може бити од значаја за будући развој региона Западне Србије.

⁵³ Аранђеловић, З., Глигоријевић, Ж.: *Регионална економија*, СБЕН, Ниш, 2010., стр. 78.

⁵⁴ Мандал, Ш. и сар., *Економика енергетике: стратегија, екологија и одрживи развој*, Економски факултет, Београд, 2010., стр. 57.

4.3. Инфраструктурни саобраћајни капацитети

На раскрсници два велика европска коридора (10 и 7) у Југоисточној Европи, Србија је транзитна земља на путу транспорта робе и путника из Азије ка Централној Европи. Саобраћајна повезаност региона Западне Србије са главним комуникационим саобраћајним правцима у земљи је веома добра. Издвајају се магистрални, регионални и локални путеви. Стање путне мреже по областима и општинама региона је релативно задовољавајуће.

У Мачванској области, Шабац представља саобраћајни чвор регионалног значаја који има предуслов да прерасте у центар интегралног транспорта. Потенцијале у области саобраћаја представљају повољни природни услови за изградњу саобраћајне инфраструктуре, јер 98% територије града чине равничарски и брежуљкасти терени, испод 300 метара надморске висине, са малим ограничењима за изградњу саобраћајница. Посебне повољности леже у близини аутопута Београд - Загреб, близини граничних прелаза према Босни и Херцеговини, као и близини терминала ваздушног саобраћаја у Сурчину. Магистрални путни правци који се укрштају на подручју Шапца су М19 (Београд - Обреновац - Шабац - Лозница - Мали Зворник) и М21 (Нови Сад - Рума - аутопут - Шабац - Ваљево - Ужице). Постоји развијена мрежа регионалних и локалних путева. Активна је и железничка пруга Рума - Шабац - Лозница - Мали Зворник - Босна и Херцеговина са станицом за путнички и теретни саобраћај у Шапцу. Град је на пловном делу реке Саве и има могућност повезивања на речни саобраћајни систем Србије и Европе.

Табела 18. Дужина путева у Мачванској области (у км)

Област и општине	Укупно	Саврем. коловоз	Магистрални		Регионални		Локални	
			Свега	Саврем. коловоз	Свега	Саврем. коловоз	Свега	Саврем. коловоз
Мачванска област	3.056	1.551	257	257	523	462	2.276	831
Шабац	489	417	68	68	98	98	323	250
Лозница	500	353	60	60	85	85	355	208
Богатић	226	164	-	-	84	84	142	80
Владимирци	292	184	31	31	45	45	217	109
Крупањ	343	146	6	6	114	65	223	76
Љубовија	195	88	38	38	31	23	127	28
Коцељева	826	106	20	20	53	53	753	33
М. Зворник	185	92	35	35	14	10	137	47

Извор: Општине и региони у Републици Србији 2011, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2011.

Од 3.056 км свих путева у Мачванској области 257 км су магистрални, 523 км регионални и 2.276 км локални путеви. Од тога, највише отпада на општину Коцељева, чак 826 км, што чини 27% укупне путне мреже у овој области. То је због веома разгранате мреже локалних путева у овој општини (753 км). У Шапцу од 489 км путне мреже, 417 км је савремени коловоз.

На подручју Колубарске области најразвијенији су друмски и железнички саобраћај. Путна мрежа Колубарске области је укупне дужине 1.827 км путева, од чега магистрални путеви чине 195 км, регионални 629 км и локални 1.003 км. Савремени коловоз чини 1.342 км путева.

Табела 19. Дужина путева у Колубарској области (у км)

Област и општине	Укупно	Саврем. коловоз	Магистрални		Регионални		Локални	
			Свега	Саврем. коловоз	Свега	Саврем. коловоз	Свега	Саврем. коловоз
Колубарска област	1.827	1.342	195	195	629	545	1.003	602
Ваљево	485	403	77	77	160	147	248	179
Уб	249	206	8	8	128	119	114	79
Лајковац	235	220	66	66	54	50	114	103
Мионица	301	211	-	-	95	81	206	130
Љиг	284	195	22	22	116	91	146	82
Осечина	274	108	22	22	77	57	175	29

Извор: Општине и региони у Републици Србији 2011, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2011.

Од укупне путне мреже у Колубарској области, највише заузима град Ваљево 485 км, што процентуално износи 26,5%. Ваљево је важан саобраћајни чвор у Западној Србији. Од укупне путне мреже у овој општини 77 км чине магистрални, 160 км регионални и 248 км локални путеви. После Ваљева, најдужу путну мрежу има општина Мионица, 301 км, од чега 95 км чине регионални, а 206 км локални путеви. Као што се може приметити, ова општина нема магистрални пут, али то не представља неки већи хендикеп, јер у њеној непосредној близини је Ибарска магистрала која је удаљена непуних 20 км од Мионице.

Сви магистрални и регионални путеви у овој области имају савремени асфалтни коловоз, док је код локалних путева покривеност савременим коловозима испод 50%. Значајна је и железничка комуникација Београд - Бар, која кроз Ваљево пролази Колубарску област трасом од 88 км. Долином Колубаре, Тамнаве, Јадра, Љига и Рибнице, путеви и пруге могу се градити на заравњеном терену, уз обавезу регулације терена у смислу заштите од вода и обезбеђења стабилности на нестабилним падинама.

Ови правци већ су искоришћени за постојеће и планиране трасе комуникација највишег ранга - магистралне и железничке правце.

Златиборска област и њен центар, град Ужице су са ширим окружењем повезани друмском и железничком саобраћајном мрежом. На овом простору укрштају се значајни магистрални и регионални путеви.⁵⁵ Магистрални путеви су: М5 (Чачак - Пожега - Ужице) – веза са Босном и Херцеговином; М21 (Ваљево - Ужице) – веза са Црном Гором, и М191 (Ужице - Бајина Башта - Зворник). Регионални путеви су: Р112: Кремна - Калуђерске Баре - Бајина Башта; Р213: Ужице - Јелова Гора - Бајина Башта (Варда); Р230: Бела Земља - Никојевићи - Чајетина, и Р263: Ужице - Каран - Косјерић.

Табела 20. Дужина путева у Златиборској области (у км)

Област и општине	Укупно	Саврем. коловоз	Магистрални		Регионални		Локални	
			Свега	Саврем. коловоз	Свега	Саврем. коловоз	Свега	Саврем. коловоз
Златиборска област	4.329	2.236	515	434	732	569	3.082	1.233
Ужице	411	306	84	84	70	67	257	155
Пријепоље	425	213	116	76	26	16	283	121
Пожега	249	213	56	56	47	44	146	113
Прибој	149	99	-	-	73	69	76	30
Сјеница	541	130	85	44	161	67	296	20
Б. Башта	1.025	413	55	55	136	114	834	245
Ариље	290	153	12	12	45	39	233	102
Нова Варош	566	216	42	42	60	58	464	116
Чајетина	515	356	33	33	70	60	412	263
Косјерић	158	137	33	33	45	36	81	69

Извор: Општине и региони у Републици Србији 2011, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2011.

Од укупне дужине путне мреже у Златиборској области, 4.329 км, највише заузима општина Бајина Башта 1.025 км, што чини 23,7%. Реч је о веома великој заступљености локалних путних праваца у овој општини, са укупном дужином од 834 км. Путна магистрална мрежа највећа је у општини Пријепоље у дужини од 116 км, затим Сјеници 85 км и Ужицу 84 км. Регионалних путева се највише налази у Сјеници и Бајиној Башти у дужини од 161 км и 136 км, респективно посматрано.

Оваква заступљеност магистралних и регионалних путева указује на њихов значај у саобраћајном повезивању централне и западне Србије са Црном Гором и Босном и Херцеговином. Обим саобраћаја на магистралним путевима има тенденцију раста, а посебно је карактеристичан за летњи период.

⁵⁵ Град Ужице - стратегија локалног одрживог развоја 2012-2020., Стална конференција градова и општина, Програм подршке општинама ИПА 2007., стр. 11.

Поред друмских путних праваца, Златиборска област повезује централну и северну Србију са Црном Гором и железничком мрежом. Најзначајнији правац је железничка пруга Београд - Бар која је намењена путничком и теретном саобраћају. Од посебног значаја за град Ужице, Златиборску област као и регион је ускоколосечна пруга Шарган Витаси - Мокра Гора - Котроман - Вишеград, која као највећа туристичка атракција повезује Србију и Босну и Херцеговину. Златиборска област има ресурсну базу за развој ваздушног саобраћаја, а то је цивилни (некада војни) аеродром Поникве, удаљен 12 км северозападно од централне градске зоне Ужица.

Најзначајнији магистрални пут који пролази кроз Моравичку област је Београд - Горњи Милановац - Чачак - Ужице - преко Златибора до Црне Горе и приморја. Преко Београда на северу овим путем остварена је веза коридором 10 са Средњом и Западном Европом, а на истоку магистралним и регионалним путевима са Румунијом и Русијом. Са овог магистралног пута код Прељине (Чачак) одваја се други магистрални пут који иде на исток долином Западне Мораве и Ибра преко Краљева, Крушевца и остварује везу са јужном и источном Србијом и даље са Румунијом, Бугарском, Македонијом, Грчком и Блиским Истоком. Ове магистрале представљају најкраћу везу Средње и Источне Европе са Јадранским морем и уједно кичму друштвеног, привредног и туристичког развоја региона Западне Србије.

Са магистралног пута ...Чачак - Краљево..., код Мрчајеваца се одваја регионални путни правац за Крагујевац, којим се остварује веза са Шумадијом и североисточном Србијом. Други регионални правац са магистралног пута ...Чачак - Ужице..., креће од Пожеге преко Ариља, Ивањице, према Сјеници, и даље према црногорској и косовско-метохијској области. Овај пут спаја јужни део Моравичке области са поменути магистралним путем и даље од Пожеге према северозападу преко Ваљева и Лознице остварује везу са Републиком Српском, односно са Босном и Херцеговином.

Табела 21. Дужина путева у Моравичкој области (у км)

Област и општине	Укупно	Саврем. коловоз	Магистрални		Регионални		Локални	
			Свега	Саврем. коловоз	Свега	Саврем. коловоз	Свега	Саврем. коловоз
Моравичка област	1.696	1.321	166	137	542	505	989	679
Чачак	498	397	64	64	87	87	347	246
Г.Милановац	510	436	37	37	191	188	282	211
Ивањица	404	267	65	36	162	146	177	85
Лучани	284	221	-	-	102	85	182	137

Извор: Општине и региони у Републици Србији 2011, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2011.

Од 1.696 км свих путева у Моравичкој области, 510 км припада општини Горњи Милановац, 498 км општини Чачак, 404 км општини Ивањица и 284 км општини Лучани. Прве две општине заузимају преко 60% укупне путне мреже Моравичке области. Од 510 км укупног пута у Горњем Милановцу, 37 км су магистрални, 191 км регионални и 282 км су локални путеви, а од 498 км у Чачку, 64 км су магистрални, 87 км регионални и 347 км локални путеви.

Ако се упореди путна мрежа области региона Западне Србије, може се видети да најдужу путну мрежу има Златиборска област, 4.329 км, а потом Мачванска област, 3.056 км. Ове две области заједно заузимају 67,7% укупне путне мреже региона Западне Србије. Преостале две области, Колубарска и Моравичка, заузимају 32,3% путне мреже региона, и то Колубарска 1.827 а Моравичка 1.696 км.

Табела 22. Дужина путева на простору региона Западне Србије (у км)

Реп. Србија, регион З. Србије и области	Укупно	Саврем. коловоз	Магистрални		Регионални		Локални	
			Свега	Саврем. коловоз	Свега	Саврем. коловоз	Свега	Саврем. коловоз
Р. Србија	43.163	27.319	4.478	4.299	10.399	9.167	28.286	13.854
Регион З. Србије	10.908	6.450	1.133	1.023	2.426	2.081	7.350	3.345
Мачванска	3.056	1.551	257	257	523	462	2.276	831
Колубарска	1.827	1.342	195	195	629	545	1.003	602
Златиборска	4.329	2.236	515	434	732	569	3.082	1.233
Моравичка	1.696	1.321	166	137	542	505	989	679

Извор: Општине и региони у Републици Србији 2011, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2011.

На нивоу региона Западне Србије укупна путна мрежа износи 10.908 км. Од тога, 1.133 км чине магистрални, 2.426 км регионални и 7.350 км локални путеви. Од укупне путне мреже локални путеви заузимају 67,4%. Путна мрежа региона чини четвртину (25,3%) путне мреже у Србији, из чега се може закључити да је простор региона значајно развијен у погледу саобраћајне путне мреже. Друмски саобраћај региона и уопште Србије, ипак, нема задовољавајућу густину путне мреже. Сразмерно површини, географском положају и функцији у простору Европе, Србија не располаже квалитетним путевима што утиче на смањење домаћег и иностраног туристичког промета. Дужина регионалних и локалних путева је шест до осам пута већа од магистралних, што је далеко од европског просека. Поред тога, и речни саобраћај у нашој земљи је неадекватан и у прилично лошем стању. Речна флота намењена за превоз путника веома мало учествује у туристичкој понуди Србије, иако међу балканским и другим суседним земљама има највећу дужину пловних река и канала, од којих је један део оспособљен за међународну пловидбу.

Узимајући у обзир географско-саобраћајни положај региона Западне Србије може се констатовати да он има посебну улогу и значај у повезивању Европе и Блиског Истока. Саобраћајни систем на овом простору представља сложен комплекс потреба, услова и промена које су у функцији привреде и друштва у целини.

4.4. Анализа локалне привреде по секторима и делатностима

Структура локалне привреде свих градова и појединих општина које се налазе у саставу региона Западне Србије је разноврсна. У поступку утврђивања стратешких праваца развоја у наредним годинама и анализирања чиниоца који могу бити стављени у функцију привредног развоја, локалне самоуправе су дефинисале најбитније чиниоце, који представљају компаративну предност у односу на сличне средине.

Обележја привредног развоја града Шапца су динамичност и приватна својина као доминантан облик власништва. Најзначајније индустријске гране у привредној активности града су: хемијска, фармацеутска, металопрерађивачка, машинска и прехранбена индустрија, затим грађевинарство, као и индустрија грађевинског материјала. У Шапцу послује близу 4.200 привредних субјеката, од чега око 2.800 предузетника.⁵⁶ Најзначајнији страни инвеститори су: Interex, Aliance One Tobacco, Stada, Intercell, Alas International, Mercator, Metro, Vescovini Group, Poseidon Group, Tikkurila итд.

На простору Шапца издвајају се две привредне зоне: Северозападна радна зона и Источна индустријска зона, које су од великог значаја за развој не само Мачванске ообласти већ и региона Западне Србије у целини. Северозападна радна зона на површини од 921 ха, представља окосницу привредног развоја града. Парцелација зоне није извршена, што инвеститорима даје могућност да изаберу величину и положај парцеле у складу са сопственим потребама. У зони послују успешне фирме, као што су: „Млекара“ Шабац, „FARМАКОМ МВ“ А.Д., Intercell, Poseidon Group, ISN Automotive, Elastic group, Agromarket, Kartonval и слично.

У оквиру Источне зоне налази се А.Д. „Робно транспортни Центар“, које се простире на површини од 46 ха, од чега је око 31 ха слободно за давање у закуп. Ово је простор на коме је и слободна зона „Шабац“, на површини од близу 4 ха, од чега 2.3 ха представља расположиво земљиште за гринфилд инвестиције. У склопу Источне Зоне предвиђена је изградња нове међународне луке. Компаративна предност града Шапца

⁵⁶ www.sabac.org/index_srb.php (датум приступа, 25.04.2012.), званична интернет презентација града.

огледа се у његовој позицији на реци Сави, што ствара могућност развоја и коришћења јефтиног речног транспорта. Први корак у реализацији овог пројекта завршен је израдом Претходне студије оправданости изградње нове међународне луке Шабац, која садржи преглед свих аспеката планиране инвестиције: тржишни (транспортни), просторни, грађевински, техничко-технолошки, финансијски, еколошки, правни и друштвени.

Град Лозница има визију да постане значајан привредни, туристички и културни центар Западне Србије. Инвестиционе потенцијале у развоју привреде представљају Индустријска зона „Шепак“, која се налази на граничном прелазу са Босном и Херцеговином на површини од 85 ха, као и пословно стамбена зона „Лагатор“ на 20 ха.

Лозница је једна од прве три сертификоване локалне заједнице (поред Крагујевца и Индије), са повољним пословним окружењем у Србији. Данас овај град представља регионални центар динамичких привредних активности у којем се развија конкурентно пословање. У последњој деценији XX века, на територији града, забележен је интензиван развој малог и средњег предузетништва. У привредном сектору функционише 758 предузећа, од којих четири велика, 26 средњих и 729 малих.⁵⁷ Главне индустријске гране су: Текстилна индустрија, Прехрамбена и кондиторска индустрија, Прерада метала и Грађевинска индустрија. Носиоци привредног развоја у Лозници су: Golden Lady - Waly, STIM Import, Nely, DIV Chabros итд.

Привреду града Ваљева карактерише пољопривредно-прехранбени комплекс, грађевинарство и графичка индустрија. У њему је посебно развијен приватни сектор, који се састоји од малих и средњих предузећа и самосталних занатских и трговинских радњи. У привредном сектору функционише 1.039 предузећа од којих седам великих, 30 средњих и 1.002 малих.⁵⁸ Највећи број приватних предузетника налази се у области трговине (36,8%) и прерађивачке индустрије (18,7%). У предузетничкој структури доминантно место има трговина, затим следи прерађивачка индустрија, саобраћај, складиштење и везе, угоститељске делатности, као и грађевинарство.

За пословање у граду Ваљеву последњих година расте интересовање страних инвеститора. У њему су своје производне погоне изградиле аустријска компанија „Austroterm“, италијанска „Golden lady“ и словеначко „Gorenje“. У пољопривреди најзаступљенија су воћарска и сточарска производња, као и прехранбена технологија (производња сокова, џемова и пива). Пољопривредни потенцијали су велики и

⁵⁷ Профил Заједнице, Одељење за локални економски развој, Град Лозница, 2010., стр. 39.

⁵⁸ www.valjevo.rs/ (датум приступа, 29.04.2012.), *Ваљево Online*, званична презентација града.

недовољно искоришћени, што заједно са туристичким ресурсима и развојем туризма може допринети бољем привредном амбијенту у будућности.

Град Ужице спада у групу привредно развијенијих у Србији. „Привредна активност се одвија у једанаест сектора, а највећи утицај на привредна кретања имају предузећа из прерађивачке индустрије (52% у укупном приходу), грађевинарства (20%) и трговине (19%).“⁵⁹ Водеће индустријске гране су: металска индустрија, прерада обојених метала, текстилна и дрвна индустрија. Носиоци привредне активности су: Ваљаоница бакра А.Д. Севојно, Impol - Seval А.Д. Севојно, Јединство А.Д. Севојно (са шест зависних предузећа), Путеви А.Д. Ужице, Први партизан А.Д. Ужице.

Поред индустрије, важна делатност развоја Ужица је и пољопривреда. Од укупне територије града, око 55% чине пољопривредне површине, а од тога 27% земљишта отпада на оранице и баште, 37% на пашњаке, 26% на ливаде и 10% на воћњаке. Оваква структура пољопривредног земљишта погодна је за развој воћарства и сточарства, а посебно млечно-месног говедарства и овчарства. Оно што карактерише пољопривреду овог краја је узгој воћа и поврћа, развој пчеларства и производња локалних специјалитета (кајмак, сир, пршут, кобасица и љута ракија). Тренутно је у успону сточарство и гајење кромпира, а од биљних култура преовлађују шљива, крушка, јабука, кромпир и малина.

Привреду Града Чачка чине пољопривреда, индустрија, трговина и услужне делатности. Осим пољопривредне производње заступљена је и производња папира, електричних апарата за домаћинство, резних алата за обраду метала, неметала и дрвета, производа хемијске индустрије, термотехничких уређаја, дрвене, металне и комбиноване столарије, делова и прибора за фармацеутску индустрију и производа за медицинске потребе, прерада шумских и пољопривредних производа итд.⁶⁰

Основна карактеристика привреде Чачка је приватно предузетништво, које има своју традицију још од XIX века. Велики број приватних предузећа је прерастао у средње развијена предузећа са широким спектром производа. Приватне фирме имају своја пословна удружења: пословно удружење ГРАДАЦ 97 и УНИЈА ЧАЧАК 2000, а осим тога постоје и удружења власника занатских радњи. Најпознатији привредни субјекти у овом граду су: Слобода А.Д. Чачак, Фабрика резног алата Чачак, Фабрика термотехничких уређаја и монтажа „Цер“, Технички ремонтни завод Чачак итд.

⁵⁹ Локални акциони план Града Ужица (ЛЕАП) 2012-2016., Град Ужице, 2012., стр. 22.

⁶⁰ www.cacak.org.rs/Privreda-28-1 (датум приступа, 30.04.2012.), Град Чачак, званична презентација града.

Просторни размештај привредних активности конципиран је кроз пет већих привредних зона, које обухватају низ појединачних (већих или мањих) радних комплекса. Производне зоне заузимају углавном просторе уз виталне градске саобраћајнице, поред железничких пруга и уз десну обалу Западне Мораве.

Као и градови, тако и већина општина региона Западне Србије има разноврсну секторску структуру и бројне делатности. У њима је заступљена пољопривреда, индустрија, трговина, саобраћај и друге делатности, док је туризам у већини њих у почетној фази развоја, са визијом да би могао постати једна од водећих делатности привредног развоја у будућности. У том смислу, скупштине општина и градова су, у последињих десетак и више година, усвојиле различите Акционе планове и Стратегије развоја у којима је туристичкој делатности дата много већа улога од досадашње.

Треће поглавље

ТУРИСТИЧКИ РЕСУРСИ РЕГИОНА ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

1. Природне туристичке вредности региона Западне Србије

1.1. Рељеф као природни ресурс

Упознавање са природним ресурсима региона Западне Србије представља полазиште за проучавање његових различитих туристичких вредности. Анализу природних вредности, као и осталих туристичких знамења и атрактивности у региону извршићемо кроз његове области.

Рељеф Мачванске области, стваран деловањем ендегених и егзогених сила, поседује сложена морфолошка и морфогенетска својства. Најкрупније морфолошке целине су равничарска Мачва, брежуљкаста Посавина и ниско-планинска Поцерина.⁶¹ Мачва је посебна целина у чијем рељефу се издвајају ниска узвишења, интересантан хидрографски систем, плитка удубљења и широке речне долине. Мачванска равница и долина Саве постепено према југу прелазе у брдско-брежуљкасто земљиште Поцерине чији највиши део представља острвска планина Цер, удаљена око 30 км од Шапца.

Планина Цер је предео разноврсних природних (ретких геоморфолошких, хидролошких и биогеографских) потенцијала. „У састојинама букових шума јавља се биљка кравица (*Hypericum androsaemum*), која је први пут и једино у Србији забележена на Церу (припада медитеранском атлантском флорном елементу). На Церу се налазе и комплекси вредних и добро очуваних манастирских шума храста китњака, високог узгојног типа, старих преко 150 година, које се у овом облику јављају ретко у Србији.“⁶²

Економски значај Цера у прошлости био је повезан са рударством. У овој планини нађени су трагови старих рударских радова, а позната је и по традиционалном виноградарству, сакупљању лековитог биља, јестивих гљива и слично.

Осим Цера, планине Мачванске области су: Соколске планине, Гучево, Борања, Бобија и Јагодња. Соколске планине су највећи планински венац који се простире југозападно изнад Крупња. Пружа посебну погодност за развој ловног туризма, јер су обрасле листопадним и четинарским шумама у којима живи разноврсна дивљач.

⁶¹ Ристановић, Б., Гајић, М., Вујадиновић, С.: Туристички потенцијали Шабачког краја, *Зборник радова Департамента за географију, туризма и хотелијерство*, Нови Сад, 2002., стр. 112.

⁶² Грчић, М., Грчић, Ј., Мачва, Шабачка Посавина и Поцерина, Географски факултет, Београд, 2002., стр. 159.

Гучево је шумовита планина јужно од Бање Ковиљаче. Ова планина је ушла у све српске историјске записе после Првог светског рата, када је на њој 1914. године вођена прва рововска битка на свету, о чему сведочи подигнута спомен-костурница. Поред свог историјског значаја, она представља популарно излетиште како локалног становништва, тако и свих посетилаца Бање Ковиљаче. Осим тога, она је једно од наших ретких узлетишта за параглајдинг, све више популаран спорт који је изузетно привлачан за младе и оне одважне авантуристичког духа.

Планина Борања стециште је крупне и ситне дивљачи, која љубитељима лова пружа широке могућности за одстрел разноврсне дивљачи. Планина Бобија налази се на око 15 км од Љубовије. Богата је врло јаким и хладним изворима пијаће воде на великим надморским висинама. Оваквих извора на Бобији има преко 100, а по чувењу је позната Добра вода.

Рељеф Колубарске области, који се одликује полигенетским и полифазним карактером, има средњу надморску висину у сливу Колубаре од 276.4 м.⁶³ Долина реке Колубаре пресеца овај простор у правцу запад-исток. Северно, територија је брежуљкаста и заталасана, док је јужно рељеф значајније издигнут, чинећи терасасте форме северне подгорине ланца Ваљевских планина све до врхова Маљена, Букова, Повлена, Јабланика и Медведника чија се надморска висина издиже и преко 1.300 м.

Повлен је најочљивији масив у ланцу ваљевских планина, са највећим врхом Мали Повлен (1.347 м). Јужна и северна подгорина ове планине битно се разликују по својој природи. Јужна подгорина је састављена претежно од вододрживих стена, које су условиле појаву извора, стварање релативно густе мреже водотока, густих шума и растреситог глиновитог покривача погодног за гајење разноврсних биљних култура. Северна подгорина је великим делом изграђена од кречњака, па је безводна, дисецирана површинским и подземним крашким облицима и мање плодна.

Маљен се налази јужно од Ваљева, чији је највиши врх Краљев сто (1.104 м). Посебан део Маљена представља висораван Дивчибаре, која је један од најпознатијих туристичких, планинских и ски центара Србије. Захваљујући својим природним карактеристикама, благотворности окружења, погодним за дисајне органе, споју морске, карпатске и панонске климе, на просечној надморској висини од 1.000 м, ова висораван представља ваздушну бању и ризницу доброг здравља Западне Србије.

⁶³ *Побољшање система за процену дифузног загађења вода у Србији - студија случаја за слив Колубаре*, Република Србија, Министарство енергетике, развоја и заштите животне средине, Агенција за заштиту животне средине, Београд, 2013., стр. 14.

У ваљевском крају посебну туристичку атракцију представљају крашки облици рељефа. Речне долине кањонског типа раздељују ваљевски крас у неколико секундарних целина: Брезовачки, Лелићки, Бачевачки, Лепенички које су оријентисане у правцу југ-север. Најпознатији је Цвијићев лелићки карст (меро карст), са својим специфичним надземним и подземним облицима.⁶⁴

Доминантни облици ваљевског краса су вртаче, које се најчешће јављају у нивовима. Поред низа вртача, јављају се и слободно распоређене вртаче, на крашким површинама или на блажим падинама. Оне су различитог облика и димензија, веће се крећу од 50-100 м у пречнику, док су по облику претежно левкасте. Покривене су земљишним слојем, обрасле самониклом вегетацијом или се обрађују. Најплоднија су дна вртача, у којима се гаје повртарске културе. Поред вртача као типичних површинских облика, за ваљевски крас су карактеристичне и пећине, као подземни облици. Уз њих се често срећу и јаме и понори. Пећине се претежно налазе на странама кањонских долина Сушице, Градца, Јабланице и Рибнице.

Златиборска област, по својим природним карактеристикама и конфигурацији тла, припада брдско-планинском подручју, које чини претежни део ширег региона Старовлашких планина. Оно поседује знатне водне, шумске и пољопривредне ресурсе.

„Рељеф Златиборске области се потпуно издиже идући од севера ка југу. Полазећи од ваљевских планина на југу, наилази се на низ котлина динарског правца: Косјерићка, Лужничка и Пожешка котлина. Јужно од ових котлина почињу старовлашке планине. То су површи различитих висина карактеристичне за старовлашко земљиште, а пружају се до планине Таре и преко ње. Прва је Мачкатска површ, просечне висине око 850 м, изнад које се, на југу, издиже Златиборска површ. Површ Поникве (900-1.000 м) прелази у Тару, исте средње висине, са које се издиже врх Збориште (1.560 м), а на планини Звијезди, врх Сињевац (1.673 м).

На југу од Мачкатске површи почиње Златибор. Са Златибором сраста Муртеница на коју се надовезује Златар, а даље на југоистоку се настављају Јавор, Чемерно и Мучањ. Планине имају типичне карактеристике тектонског рељефа овог подручја, а претрпеле су крупне промене услед деловања различитих егзогених процеса. Припадају динарским планинама. Цео овај крај је претежно висораван, испресецан клисурастим и кањонским долинама. На тај начин, подручје је подељено на мање висоравни са којих се уздижу планински масиви Таре, Златибора, Златара и

⁶⁴ tov.rs (датум приступа, 19.10.1012.), *Туристичка организација Ваљево*, званична презентација.

Муртенице. Равница скоро и да нема, а оне у речним долинама и нису равнице у правом смислу речи, јер прелазе висину од 200 м.⁶⁵

Златибор је планина која се простире на површини од око 1.000 км², дугачка је 30 км, а широка и до 15 км. Пружа се правцем северозапад-југоисток, а највиши врх је Торник (1.496 м). Као познато летовалиште и зимовалиште, али и климатско лечилиште, Златибор лежи у областима општина Чајетине, Ужица и Нове Вароши. Административни центар Златибора је варошица Чајетина, али центар Златибора у сваком другом погледу (осим административном) је градић Краљеве Воде, познато туристичко место.

Планина Тара припада унутрашњем појасу Динарида, чији је највиши врх Козји рид - 1.591 м. Захвата подручје ограничено током Дрине између Вишеграда и Бајине Баште. На основу дугогодишњих проучавања и истраживања овог подручја, а ради заштите изузетних природних вредности које оно поседује, Скупштина Србије је 1981. године ово подручје прогласила за Национални парк. Тара је познато традиционално летње и зимско рекреативно подручје, јер поседује повољне климатске услове, велики број сунчаних дана, средњу висину око 1.000 м и слично.

Планина Златар, са највишим врхом Голо брдо - 1.627 м, налази се између река Лима, Увца, Милешевке и Бистрице. Она се по аутентичној природи, сврстава у значајне туристичке регије, у којој се могу развијати различите врсте туризма (спортско-рекреативни, излетнички, здравствено-лечилишни, ловни, конгресни, екскурзивни и туризам на селу). У подножју планине Златар, налази се градић Нова Варош. Недалеко од планине Златар налази се кањон реке Увац, станиште белог бора и реликтне птичје врсте на Балкану - белоглавог супа. Овај природни резерват, као еколошко подручје због интересантности пејзажа, бистре воде богате рибом и могућности сплаварења и фото-туризма привлачи пажњу авантуристичких туриста.

На простору Моравичке области, морфогенетски посматрано, постоје четири дела: (1) Југозападни део високе Шумадије, (2) Западно Поморавље, (3) Долина Голијске Моравице и (4) Ваљевска подгорина.⁶⁶

Југозападни део високе Шумадије чине Руднички крај и део Такова. Овој области, поред осталих, припадају граничне планине Котленик, Рудник, Острвица, Јешевац и Вујан. Рудник је шумом богата планина где „путеви и путање зарасту сваког

⁶⁵ *Стратегија социо-економског развоја Златиборске области 2011-2015.*, Регионална развојна агенција „Златибор“, Ужице, 2010., стр. 11.

⁶⁶ Ковачевић, Б. и сар.: *Моравички округ*, Глас Србије, Краљево, 1997., стр. 46-50.

пролећа због избијања нових младица... Тако дисециран и обрастао густим шумама овај планински простор је био главна природна тврђава Шумадије... И то је један од разлога што су овде поникла оба српска устанка у почетку XIX века“.⁶⁷ Природа је овој планини подарила висину, лепоту и богатство. Ово је највиша планина Шумадије са Цвијићевим врхом Велики Штурац - 1.132 м.

Западно Поморавље је најјужнији део перипанонске Србије и Панонске области. Простору Моравичке области у долини Западне Мораве припадају две морфолошке целине: Овчарско-кабларска клисура и Чачанска котлина. Овчарско-кабларска клисура представља пример типичне генезе спајања планина са речном долином. У дужини од 15 км израдила је речне терасе које представљају уникатне облике рељефа. У њој се налазе познати Овчарско-кабларски манастири од којих су неки средњовековни, а неке су подигли и Немањићи. Чачанска котлина представља тектонску потолину, чија површина до краљевачког сужења износи преко 270 км², а дужина је око 40 км.

Долина Голијске Моравице припада Старовлашко-рашкој висији. Рељеф слива Моравице је веома разуђен и под шумом разног типа. Важније планине у сливу Моравице су: Голија, Јавор и Мучањ. Голија, смештена између слива Моравице и Рашке висоравни, највиша је планина на простору ове области. Припада динарском планинском систему са највишим врхом Јанков камен - 1883 м. Знатне површине ове планине су обрасле листопадном и четинарском шумом.

Ваљевска подгорина је простор који представља развође између Западне Мораве и Колубаре. Моравичкој области припадају планине Маљен и Суворор.

1.2. Климатске карактеристике

На време и климу региона Западне Србије утичу ваздушне масе већих размера чија су поља формирања: северни део Атланског океана и ваздушне масе које се формирају у Канади и прелазе у Западну Европу, Скандинавија, северни део Русије, Украјина, Сибир, централни део Русије у хладној половини године, и Арабија, Северна Африка, Средоземље, Атлански океан (област Озорских острва) у топлијем делу године. Ваздушне масе мањих размера које утичу на климу овог простора имају изворишну област у Егејској Македонији, јужном Јадрану, Црном мору и Влашкој и Панонској низији. Мањи климатски утицај на овај простор имају и планине и котлине у непосредној близини.

⁶⁷ Цвијић, Ј.: *Балканско полуострво*, САНУ Београд, НИРО Књижевне новине, ЗУНС Београд, Београд, 1987., стр. 51.

На климу овог подручја највећи утицај има рељеф, представљен планинама, које су рашчлањене долинама, нагнутим ка северу и истоку. Регион Западне Србије има претежно умерено-континенталну климу са континенталним флувијалним режимом. Лета су умерено топла, зиме умерено хладне, а прелазна годишња доба блага. Умерено-континентална клима јавља се на планинама до 1.000 м, а субалпска клима карактерише подручја изнад 1.000 м надморске висине. Клима би била блажа, да ово подручје није одвојено системом Динарида од приморја. Међутим, маритимни утицаји се у одређеном степену осећају, захваљујући отворености речних долина.

Најзначајнији туристички елементи климе су: температура ваздуха, влажност ваздуха, осунчаност односно облачност, ветрови и падавине. За разматрање температуре на простору региона Западне Србије узете су метеоролошке станице у Шапцу, Ваљево, Чачку, Ивањици, Златибору и Сјеници.

Табела 23. Средња температура ваздуха (°C) на простору региона Западне Србије

Метеоролошке станице	Надморска висина	Пролеће	Лето	Јесен	Зима	Година
Шабац	78	11,1	20,8	11,9	0,9	11,3
Ваљево	185	11,4	21,4	11,8	0,2	11,1
Чачак	240	10,6	19,9	11,4	0,0	10,7
Ивањица	455	9,7	19,0	10,7	- 0,4	9,9
Златибор	1029	6,2	16,6	7,8	- 2,7	7,1
Сјеница	1038	5,8	16,1	7,7	- 5,2	6,8

Извор: ХМЗС - Метеоролошки годишњаци 1925-2005. године.

Средња годишња температура у Шапцу је 11,3°C, Ваљево 11,1°C, Чачку 10,7°C, Ивањици 9,9°C, Златибору 7,1°C и Сјеници 6,8°C. Посматрано по годишњим добима, општине и области региона Западне Србије имају уједначену температуру, која се креће у интервалу најтоплијег лета у Шапцу (20,8°C) до најхладније зиме у Сјеници (-5,2°C). Средње вредности температуре ваздуха не показују велика колебања, осим Пештерске висоравни, која има специфичну климу. Сјеница се одликује посебном врстом континенталне климе са изразитим температурним разликама у току године и са изразито хладним и дугим зимама. Овај крај с правом називају Балканским Сибиром, јер је у њему 1954. године измерена најнижа температура (-38,3°C) од када се мери температура у Србији.

Влажност ваздуха је веома значајан климатски елемент. Релативна влажност представља степен засићености ваздуха воденом паром. Средња годишња релативна влажност у региону Западне Србије је 83%. Зимски месеци имају релативну влажност изнад 87%, а летњи изнад 75%.

Табела 24. Влажност ваздуха (%) на простору региона Западне Србије по годишњим добима

Пролеће	Лето	Јесен	Зима	Година
79	77	86	89	83

Извор: ХМЗС - Метеоролошки годишњази 1 1925.-2005. године.

Осунчаност је у директној вези са облачношћу. Већа облачност спречава осунчавање и смањује интензитет сунчеве инсолације. Средња годишња облачност региона је 52,1%. Најближа овој је облачност пролећа 51,6%. Јесен је нешто ведрија са 51,2% облачности. Просечна летња облачност је 42,2%. Зимски период има у просеку 63,5% облачности.

Табела 25. Средња облачност (%) у региону Западне Србије по годишњим добима

Пролеће	Лето	Јесен	Зима	Година
51,6	42,2	51,2	63,5	52,1

Извор: ХМЗС - Метеоролошки годишњази 1 1925.-2005. године.

Код ветра најчешће се посматрају његове две особине: честина и јачина (брзина). Туристичка вредност ветра је у снижавању температуре ваздуха, што доноси свежину летњим данима а посебно ноћима. Ветар слабог интензитета погодује спортовима на води. Ветар умерене јачине подстиче дисајне органе на бржи рад, док их јак смањује. У региону Западне Србије присутни су бројни ветрови: североисточни, који дувају од октобра до маја, јужни и југоисточни, северозападни, источни и други.

Табела 26. Средња честина и јачина (брзина) ветра у региону Западне Србије (у % и м/с)

Честина ветра								
N	NE	E	SE	S	SW	W	WN	
53	24	40	54	28	43	80	84	
Јачина (брзина) ветра								
N	NE	E	SE	S	SW	W	WN	C
2,4	1,8	1,7	2,3	1,4	1,9	1,3	2,1	614

Извор: ХМЗС - Метеоролошки годишњази 2.

На простору региона највећу учесталост има северозападни ветар (WN) - 84%, а најмању североисточни (NE) - 24%. Ознака С у табели представља учесталост тишине и износи 614%. Највећу брзину има северни ветар (N) - 2,4 м/с, а најмању јужни (S) - 1,4 м/с. Струјање ваздуха са планина одвија се током читаве године, као последица струјања ваздуха са западног и северозападног дела Европе према југу. У летњем периоду јачина и брзина ветра при доношењу хладнијег ваздуха чини овај простор свежим и пријатним.

Падавине представљају важан климатски и туристички елемент, који има непроцењиви значај за живот на Земљи и за развој туризма, јер је основа постанка и одржавања хидрографских објеката, вегетације и природног пречишћавања ваздуха. Најраширенији вид падавина је киша. Анализа падавина у региону извршена је на шест кишомерних станица: Ваљево, Златибор, Сјеница, Рудник, Чачак и Ивањица.

Табела 27. Средња месечна и годишња количина падавина у периоду од 1925 - 2005. године на простору региона Западне Србије

Кишомерна станица	Ваљево	Златибор	Сјеница	Рудник	Чачак	Ивањица
Надморска висина	80	1.028	1.038	700	250	465
Јануар	47	49	42	67	49	36
Фебруар	45	57	45	61	41	41
Март	53	54	47	75	44	38
Април	55	56	41	91	58	39
Мај	67	101	73	94	83	59
Јун	107	97	73	100	88	60
Јул	77	79	53	72	66	55
Август	70	61	57	55	50	38
Септембар	71	81	49	56	57	46
Октобар	67	86	75	71	65	62
Новембар	59	76	70	70	64	78
Децембар	63	74	54	63	54	72
Сума (Σ)	781	871	679	875	719	624

Извор: ХМЗС - Метеоролошки годишњаци 2.

На свим станицама, сем Ивањице, мај и јун су месеци са највећом количином падавина. Од укупне годишње суме падавина на ове месеце отпада између 20 и 25%. Најмање падавина на свим станицама имају јануар и фебруар. Највише падавина је током летњих месеци. У Чачку оне износе 204 мм, што је 24,4% годишње суме падавина. Најмање падавина је у зимским месецима. Учешће ових падавина је у Чачку 144 мм, односно 19,6%. Највећа количина падавина излучи се крајем пролећа и почетком лета, а најсувљи месец је фебруар. Овај предео изложен је утицају ваздушних струјања са запада, те је због тога богатији у погледу количине падавина у односу на остале делове Србије.

Снежне падавине су нормална појава не само у зимским месецима већ и у последњем јесењем и првом пролећном месецу. Број дана са снежним покривачем у току године на Златибору је 96,2, а у Сјеници 91,5. Највише дана са снегом је у јануару (на Златибору 25, а у Сјеници 26,6). У просеку је годишње 55 дана овај простор под снежним покривачем, што представља 15% од укупног броја дана у години.

На основу изложеног, може се закључити да на простору региона Западне Србије постоје три климатске зоне.

У долини Западне Мораве и Дрине и у долинама доњих токова њихових притока и брдско-планинском простору до 700 м надморске висине је умерено континентална клима. На овим просторима се осећају токови субпланинске климе, што је последица веома разуђеног рељефа, шумског покривача и правца пружања долине Западне Мораве и Дрине. На овом простору средња температура летњег периода је испод 20°C, а зимског испод 0°C.

Планински простори од 700 до 1.500 м надморске висине имају субпланинску климу, нешто модификовану захваљујући у првом реду положају овог простора, који је под шумом. Преко њега пролазе ваздушне масе Панонске низије и Јадранског мора. Средња температура у најтоплијем месецу не прелази 15°C, а најхладнији месец у години има средњу температуру испод 2°C.

Планински простори изнад 1.500 м надморске висине имају планинску климу. То су углавном простори највишег дела планина Голије (Јанков камен - 1.834 м), Златара (Голо Брдо - 1.627 м.), Јадовника (Катунић - 1.734 м) и других. Средња годишња температура на овим просторима је око 3°C, средња јануарска -7°C, а средња јулска 12°C. У просеку је само двадасетак летњих дана у току године, док је ледених више од 100 дана.

1.3. Хидрографски потенцијали

Регион Западне Србије располаже атрактивним и богатим хидрографским потенцијалима: веће и бројне мање реке, вештачка и природна језера, минерални и термоминерални извори. Највише извора је на просторима додира котлинског дна и обода котлине, мада их има и на побрђима на контакту вододрживих и водопропустљивих стена, али у мањој мери.

Највећи значај за развој туризма у Мачванској области имају реке Сава и Дрина, првенствено због њихове погодности за купање и пружање услова за разне спортове на води. Сава (945 км) је највећи и најважнији хидрографски објекат и највећа река која се на територији Србије улива у Дунав. Корито Саве код Шапца широко је 620 м, а најшире код села Мишар, око 750 м. Квалитет реке Саве се прати дуги низ година, а показатељи су више него добри. Физичко-хемијски показатељи извршених анализа

били су у оквиру II класе, док су микробиолошки показатељи показивали веће осцилације, и у том погледу квалитет је варирао између II и IV класе водотока.

Супротно већој, споријој и пловној Сави, Дрина је позната као брза река са многобројним меандрима и рукавцима у доњем току. Она је богата са водом чији хидроенергетски потенцијал износи око 20% од укупног потенцијала Србије.

Реке Мачванске области имају велики туристички потенцијал. Значај река огледа се у могућности пловидбе, водоснабдевања и рибарења. За туристичка кретања највећи значај имају спортска такмичења на Сави и Дрини. Сходно разноврсном богатству рибе у водама околине Шапца, уз одговарајуће мере заштите, могуће је знатно унапредити риболовни туризам. Иако обале Саве нису у довољној мери уређене, најпосећеније излетиште је управо на овој реци. Њен миран ток погодује развоју туризма на води.

Подручје Мачве је, по питању количине и квалитета подземних вода, најбогатије подручје у Србији, а и шире. „Експлоатационе резерве фреатске издани Мачве крећу се на нивоу од 4,1 м³/с, што је дупло већа количина од процењених потреба региона. Како се ради о природно хемијско-бактериолошки исправној води (дубине преко 20 м), постоји могућност флаширања невероватних 2.000 л/с или око 170.000.000 л/дан.“⁶⁸

Подземне воде су доброг квалитета и најзначајнији извор водоснабдевања становништва и индустрије на овом простору. Најснажнији извор је код манастира Троноша (Лозница), чија је максимална издашност 5,5 л/с. Каптиран у чесму „Девет Југовића“, са десет „лула“ из којих избијају снажни млазеви кристално чисте хладне воде, као такав, представља природни и културно-историјски споменик.

Водно богатство употпуњују и воде термоминералних извора. Најзначајније су воде Бање Ковиљаче, које се јављају на више извора. Значајна је и Бања Бадања, која се налази на јужној падини Иверка, у атару села Доња Бадања у долини реке Цернице. Од природних језера значајно је језеро „Вукошићка Бара“, површине 60 ха у Владимирицима. На њему је могућа изградња рибњака и спортско-рекреативног центра, што би ово место претворило у велико излетиште.

Хидрографски потенцијали Колубарског округа везани су за слив Колубаре, који се састоји из два издвојена басена: Горњеколубарског на југу и Доњеколубарског на северу. „У оквиру Горњеколубарског басена издвајају се три котлине: Ваљевска,

⁶⁸ Локални еколошки акциони план Шапца, књига 2: Акциони планови, Република Србија, Град Шабац, 2011., стр. 10.

Топличка и Љишка. Ваљевска Колубара захвата западни део Горње Колубаре и према њеном средишту, то јест Ваљевској котлини управљене су Обница, Јабланица, Градац и Рибница. Источни део Горње Колубаре чини долински систем Љига, односно према Љишкој котлини су управљени Драгобиљ, Бољковачка река, Палежничка река и Оњег. Средишни део Горњеколубарског басена чини долински систем Топлице. Према Доњеколубарском басену са леве стране управљени су токови Тамнаве са притоком Уб, а са десне Пештан и Турија.⁶⁹

Колубара је десна притока Саве, која се према дужини тока (86,4 км) и површини слива (3.638,47 км²), сврстава у реке средње величине на територији Србије. Колубара и све њене притоке, припадају рекама са кишно-снежним водним режимом. Битну одлику водног режима представљају нагла и велика колебања водостаја и протицаја. Средњи годишњи протицај код Дражеваца је највећи и износи 23,2 м³/с.⁷⁰

Површинске воде на подручју слива Колубаре су веома оскудне, са изразитом временском неравномерношћу, можда највећом у Србији. Подземне воде на сливу се због скромних капацитета, могу користити само за потребе појединих мањих локалних сеоских водовода. Највећи потенцијал већ аганжованих изворишта подземних вода налази се у зони кречњака на северним падинама Ваљевских планина. Највеће врело је „Пакље“, чији протоци најчешће осцилују од 130 л/с па до 1000 л/с у периоду великих вода. То је уједно једини карстни извор на подручју Колубарског регионалног система чија је издашност и при најнеповољним хидролошким условима већа од 100л/с.⁷¹

За све водотокове на низводном току Колубаре, прописане су високе класе квалитета. Реке у изворишним деловима слива су у I и I/II класи квалитета. Ваљевски водовод је након изградње новог постројења за пречишћавање воде „Пећина“, постао један од најбољих водовода Србије са одличним квалитетом воде.

Испод планина Маљена, Сувобора и Влашића доста је природних и вештачких извора термалних и минералних вода. Најпознатији термални извори су Бања Врујци, Љишке термалне воде, Угљокисела вода у Горњем Црниљеву, извори киселе воде у Оглађеновцу и Голој Глави, а термоминерални извори у Петничком пољу, петнички извор Бања, Санковић, Горњи Лајковац, Калањевци, „Дивља Бања“ у Петници итд. Посебно се издвајају термални лековити извори у Врујцима и Лепеници, где вода

⁶⁹ *Побољшање система за процену дифузног загађења вода у Србији - Студија случаја за слив Колубаре*, Република Србија, Министарство енергетике, развоја и заштите животне средине, Агенција за заштиту животне средине, Београд, 2013., стр. 14.

⁷⁰ Исто, стр. 26.

⁷¹ *Стратегија одрживог развоја града Ваљево 2010 - 2020. године*, Град Ваљево, 2010., стр. 13.

достигне температуру од 27°C. Отуда су основни правци даљег развоја, пре свега, бањски туризам, јер су потенцијали Бање Врујци, Бање Љиг, као и бање у селу Санковић велики ресурси који се нужно морају валоризовати.

У Златиборској области воде су добро распоређене бројним водотоковима. Највеће и водом најбогатије су реке Рзав (Велики, Црни и Бели) и Ћетиња. Све воде отичу у два слива - слив Западне Мораве и слив Дрине. Мокра Гора представља вододелницу између ова два слива.

Велики Рзав је најчистији водоток Србије, који извире испод мале Чиготе а улива се у Моравицу снабдевајући на свом путу квалитетном пијаћом водом насеља од Ариља до Горњег Милановца. Црни Рзав извире на Царевом пољу, подно Муртенице као мала речица. Протичући централним делом златиборског платоа, ток јој се обогађује водама бројних притока које односи у Дрину. Бели Рзав је извор који није на самом масиву Златибора, али му, по свему, природно припада. Научним испитивањима је потврђено њено лековито дејство које су открили житељи тог краја још у средњем веку, а обилно га користили Турци у време доминације на Балкану.

На Ћетињи су изграђене три мање хидроелектране, од којих је једна најстарија не само у Србији и на Балкану, већ у свету. Њен хидроенергетски потенцијал није у потпуности искоришћен. Дужина целог тока реке до улива у Моравицу је око 74 км, а средњи годишњи протикај износи 6 м³/с.⁷² Ћетиња има 35 притока. Низводно од Севојна вода је по квалитету IV класе, а узводно од Ужица II класе.

Карактеристично за овај простор је да највећи део територије обухватају карстни терени, у којима површинских вода има мало, али је подземна хидрографска мрежа веома изражена. Истицање ових вода прати водонепропусну подлогу где се јављају типични крашки извори, чија издашност варира (Потпећко врело, Сушичко врело, Врутачка врела, извор Забојна Тари...). У долини Ћетиње присутни су и извори термалних вода - Биоштанска бања и Стапарска бања, чије се воде не експлоатишу.

Златиборска област има и своје изворе природне минералне воде. Најпознатији извор је код села Рожанства, у бањи Вапа. Златиборци су је користили за лечење кожних обољења и болести очију. У селу Роге, надамак Пожеге, постоји извор термоминералне воде која има благотворно дејство на болести зглобова, нервног система и хронични реуматизам. У народу је за ово село одомаћен назив Рошка бања. У селу Висока, у близини Ариља, налази се Височка бања, која лечи реуму, болести

⁷² Локални еколошки акциони план града Ужица (ЛЕАП) 2012 - 2016., Град Ужице, 2011., стр. 16.

костију, срчане тегобе, живце и изузетно побољшава вид. Прибојска бања се убраја у врхунске светске термалне воде, које лече све облике хроничног зглобног и ванзглобног реуматизма, обољења периферних нерава, обољења кичменог стуба, поремећаје периферне циркулације, хроничних гинеколошких обољења итд.

Најпознатије природно језеро у Златиборској области је Сјеничко језеро, дуго 25 км. То је највећа атракција на овом подручју, која пружа јединствен пејзаж са менадрима Увца, у коме живе Белоглави супови. Од вештачких језера најпознатије је језеро Перућац, које је настало преграђивањем Дрине код Перућца. Дугачко је 52 км и има непроцењиву вредност за љубитеље крстарења, риболова и купања. Значајну туристичку атракцију представља језеро Заовине, које је настало преграђивањем горњег тока реке Бели. Оно пружа велике могућности за развој туризма, као што је спорт на води и риболов. Код насеља Кокин Брод, у близини Нове Вароши, подигнута је највећа насипна европска брана (хидроцентра) висине 83 м и тако је у долини Увца створено Златарско језеро, површине 25 км² и дужине 30 км.

Реке Моравичке области припадају сливу Западне Мораве. Најпознатије су: Западна Морава, Моравица, Чемерница, Каменица, Бјелица и Студеница.

Западна Морава настаје код села Лепосавића у Пожешкој котлини спајањем Моравице и Ђетиње. До састава са Јужном Моравом (код Сталаћа) дуга је 211 км са годишњим протицајем код Чачка 38,8 м³/с.⁷³ Она наизменично протиче кроз котлине и клисуре. Ток кроз Овчарско-кабларску клисуру, између пожешке и чачанске котлине, знатно је измењен изградњом двеју брана и формирањем језера Међувршје. Режим ове реке је одређен пуњењем и пражњењем Овчарско-кабларске акумулације.

Моравица настаје испод села Глеђице од Голијске реке и Јабуковачког потока, чија су изворишта на обронцима планина Голије и Јавора. Дужина Моравице је 98 км. Чемерница, лева притока Западне Мораве, извире на јужним падинама Сувобора. Њена највећа притока је Дичина, која долази са падина Рајца. Каменица, лева притока Западне Мораве, извире на јужним падинама Маљена у близини Дивчибара. У Западну Мораву се улива код села Прељине. Бјелица, као десна притока Западне Мораве, извире у крају Пјесковите равни испод планине Чемерно и целом својом површином слива припада Драгачеву. Студеница је лева притока Ибра, која извире на месту званом Одвраћеница (Голија). Дугачка је 60 км, а Моравичкој области припада горњи и део средњег тока ове реке.

⁷³ Ковачевић, Б. и сар.: *Моравички округ*, Глас Србије, Краљево, 1997., стр. 79.

На Западној Морави узводно од Парменца изграђена су три вештачка језера. Најмање је Парменичко, док су нешто већа Међувршје и Овчарско-кабларско. Језеро Парменац дугачко је 1 км и дубоко 3 до 5 м. Овчарско-кабларско језеро дугачко је око 7 км и широко 40 до 100 м, док је Међувршје дугачко 11 км, а широко до 50 м.⁷⁴ Природна језера могу бити атрактиван туристички мотив, нарочито за авантуристичке туристе. Тичар језеро налази се на северозападној страни Голије и припада сливу Студенице. Ово језеро представља велику загонетку и за њега су везане бројне легенде о чудовишту које из њега излази и прождире стоку, чобане и пролазнике. Старији местани са Голије верују да је језеро „када“ у којој се купају виле.⁷⁵ Језеро Небеска суза налази се, такође, на овој планини на месту званом Округлица. Осим ова два, постоји још и Крашко језеро на Чемерници и језеро испод Црепуљника, названо Кошаниново језеро, које је скоро потпуно зарасло у тресавску вегетацију.

Најпознатије термоминералне воде Моравичке области су подручја Овчар Бање, бање Горња Тречча, Слатинске бање, Сврачковачке бање, као и извори у Млаковцу, Савинцу, Брђанима, Котражи, Ивањици на више места (Буковици, Глијечи, Мариној реци и Приличком Кисељаку) итд.

Водотокови река Дрине, Увца, Лима, Западне Мораве и других, представљају велики хидроенергетски потенцијал, који још није у потпуности искоришћен. Хидролошку слику региона употпуњују језера Перућац, Заовине, Врутци, Златарско, Рибничко, Радоњско, Парменичко, као и многа друга језера. Због својих природних потенцијала, регион може да стави већи акценат на развој различитих врста туризма везаних за воде: бањски, здравствено-лечилишни, риболовни, наутички, речни, купалишни, сплаварење и многи други. Туризам на води има велики потенцијал, који је веома слабо искоришћен, па уместо великог профита, ово подручје, за сада, још увек остварује малу финансијску добит.

1.4. Ресурси флоре и фауне

Од укупне површине Мачванске области 3.271 км², шуме захватају 881,4 км², што представља 27%. Њену шумску вегетацију карактеришу различите фитоценозе. У северном делу заступљене су шуме топола и врбе, у централном лужњака и граба, а у јужном делу Мачве храстова сладуна и цера и шуме лужњака и жутиловке. Шуме

⁷⁴ Станковић, С.: *Туризам Србије*, Српско географско друштво, Београд, 2002., стр. 28.

⁷⁵ Ђурчић, У.: *Туристичко пословни водич - Моравички крај*, Имануел, Чачак, 2001., стр. 28.

лужњака и цера налазе се у северозападној Мачви и оне су најтермофилнија шумска фитоценоза у овом делу Србије. Са порастом надморске висине од севера према југу повећава се шумовитост, богаство и сложеност шумских екосистема.

Шумски комплекси су недовољно искоришћени, па отуда постоје реалне могућности за развој ловног туризма. У њима се могу ловити: вук, лисица, зец, веверица, срна, дивља свиња итд. Око Дрине и њених акумулација прелеће или се кратко задржава преко педесет врста птица. За лов су значајне: пољска јаребица, јаребица камењарка, препелица, дивља патка и фазан.

На подводним теренима Мачве дуж речних токова Дрине и Саве заступљени су меки лишћари (топољаци и врбаци). Мочварна вегетација среће се у барама и мочварама, такође, дуж Дрине и Саве, као и на теренима где је подземна вода стално присутна и где преовлађују мочварна и барска земљишта. У последње време мочваре се исушују, што угрожава њихову флору и фауну. Како се даље не би вршио негативан утицај на поједине ретке врсте флоре и фауне, већа пажња је посвећена стављању под заштиту таквих простора. Тако су проглашени природни резервати: баре Засавица, Рибњача и Шабачки ритови. Корито реке Засавице обрасло је густом барском вегетацијом. Неке врсте су заштићене као природне реткости и увршћене су у први том „Црвене књиге“ флоре Србије, као што су: борак, језичасти љутић и ребратица.

За простор Мачве карактеристично је постојање лековитог биља, шумских плодова и гљива. Важније врсте лековитог биља су: камилица, жалфија, кантарион, хајдучка трава, бели слез, мајчина душица итд. Од шумских плодова јављају се: глог, дрен, јагода, купина, малина, шипурак, црвена зова и слично, а од јестивих гљива: рудњача, смрчак, вргањ, млечица, сунчаница и лисичица.

Реке на подручју Мачванске области спадају у чисте текуће воде. Због тога се ова територија може сматрати очуваном у погледу богатства рибљим врстама. У Дрини, Сави и другим мањим рекама лове се: сом, пастрмка, младица, скобаљ, мрена, шаран, клен, штука, липљан, смуђ, зека, платика итд.

Од укупне површине Колубарске области 2.474 км², шуме захватају 619 км², што представља 25%. Од шумске вегетације, по правилу, доминирају листопадне шуме које су обично ретке, светле, са добро развијеном приземном флором. Шумску вегетацију на овом простору, углавном, чине стабла цера, сладуна, лужњска, жутиловке, док се у долини Колубаре, у појасу корита реке јављају стабла врбе. Сечом шума и разоравањем пашњака, многе површине су приведене узгоју пољопривредних

култура. Изваншумску вегетацију и флору сачињавају превасходно сиромашне ливаде, пашњаци као и агро комплекски.

У погледу фауне углавном преовлађују дивљи зечеви, лисице, срне. Од птица заступљене су домицилне врсте, као и ласте, а од ловних птица препелице и фазани. Од ливадске биоценозе јављају се још водоземци, гуштери, смукови, као и бројни инсекти. У рекама се јављају рибље заједнице. Разноврсност рибљег фонда дуж тока реке Колубаре је велика, а представљен је углавном кленом, скобаљем, штукаком, сомом...

Шумска подручја под посебним режимом заштите налазе се на територији Мионице, а то су природни резерват „Забалац“ и Парк природе „Рибница“. Забалац је „строги природни резерват чисте састојине брезе са појединачним стаблима букве, јеле, белог и црног бора. Прописани режим заштите забрањује да се врше промене, које мењају спонтани природни развој станишта и животне заједнице. Није дозвољено коришћење шума и шумских плодова, лов, прогон дивљачи, уништавање флоре и фауне, испаша стоке. Забрањено је и уношење страних врста дрвећа у састав строгог природног резервата“.⁷⁶ Најпознатија ловишта су на подручју Ваљева: Јелина Бреза и Маглеш, који су намењени узгоју, заштити и коришћењу крупне и ситне дивљачи.

Од укупне површине Златиборске области 6.141 км², шуме захватају 2.466,74 км², што представља 40,2%. Биљни свет је изузетно разноврстан. Томе су посебно допринели надморска висина, велике количине падавина и велики број сунчаних дана у току године. Карактеристичан златиборски пејзаж представљају пространи травнати пашњаци, такозвани сувати (ливаде намењене испашама), који су понегде украшени боровом шумом.⁷⁷ На Златибору су заступљене све врсте четинара. Међу четинарима преовлађује црни и бели бор, јела и смрека, а на мањим висинама расте листопадно дрвеће: буква, храст, граб, бреза и јасен. Љубитељима природе посебно је занимљива ретка биљна врста Панчићева оморика.

У пределима овако бујне вегетације, настањена је разноврстан животињски свет. Фауну Златибора чине дивље животиње које су стално насељене или се повремено јављају. Дозвољено их је ловити зависно од Закона о ловству и плана газдовања појединим ловиштима. Подељене су на ситну и крупну дивљач, а неке од животиња су под заштитом. Стално су присутни: вук, лисица, дивља свиња, зец, срна, јазавац, куна златица, куна белица и дивља мачка. Златибор је једна од малобројних планина у

⁷⁶ *Стратегија развоја општине Мионица*, Институт за економику пољопривреде, Београд, 2008., стр. 30.

⁷⁷ www.zlatibor.org.rs/k/flora-i-fauna (датум приступа, 28.12.2012.). *Туристичка организација Златибор*, званична презентација.

којима се још, понегде, у скровитим местима, може наћи медвед, а због бројности вукова, лов на њих је одавно постало традиција златиборског краја.

Птице су разноврсне и бројне, а за ловни туризам најзначајније су: пољске јаребице, јаребице камењарке, препелице, голубови, фазани и лештарке. Највише је птица певачица и оне су под сталном заштитом. Још се само на Златибору може видети слободан лет орла крстаса или белоглавог супа, пернатих грабљивица које су у другим крајевима готово истребљене.

Златиборске реке Рзав, Увац, Катушница богате су рибом, а у њима се мресте пастрмке, кленови, кркуше, скобари и друге. Риба има и у другим рекама ове планине, па би риболов могао постати један од значајних облика туристичког промета овог краја.

Укупно гледано, биљни и животињски свет ове области представља саставни део туристичке понуде. Пространи шумски комплекси са бројним рекама омогућавају излетничко-рекреативна туристичка кретања, лов и риболов, значајну естетску улогу и велики боравишно-лечилишни значај.

Од укупне површине Моравичке области 3.016 км², шуме захватају 1.096,83 км², што представља 36,4%. Има их у равничарском и брдском простору на већим нагибима терена. Све веће планине су углавном под шумом. До 1.500 м надморске висине углавном су заступљени лишћари, а изнад те висине четинари. Повољна клима је утицала на развој биљног света са великим бројем биљних врста на травним и шумским површинама.

Биљни свет Моравичке области садржи различите и бројне врсте које су карактеристичне за Балканску биогеографску област, а посебан куриозитет је ендемска врста Панчићева оморика.⁷⁸ Овај простор, претежно брдско-планинског карактера, сачувао је богатство густих шума и других биљних врста. Претежно су шуме храста, цера, граба, црног јасена и букве. Шуме су богате шумским воћем, где се нарочито истичу: малина купина, јагода, боровница, шумске гљиве итд.

Животињски свет Моравичке области, такође, је веома разноврстан. Његови шумски простори богати су како крупном тако и ситном и пернатом дивљачи. Од крупне дивљачи најзаступљенија су: срна, дивља свиња, вук, лисица, јелен и друге. Најчешће распрострањена ситна дивљач је зец, а од пернате дивљачи највише има фазана, пољских јаребица, препелица, гугутки и дивљих гуски. На овом простору живе

⁷⁸ Гајић, М.: *Флора и вегетација Голије и Јавора*, Шумарски факултет, Београд, ООУР Шумарство Голија, Ивањица, 1989., стр. 58.

и длакаве грабљивице: лисица, јазавац, ласица, веверица итд. Од гмизаваца јављају се: корњача, зелембаћ, слепић, змија белоучка, шарка, поскок, жаба и друге. Од животињских врста које живе у земљи најзначајнија је кишна глиста. Птице су заступљене већим бројем врста: врабац, ласта, голуб, шева, детлић и слично. Бројне животињске врсте сусрећемо и у водним потенцијалима. Језеро Међувршје богато је рибом: клен, штука, шаран деверика, сом итд. Реке Моравица, Каменица и друге богате су кркушом, мреном, плотицом, бабушком, девериком, кленом и гречом.⁷⁹

2. Антропогене туристичке вредности региона Западне Србије

2.1. Културно историјско наслеђе

Мачванска област је простор на којем се сусрећу трагови старих европских култура и цивилизација (античка грчка, римска, православна византијска, патријархално балканска), које су оставиле трага у народном стваралаштву, архитектури, начину живота и рада. Неки од споменика културе спадају у највише градитељске, стваралачке и уметничке вредности српске културне баштине.

Најстарије антропогене туристичке вредности представљају археолошки локалитети, остаци римских и византијских насеобина. На највишем врху Цера (Тодоров врх) налазе се остаци римског Косаниног града и византијских утврђења на Коњуши и Тројану. У подножју ове планине налазе се манастири Радовашница и Петковица у истоименим селима. У Текеришу налази се монументални споменик са костурницом српских војника погинулих у Церској бици 1914. године.

У близини Шапца су бројни споменици, посвећени познатим догађајима из историје српског народа: Споменик Карађорђу и српским јунацима из Првог српског устанка и Музеј Мишарске битке (на Мишару), остаци старог града на обали Саве, Ново Село (место где је био дворац краља Милутина). Најзначајнији споменик налази се у самом граду на обали реке Саве, на локалитету Стари град. То је остатак турске тврђаве, која је изграђена на окуци Саве, са које се пружа поглед узводно и низводно низ реку. Шабачка тврђава представља једну од најлепших у Србији, тако да је категоризована и регистрована као споменик од великог друштвеног значаја.

Поред остатака турске тврђаве на обали Саве, и шабачке православне цркве, у граду се налази више историјских споменика и значајних архитектонских здања.

⁷⁹ Ардељан, А.: *Енциклопедија риболова на рекама и језерима*, Народна књига - Алфа: војноиздавачки завод, Београд, 2003., стр. 100.

Најимпозантније грађевине подигнуте почетком XIX века су Народна библиотека и Народни музеј, које архитектонским изгледом, богатством књига и експоната имају велику културно-туристичку вредност. Недалеко од Лознице је село Тршић, родно место реформатора српског језика и правописа, Вука Стефановића Караџића. Из Тршића се пешачком стазом стиже у манастир Троношу, једно од најстаријих средњовековних немањићких задужбина. Овај Манастир из XIV века, одиграо је у прошлости истакнуту улогу у очувању народне културе и традиције Срба. Дуго се у њему, а нарочито у XIV веку, неговала преписивачка школа, чиме је сачувана историјска и културна грађа српског народа.

Колубарска област је, такође, богата културно-историјским знаменитостима. У Ваљево се посебно истиче најстарија сачувана зграда, Муселимов конак, као типичан пример турске архитектуре из XVIII века. Кула Ненадовића је један од симбола Ваљева, која је 1813. године сазидана за потребе одбране града од Турака. Главни и највећи православни храм је Саборна црква, као средишња црква Ваљевске епархије. Значајно је поменути и Ваљевску цркву, из 1838. године, која представља редак пример монументалне класицистичке грађевине у Србији.

У осталим општинама вредни помена су манастир Докмир и црква Св. Вазнесења у општини Уб. Затим, Осечинске цркве: стара и нова црква, цркве у Лопатњу, Комарићу, Пецкој и Скадру. У Лајковцу Спомен црква Св. Ђорђа као спомен косутурница за око 7.000 палих српских и аустроугарских бораца и манастир Боговођа у истоименом селу. У Мионици, Мионичка црква - храм Вазнесења господњег, црква Св. Петра и Павла, црква Св. Николе, као и бројни културно-историјски споменици (камени мост Живојина Мишића, Велимирови двори - остаци старог града из XVI века, Кулина - средњовековно утврђење и слично).⁸⁰

У Златиборској области налазе се многе знаменитости, историјски споменици и задужбине, археолошки локалитети и природни резервати, стари градови и друге творевине народног стваралаштва и неимара из наше ближе и даље прошлости.

У Ужицу се посебно истиче меморијални комплекс Кадињача, посвећен борцима ужичког Радничког батаљона, који су се жртвовали 1941. године, штитећи одступницу главнини партизанских снага из Ужица ка Санцаку. Стари град, такозвана Ужичка тврђава, лежи на стеновитом гребену који са три стране окружује Ђетиња. Према западу, југу и истоку окомите литице, као јаки природни бедеми спуштају се до

⁸⁰ *Стратегија развоја општине Мионица*, Институт за економику пољопривреде, Београд, 2008., стр. 96.

реке. Положај града вековима је изазивао дивљење путника и намерника који су пролазили покрај његових бедема. Иначе, први поуздани историјски извори о Ужичкој тврђави потичу из средине XIV века. Испод Старог града на Ђетињи налази се хидроцентрала, као један је од симбола града Ужица. То је прва електрична централа подигнута 1900. године по Теслиним принципима полуфазних струја у Европи и друга у свету, свега пет година после подизања исте такве на реци Нијагари у Америци.⁸¹

Код Пријепоља један од најзначајнијих споменика српске културе је манастир Милешева. У њему се налази чувена фреска Белог анђела. Манастир је у XVI веку имао школу и штампарију и представљао један од центара српске писмености. Црква Св. Ахилија у Ариљу, коју је сазидао краљ Драгутин 1296. године, вредан је споменик наше историјске баштине. Најпознатији историјски споменик у општини Бајина Башта је манастир Рача, саграђен у XII веку. Манастир Увац код Прибоја, био је жив духовни центар у средњовековној Србији. Почетком XVII века потпуно је разрушен, а 1998. године је завршена његова четворогодишња рестаурација. У другим општинама ове области, такође, се налази велики број цркава и манастира из средњег века, које представљају доказ развијеног привредног и духовног живота овог краја.

Моравичка област је најбогатија област региона Западне Србије у погледу културно-историјских споменика. Посебно место у споменичкој баштини Чачка и околине имају манастири и цркве, али и археолошке вредности из праисторијског и римског доба. Најатрактивнија је група од десет манастира у Овчарско-кабларској клисури, позната под називом „Мала Српска Света Гора“. „Ретко је где на тако уском простору саграђено толико манастира. Сада их има десет. На десној страни Мораве су Ваведење, Вазнесење, Преображење, Сретење и Св. Тројица, а на левој Благовештење, Илиње, Јовање, Никоље и Успеније. По литератури познат је још манастир Св. Георгија. Његов се печат налази у Народном музеју у Београду“.⁸² Већина их је сакривена у шумовитим падинама планине Овчара.

Од осталих сакралних објеката у Чачаку издвајају се Манастир Стјеник, у подножју планине Јелице и Црква у центру града - Богородица Градачка односно Храм Вазнесења Христовог, која спада у највеће православне храмове у Србији. Из праисторијског и римског доба значајне су илирске кнежевске хумке, римске терме и градина (локалитет на планини Јелици који се још увек истражује). Бурна историја

⁸¹ www.turizamuzica.org.rs/sr/content.php?id=1 (датум приступа, 15.02. 2013.), *Туристичка организација Ужице*, званична презентација.

⁸² Станковић, С.: *Туризам Србије*, Српско географско друштво, Београд, 2002., стр. 29.

Чачка и околине оставила је бројне историјске споменике. Споменик ратницима Првог светског рата на чачанском гробљу јединствено је здање у свету, зато што се на њему налазе православни крст, католички крст, исламски полумесец и јеврејска шестотрака. Подигнут је 1934. године, али не само изгинулим српским ратницима, већ и припадницима противничких армија.

У општини Горњи Милановац, на јужним падинама Рудника, налази се манастир Враћевшница, као споменик који је стављен под заштиту државе. Северно од цркве је Милошев конак, у коме је 1818. године Милош одржао скупштину народних првака на којој је одлучено да престоница ослобођене Србије буде Крагујевац. Вредно помена су и остаци Острвице, средњовековног града подигнутог на угашеној вулканској магми на тешко приступачном врху са одличним погледом на таласасту Шумадију.⁸³ Поред тога, посебно се истиче Спомен-парк Брдо мира, споменички комплекс који обухвата: костурницу палих црвеноармејаца и бораца Таковског краја, споменик интернирцима страдалим у Норвешкој, споменик логорашима страдалим у Маутхаузену и споменик борцима изгинулим у сукобима на простору бивше Југославије од 1991. до 1999. године. Захвата простор око 4,5 ха засађених различитих врста четинара, листопадног дрвећа и украсног шибља. Као споменички комплекс и ботаничка башта, Брдо мира представља посебну пејзажну вредност и непроцењиву туристичку атрактивност.

Општина Ивањица позната је по богатству културно-историјског наслеђа из средњег века. Манастир Ковиле налази се у истоименом селу и његова црква је због сталне опасности од Турака президана у пећину. Споменичка баштина ове општине обogaђена је и другим споменичким обележјима. Мост преко Моравице у Куманици, познат под називом Римски мост, није из римског периода, иако носи такав назив, већ из доба Немањића.⁸⁴ Други мост на Моравици, Камени мост, налази се у центру града. Саграђен је 1904. године на принципу „клинова“ и један је од највећих једнолучних мостова на Балкану. Ова два моста сведоче о култури живљења на овим просторима и представљају натпросечне уметничке вредности неимара протеклог времена, а тиме и значајне савремене туристичке атракције овог краја.

Посебну споменичку вредност у овој области чине споменици крајпуташи, који су подизани не само поред путева и раскршћа већ и у црквеним портама, на гробљима

⁸³ Поњавић, В.: *Мој завичај: водич кроз општину Горњи Милановац*, Доситеј, Горњи Милановац, 2003., стр. 51.

⁸⁴ Радивојевић, Д. Д.: *Моравичани у првом потпуном попису после ослобођења од Турака*, Литопапир, Чачак, 1993., стр. 34.

и око њих. Они, по правилу, означавају празне гробове, односно места на којима покојник није сахрањен. Ти споменици су намењени онима који су, борећи се за слободу, гинули широм Балкана, нестајали у „плавим гробницама“ Јонског мора или страдали по логорима Европе. Рађени су од пешчара у које су уклесаване целе фигуре ратника.⁸⁵

Антропогене туристичке вредности отварају могућност за обимнији туристички промет, јер највише доприносе мозаичности туристичког простора. Антропогено наслеђе још увек није у целини валоризовано и испитано на прави начин. Као што се може видети, регион Западне Србије има бројне и разноврсне историјске споменике, који представљају значајне туристичке потенцијале. Због великог броја антропогених атрактивности, чињеница је да нисмо могли поменути све. На овом месту, циљ је био да се укаже на неке најзначајније и оне који имају већу могућност у погледу туристичке валоризације. Управо због овакве богате понуде, регион би требао искористити такве ресурсе у правцу развијања религиозног туризма.

У нашој земљи посебно треба обратити пажњу на средњовековне манастире, где регион Западне Србије може да има доминантну улогу. Са десет активних манастира у Овчарско-кабларској клисури и са фрушкогорским манастирима, Србија може да се укључи у прерасподелу светских Светих Гора. Због тога је овај регион један од најважнијих елеманата будућег развоја религијског туризма Европе и света.

2.2. Манифестационе вредности

У региону Западне Србије годишње се одржи изузетно велики број манифестација. У односу на укупан број манифестација у Србији (око 600), на Златиборску (око 40) и Моравичку (око 30) област отпада скоро 12%.⁸⁶

Мачванска област је далеко позната по великом броју спортских, културно-историјских, као и туристичких манифестација. У Шапцу су, свакако, најпознатије „Чивијада“, „Шабачки вашар“, „Пливачки маратон“ и „Руже Липолиста“. „Чивијада“ је културно-туристичка манифестација која негује изворни хумор народа Мачве, Посавотамнаве и Поцерине, али и самог града Шапца. „Шабачки вашар“ је аутентична шабачка традиција, оно по чему се Шабац прочуо и ушао у песму „Оћемо ли у Шабац на вашар“. „Пливачки маратон“ је једна од најатрактивнијих спортско-туристичких

⁸⁵ Поповић, В. И.: *Општина Чачак - географска проучавања*, Литопапир, Чачак, 1996., стр. 259.

⁸⁶ www.srbija.travel/kalendar-dogadjaja/ (датум приступа, 27.02.2013.), *Туристичка организација Србије*, званична презентација. Према незваничним информацијама број манифестација у Србији је знатно већи и креће се око 1.000 на годишњем нивоу.

манifestација у нашој земљи. Пливачи маратонци из целог света боре се за победу и бодове у такозваном Фина светском купу, на стази дугој 19 км од сремског села Јарак до Шапца. „Руже Липолиста“ је фестивал који окупља најзначајније произвођаче ружа и украсног растиња из Србије и околних земаља.

Најпознатија и најмасовнија манифестација везана за град Лозницу и општину Мали Зворник је „Дринска регата“. Она креће од Малог Зворника до Бање Ковиљаче - Жићине плаже - омиљеног купалишта Лозничана и грађана Бање Ковиљаче. Меандрима Дрине се протегне непрегледна колона најразличитијих пловила, а весели спуст траје пар сати. У селу Тршићу се од 1933. године организује најстарија и најмасовнија културна манифестација у Србији - „Вуков сабор“, која је посвећена Вуку Стефановићу Карацићу. Она на најбољи начин промовише и развија српску традицију и културу, а од 2012. године уписана је у Национални регистар нематеријалног културног наслеђа Србије. Од 1972. године у Тршићу се одржава и „Ђачки Вуков сабор“ као посебна манифестација намењена деци и ученицима. Ову манифестацију чине позоришне представе, такмичења и изложбе дечијих радова. Лозница се од пре неколико година уписала у списак карневалских градова Европе организацијом „Краљевског међународног карневала“. Одржава се у Бањи Ковиљачи и на њему учешће узима више стотина младих из многих страних земаља.

Остале општине Мачванске области, такође, организују бројне манифестације. Наводимо само неке: „Хајдучка регата“, „Бој на Дубљу“, Ивањдански дани (Богатић); Фестивал зимнице (Коцељева); „Кркушијада“, „Лазарева субота“, „Петровдански сабор“ (Крупањ), „Гастро фест“ (Љубовија), „Сомовијада“ (Мали Зворник) итд.

У Колубарској области се одржава велики број манифестација - књижевних, спортских, музичких, привредних и туристичких. Највећа и најмасовнија манифестација у ваљевском крају су „Тешњарске вечери“, које се традиционално одржавају од 1987. године. Тешњар је стари део града, који се налази уз десну обалу Колубаре са сачуваном амбијенталном средином из XIX века. Манифестација обухвата: позоришне представе, наступе културно-уметничких друштава, концерте класичне, духовне, рок и народне музике, књижевне вечери, изложбе лековитог биља, изложбе кућних љубимаца, дегустације и избор најбоље ракије и слично. Поред ове, веома посећене манифестације су и: „Међународни фестивал дечјег фолклора“, „Дани малине у Бранковини“, „Десанки у част“, „Џез фестивал“ итд.

Најзначајнија туристичка манифестација у општини Осечина је „Сајам шљива“, на којој учествују земљорадници, прерађивачи, трговци, хладњачари као и

произвођачи опреме и механизације која се користи у воћарству. „Поред изложбе шљива и производа од шљива на манифестацији се одржавају изложбе слика, вечери етно филма, стручни скупови, концерти и друго. Сајам је показао да Осечина као највећи произвођач шљиве у Србији има амбиције да постане центар производње суве шљиве и место где ће се организовати прва робна берза овог воћа“.⁸⁷

Највећа манифестација културе у Лајковцу су „Дани Лајковца“, у оквиру које је Туристичка организација основала „Колубарске игре без граница“ и „Колубарски котлић“. На манифестацији се љубитељи Колубаре такмиче у скоковима у воду, надвлачењу конопца, скоковима у даљ и слично, док кулинари испред својих брвнара припремају гулаш, рибљу чорбу, паприкаш и остале специјалитете, што је све пропраћено интересантним музичким програмом. Циљ манифестације је привлачење што већег броја кулинара, спортских рекреативаца и других љубитеља реке.

У општини Љиг, сваке године одржава се једна од најстаријих манифестација у Србији - „Косидба на Рајцу“. То је традиционална туристичка манифестација, која симболично представља мобу и свечан завршетак кошења планинских ливада. Косидба није само такмичење косача, већ приказ традиције, почев од окупљања косача, здравичара, трубача, водоноша, одласка на косидбу, косачког ручка на трави. Рајац представља једну од најатрактивнијих планина у комплексу Ваљевских планина, коју су стари путописци, због лепоте њене природе проткане шумарцима и цветним ливадама, назвали „рајем на земљи“. Оптимална надморска висина (600-800 м), пријатан, лековит и седативан климат, богатство антропогених туристичких потенцијала одредили су да се овај простор 1963. године стави под заштиту државе и прогласи за регионални парк природе.⁸⁸

На простору Златиборске области одржавају се многобројне манифестације различитог карактера (туристичке, спортско-рекреативне, културне, етнографско-фолклорне, филмске, музичке и друге). Оне су бројне не само у туристичком центру Златибора већ и у свим другим општинама ове области.

„Дочек Нове године“ је једна од најмасовнијих забавно-туристичких догађаја који се организују на Златибору, са циљем да се великом броју гостију за време новогодишњих празника понуди богат музичко-забавни програм. Сајам сухомеснатих производа - „Пршутујада“, по масовности и географском пореклу посетилаца, спада у

⁸⁷ Стратегија локалног одрживог развоја општине Осечина 2011 - 2020., СО Осечина, 2011., стр. 20.

⁸⁸ www.kosidba.com/rajac.html (датум приступа, 24.03.2013.), *Косидба на Рајцу*, званични сајт манифестације.

ред националних манифестација, а оријентисана је на промоцију и продају сухомеснатих производа златиборског краја.

Сабор ловаца Србије и „Златиборска хајка на вука“ представља једну од најстаријих манифестација на Златибору, у којој учествује велики број ловаца. Као једна од највећих манифестација ове врсте у земљи, по уложеним средствима и традицијом коју има, „Хајка на вука даје релативно велике ефекте са становишта повећања туристичког промета и потрошње... Ово је једна од ретких манифестације која је у финансијском смислу одржива, јер се делом самофинансира од котизације и других прихода“.⁸⁹

Најстарија манифестација која се одржава на Златибору је „Традиционални Сабор трубача и смотра народног стваралаштва“. Представља музичку манифестацију базирану на етнографским мотивима народне музике. Музика трубачких оркестара, специфична за Западну Србију, уклапа се у интегрални производ Златибора, концептуално базиран на очувању народне традиције. Ово је квалификационо такмичење за Сабор трубача у Гучи. Услед дугогодишњег одржавања (већ преко 35 година), овај сабор представља кључни манифестациони догађај у току летње сезоне.

Међународни филмски и музички фестивал „Кустендорф“, одржава се у селу Дрвенград на брду Мећавник код Мокре Горе. Ова манифестација је замишљена као место сусрета младих филмских стваралаца и студената режије, који учествују у такмичарском делу са својим филмовима кратког метра, и афирмисаних светских редитеља и глумаца чији се филмови приказују ван такмичарске конкуренције.

„Ужичко лето“ је тромесечна манифестација у Ужицу. Одржава се на отвореним градским просторима где се организују различити догађаји: концерти, позоришне представе, спортска такмичења итд. Скокови са старог железничког моста у Ђетињу је традиционално међународно такмичење, које сваке године окупи око 6.000 гледалаца.

Већ више од три деценије у Косјерићу се одржава позната туристичко-културна манифестација „Чобански дани“, једна од највећих смотри изворног народног стваралаштва у Србији. На њој се представљају фолклорне групе, бира најлепша чобаница, одржавају музички концерти, пчеларске смотре и слично.

У Пожеги се одржава „Пољопривредна изложба“ на којој газдинства из Србије и региона излажу пољопривредну механизацију, средства за заштиту биља, сточну храну и семена, домаћу ракију и вина, као и производе од меда и лековитог биља. Традиција

⁸⁹ Ромелић, Ј., Плавша, Ј., Ђуровић, Д., Вредновање туристичких манифестација на Златибору, *Зборник радова Департманта за географију, туризам и хотелијерство*, 38/2009., стр. 167.

пољопривредних смотри у пожешком крају датира још од 1893. године, када је тадашњи председник општине Драгиша Лапчевић организовао први пољопривредни скуп, који је био пионирски подухват и претходница свим сајмовима у Србији.⁹⁰

За Прибој је карактеристична манифестација “Илиндански дани“, која се одржава у Прибојској Бањи и на којој се демонстрира некадашња атмосфера на вашарима, са циљем да се сачувају традиција и обичаји. Туристи, који бораве у оближњим туристичким местима, све више свој боравак употпуњују посетом Прибојској бањи за време манифестације.

Туристичке организације Прибој и Рудо сваке године организују сплаварење Лимом, под називом „Лимски биатлон“. Ова манифестација је међународног карактера и сваке године окупља све више људи. Почетна станица је Прибој, одакле се регатаси спуштају ка Сетихову у Босни и Херцеговини.

Степен развијености садржаја различитих манифестационих облика такође је велики и у Моравичкој области. Најпознатији је свакако „Сабор трубача“, као културно-туристичка манифестација која се од 1961. године одржава у Гучи. Од тада па до данашњих дана Сабор је прерастао у један од највећих светских фестивала те врсте музике, који последњих година окупља преко пола милиона посетилаца. Социолозима, етнологима, етномузиколозима, као и историчарима културе остаје да одгонетну како је локални Сабор трубача, одржан у дубокој провинцији Западне Србије, могао постати један од најзначајнијих народних музичких манифестација на свету и како је Сабор успео да Гучу убележи у све туристичке мапе и каталоге широм наше планете.⁹¹

„Сабор фрулаша Србије“ у Прислоници код Чачка је фрулашка смотра, коме је придодат атрибут „Светилиште духа“. То из разлога што поред мајстора фруле, окупља и свираче на старим инструментима, беседнике, песнике, певаче и играче. За Чачак је значајна и манифестација „Дисово пролеће“, посвећена стваралаштву Владислава Петковића Диса, који се 1917. године утопио у Јонском мору.⁹²

У Горњем Милановацу уобичајено је неколико значајних културно-уметничких, привредних и меморијалних скупова. „Бијенале минијатурне ликовне уметности“ одржава се сваке друге године у самом граду и има међународни значај. „Видовдански сусрети“, је смотра изворног народног певања, која се одржава сваке године, поводом

⁹⁰ www.topoz.org.rs/poljoprivredna-izlozba (датум приступа, 29.04.2013.), *Туристичка организација Пожега*, званична презентација.

⁹¹ Маринковић, М. Р., Лукић, Ј. прота: *Летопис драгачевских трубача*, Графика ЈУРЕШ - Чачак, Дом културе - Гуча, 2002., стр. 21.

⁹² Поповић, В. И.: *Општина Чачак - географска проучавања*, Литопапир, Чачак, 1996., стр. 259.

Видовдана, на Руднику. „Дани шљиве“ је назив привредне смотре која се уз научни симпозијум о воћарству, нарочито шљиварству, одржава сваког септембра у Коштунићима. Од меморијалних скупова, најзначајнији су следећи: сећање на Суворовску битку која се одржава у Коштунићима; скуп на Равној Гори, посвећен равногорском покрету из Другог светског рата; као и Караван југословенско-норвешког пријатељства који се обавља сваке друге године.

За општину Ивањица значајна културна и туристичко-забавна манифестација је „Нушићијада“, која се првобитно одржавала од 1968. до 1972. године, када је укинута. „Крај света“ из времена Нушићевих комада био је тих година центар културних збивања старе Југославије, да би онда неколико деценија чекао повратак у новом руху и старом сјају. То се догодило 2010. године и од тада „Нушићијада“ бележи константни раст у броју посетилаца. Поред тога, фестивал, из године у годину, доприноси културној децентрализацији наше земље и позиционира не само Ивањицу, већ и регион Западне Србије, међу дестинације са најквалитетнијим манифестацијама.

Привредни ефекат манифестација у региону је сваке године све значајнији јер се манифестације унапређују, боље организују и тиме привлаче све већи број посетилаца. Осим привредног ефекта, манифестације имају и веома значајну промотивну улогу. Велики број људи који су посетили неке од манифестација понели су у највећем броју случајева позитивне утиске. Специфичне и најпознатије манифестације привукле су бројне медије (електронске и штампане), ауторе брошура туристичких водича итд. Помињање региона Западне Србије у контексту манифестација има за резултат стварање његове веома афирмативне слике не само у Европи већ и шире.

2.3. Етнографска обележја и амбијенталне целине

Етнографске туристичке вредности су врло привлачани туристички мотиви. У региону Западне Србије туристима се могу презентовати примерци народне архитектуре, стари занати, кулинарство, ношње, природне реткости повезане са етнографским обичајима и слично.

Народна архитектура је специфична за планинске пределе богате шумом и каменом. Примери такве архитектуре могу се наћи у свим општинама региона. Куће су грађене од камена, брвана, чатме или комбинацијом материјала - полубрвнаре или получатмаре.

Аутентичан тип брвнара је конак кнеза Милоша у Горњој Црнући из 1814. године, који је под заштитом државе. Најбројније су чатмаре. Неке имају и споменичку

вредност, односно одлике „етнографских музеја под ведрим небом“.⁹³ У неким кућама чува се и старо посуђе као што су: сач, вериге, наћве, ступа и слично.

Најзначајнији и најраспрострањенији тип карактеристичан за читаву Западну Србију јесте кућа позната под називом „осаћанка“, по мајсторима из Осата у Источној Босни. Они су половином XVIII века долазили у ове крајеве да праве брвнаре, а затим су остајали на имањима која су заузели. Тип куће осаћанке углавном је имао троделну просторну организацију - дневни простор (само једно одељење, без патоса /под је био земљан/, у коме се на средини налазило огњиште) и две собе. Осаћани су брвнаре покривали шиндром, а имале су двоја наспрамна врата, како би на једна могло лакше да се побегне у случају опасности.⁹⁴

У народно стваралаштво спада и Кућа југословенско-норвешког пријатељства, као знак пријатељства Југословена и Норвежана из времена немачке окупације. Она својим обликом симболише јединство викиншког брода и српске традиционалне куће.

У оквиру народне архитектуре, у региону Западне Србије постоји нешто што већ деценијама пада у заборав, а што представља атрактиван етнографски мотив. То су воденице у којима се мелело жито и кукуруз. Грађене су од брвана и чатме или у комбинацији са каменом на потоцима и рекама, међу којима су ретке оне које су данас активне. Неке од њих су смештене у природном амбијенту где излетници могу наћи место за пикнике. Недавно рестауиране воденице су у Пријевору - власништво манастира Никоље, и у Атеници - у приватном власништву, обе у чачанској општини.

Овакав пример рестауирања требало би да следе и остале општине у региону, јер у туризму постоји кумулативни историјски ефекат, што значи да практично ништа „не застарева“. „Развој туризма налаже и потребу да се реконструишу неке воденице као туристички експонати, галерије, етноцелине или угоститељски објекти. У Мостару су, на пример, од старих воденица направљена три егзотична ресторана („Стари млин“, „Матео“ и „Млиница“) са пријатним ентеријером, што би могло и у овим крајевима да се уради“.⁹⁵

Старо занатство изумире свугде, па и у региону Западне Србије. У њему је било разноврсних занатлија: обућара, пекара, ковача, колара, кујунџија, опанчара и других. Рукотворине старих заната могу се видети у многим кућама. То су производи од куване буковине, као што су: бучук - посуда за држање хране, заструг - посуда са поклопцем

⁹³ Томка, Д.: *Култура кроз простор, време и туризам*, ПМФ, Нови Сад, 1998., стр. 230.

⁹⁴ Перишић, Ж.: *Време именом записано: Рудничко-таковски крај*, Литопапир, Чачак, 2002., стр. 107.

⁹⁵ Грчић, Љ., Грчић, М.: *Традиционално сеоско неимарство у културном пејзажу Мачве, Посавине и Поцерине*, *Гласник Српског географског друштва*, бр. 1., 2007., стр. 157.

за преношење хране и друго; и производи од глине, као што је тестија - бокал са пипком за пијење воде. Затим, вреће, такозване зобнице, које су справљане од прерађевина вуне, конопља и козје длаке. У старе занате треба истаћи и казанције, јер је овај крај од давнина познат по доброј ракији, али и рабације пошто скоро свако домаћинство које живи на селу гаји волове којима и данас превози неопходне ствари воловским колима.

Туристима би требало презентовати интересантне занатске рукотворине у виду сувенира. Тако би произвођач уновчио свој рад, односно производ, а туриста понео успомену из овог краја. Приредбе, изложбе и излети остану посетиоцима у краћем или дужем сећању, али сувенирске предмете они носе са собом да би се, између осталог, подсећали на путовање и боравак у целини. Отуда би већу пажњу требало посветити народним рукотворинама, посебно имајући у виду све више надлазећи кич и неукус.

Кулинарство може у великој мери да допринесе стварању комплексније и суптилније туристичке понуде. Кухиња овог дела Србије има довољно специфичности којима би могла да у већој мери привуче туристе. То су: јела „испод сача“ (глинена посуда), јела са роштиља, печења, домаће лепиње, чорбе (пасуљ, купус), домаћа ракија и друго, што у традиционалном амбијенту чини атрактиван туристички мотив.

Могуће је да овај крај у будућности, кроз коегзистенцијалне односе туризма и других делатности, усаврши производњу оних производа за коју има обезбеђену сировинску базу. На ободима Златибора, у нижим пределима, становништво сеје житарице и поврће, а по падинама и окућницама расађена су стабла шљива од којих су најзаступљеније старе ракијске сорте (ранка, маџарка, дреновка, шљивац...). Поред шљива гаје се јабуке а однедавно и малине и купине. Још у XIX веку Златиборци су били најпознатији произвођачи сушеног говеђег, свињског и овчег меса, а њихови производи су били цењени на пијацама у Београду и Сарајеву, а често су стизали и до Беча и Пеште.⁹⁶ Данас су сухомеснати производи најзначајнији артикал у богатој понуди гастрономских специјалитета Златибора, а одмах иза њих су млечни производи.

Народна ношња становништва Западне Србије, ношена у другој половини XIX и првим деценијама XX века, припада старовлашком типу ношње, која по својим основним карактеристикама (динарска кошуља, зубун, гуњ, женска хаљина од сукна, црвена сукнена кабаница, пеленгири) припада ширем појасу динарских ношњи. Као таква она у савременим условима има велику туристичку вредност.

⁹⁶ www.zlatibor.org.rs/k/gastronomske-karakteristike-zlatibora (датум приступа, 14.05.2013.), *Туристичка организација Златибор*, званична презентација.

Атрактиван туристички мотив могу бити и одређене природне реткости: очувано дрвеће, пећине, вртаче, поља и слично, а које су повезане са етно обичајима.

У Мачви се могу наћи појединачна стогодишња стабла лужњака липе и багрема, који служе само као сведоци некадашњег шумског покривача на овом простору. Она су под заштитом државе, као што су стабла храста лужњака у насељима Совљак и Шабац (такозвани Жакића Грм), „Карађорђеви храстови“ у Трбушцу, стабла липе у Глоговцу и такозвани „Карађорђева липа“ у Слепечевићу. Јединствене примерке представљају дрво „Јањ“ и шест старих храстова „Гератовића грмови“ у Дреновцу.

У Лучанима, у селу Горњи Дубац, лепотом плене брезе. У Вичи је неколико десетина циновских храстова, висине и преко 20 м. Године 1984., под заштиту државе стављени су храстови у Доњој Краварици. Један храст има обим 514 цм, висину 21 м, а други обим 403 цм и висину 17 м. Као такви представљају праве „споменике“ природе.

Шумско-привредни простор Голије представља мешавину јеле, смрче и букве прашумског карактера. Највише стабло јеле износи 56 м, смрче 55 м, и букве 43 м. Строго су заштићене поједине биљне врсте: стабло пирамидалне смрче, стабло смрче са кугластом формом круне, зеленика, јеремичак, краточетинаста врста и полегла клека. Посебна занимљивост овог краја су и девет храстова на Палибрчком гробу изнад Ивањице, који симболизују деветорицу легендарних Југовића.

Стопића пећина на Златобору, једна је од најзнаменитијих пећина у Србији. То је речна пећина, јер кроз њу протиче Трнавски поток. Пећина има импресивни улазни отвор - 35 м широк и 18 м висок, дугачка је 1.691,5 м, површине око 7.911,5 км² и има запремину од преко 120.000 км³. У Лучанима највећи значај за туризам има Рћанска пећина. Као ретко која пећина, она има повољан саобраћајно-географски положај, јер се налази поред магистралног пута Чачак - Гуча - Ивањица. Ивањички крај има већи број пећина, углавном на кречњачким теренима. Већина њих су неиспитане, незнатних димензија, које као такве имају значај као природне реткости. Једна од ретких испитаних је Рашћанска пећина, такозвана Хаџи-Проданова пећина, дугачка 346 м. Пећине постоје и на Овчару и Каблару (Врелска пећина, Турчиновац), Равној гори (Сува и Мокра пећина), Ужицу (Потпећка пећина) као и у другим местима Западне Србије.

Поред пећина посебно су заступљене и вртаче. Оне припадају зеленом красу, јер нису оголеле, већ су обрађене. Посебно занимљива за туристе може бити вртача Језеро на заравни Чемернице. Ова вртача је дуга око 60 м, а широка 40 м. Она се после обилнијих киша напуни водом и на тај начин постаје језеро, по чему је и добила назив.

На територији општине Ивањица постоје четири поља: Ивањичко, Приличко, Лишанско и Крашко поље на Чемерници. Ивањичко и Приличко су у ствари проширења речне долине Моравице. Ивањичко је дуго 3 км, а широко 500 м. Приличко је дуго 6 км, а широко 4 км. Лишанско поље је дуго 3 км, а широко 1 км. Крашко поље на Чемерници је пречника око 800 м. Ово поље је некада испуњавало језеро, које се временом пресушило јер му је вода отекла кроз поноре на његовом дну.⁹⁷

Поједини, доста пространији, предели региона Западне Србије могу имати значајну туристичку атрактивност. То важи за општину Лучани која „представља изразиту географску целину. Горње и Доње Драгачево, као целина, представљају привлачан амбијентални туристички мотив. Ту су, пре свега, сеоска насеља разбијеног типа, окружена воћњацима и њивама. Варошице Лучани и Гуча, чине посебне целине. Лучани подсећају на Врњачку Бању. Положено на две издужене планинске косе и у њиховом подножју насеље има амфитеатралан облик. Бујно зеленило, пространи трг у центру, спортски терени са олимпијским базеном, чине амбијент потпуним и привлачним. Привлачне амбијенталне целине представљају и манастири са својим околинама, а затим села Горачићи, Вича, Котража, Доњи Дубац и друга“.⁹⁸

Посматрајући културно-историјске, манифестационе и етнографске вредности региона Западне Србије, у њиховој укупности, може се констатовати да се ради о једном драгоценом скупу атрактивности, које могу бити занимљиве за авантуристички настројене туристе. Ослобођени свих илузија и самообмана, они ће моћи успешно да се забављају на овом простору, доживљавајући разноврсне и разноврсне предмете и природне целине овог краја на само себи својствен начин.

3. Материјална база туризма региона Западне Србије

За утврђивање економског значаја и улоге туризма, поред природних и антропогених туристичких вредности, треба сагледати и материјалну базу, која је важан чинилац туристичке понуде једне дестинације. Она обухвата смештајне капацитете, угоститељске капацитете и ванпансионску потрошњу. У зависности од развијености и атрактивности појединих делова територије имамо већу или мању понуду смештајних капацитета који су представљени као основни смештајни капацитети и комплементарни објекти за смештај.

⁹⁷ Ћурчић, У.: *Туристичко пословни водич - Моравички крај*, Имануел, Чачак, 2001., стр. 26.

⁹⁸ Станковић, М. С.: *Туризам Србије*, Српско географско друштво, Београд, 2002., стр. 54.

Основни смештајни капацитети на територији региона Западне Србије налазе се углавном у градским и општинским центрима, у бањским и климатским местима, планинским местима и слично.

Табела 28. Капацитети за смештај туриста у Мачванској области по градовима/општинама 2007. и 2012. године

Градови/ Општине	Број пословних јединица	Број соба	Број лежаја			Број домаћинства која изнајмљују куће, станове и собе
			Укупно	Стални	Помоћни	
2007.						
Шабац	4	148	357	272	85	0
Лозница	17	871	2.379	2.237	142	105
Богатић	1	19	47	39	8	0
Крупањ	2	62	256	216	40	0
Љубовија	3	42	89	89	0	0
М. Зворник	3	58	123	114	9	2
Укупно 2007.	30	1.200	3.251	2.967	284	107
2012.						
Шабац	4	66	150	127	23	0
Лозница	11	714	1.993	1.929	64	105
Богатић	1	22	55	46	9	0
Крупањ	1	43	129	121	8	0
Љубовија	1	10	25	25	0	0
М. Зворник	4	95	163	154	9	0
Укупно 2012.	22	950	2.515	2.402	113	105
Стопа раста (%) 2007-2012	-26,7	-20,8	-22,6	-19	-60,2	-1,9

Извор: Републички завод за статистику, Интерна документација, Београд.

Табела указује на смањење броја смештајних капацитета у Мачванској области са 30 у 2007., на 22 у 2012. години, што је смањење за 26,7%. Основни узрок оваквом стању је смањење броја пословних јединица у Лозници са 17 на 11 у посматраном периоду. Следствено томе, бележи се и смањење броја расположивих соба са 1.200 на 950, респективно посматрано. То смањење изражено у процентима износи 20,8%. Укупан број лежаја смањен је са 3.251 2007. године, на 2.515 2012. године, односно за 22,6%. Број домаћинства која изнајмљују куће, станове и собе остао је готово непромењен.

У структури укупних лежаја далеко већи проценат заузимају стални лежаји у односу на помоћне. То је последица структурних промена основних смештајних капацитета, која се огледају у промени категорије и допуни садржаја објеката. Један број соба користи се за друге потребе, а код других се повећава и/или смањује број кревета ради удобнијег и комфорнијег боравака туриста, што је карактеристика за све остале области.

Табела 29. Капацитети за смештај туриста у Колубарској области по градовима/општинама 2007. и 2012. године

Градови/ Општине	Број пословних јединица	Број соба	Број лежаја			Број домаћинстава која изнајмљују куће, станове и собе
			Укупно	Стални	Помоћни	
2007.						
Ваљево	36	995	2.826	2.771	55	83
Уб	3	29	83	62	21	0
Лајковац	2	40	226	226	0	0
Мионица	4	675	1.757	1.745	12	202
Љиг	8	246	555	541	14	17
Осечина	1	9	25	20	5	0
Укупно 2007.	54	1.994	5.472	5.365	107	302
2012.						
Ваљево	42	1.058	2.781	2.589	192	76
Уб	3	29	83	80	3	0
Лајковац	2	40	231	231	0	0
Мионица	5	625	1.536	1.517	19	315
Љиг	8	290	632	618	14	45
Осечина	1	10	30	25	5	0
Укупно 2012.	61	2.052	5.293	5.060	233	436
Стопа раста (%) 2007-2012	13	2,9	-3,3	-5,7	117,8	44,4

Извор: Републички завод за статистику, Интерна документација, Београд.

У Колубарској области повећан је број смештајних капацитета са 54 у 2007., на 61 у 2012. години, што је повећање за 13%. Бележи се повећање и броја расположивих соба са 1.994 на 2.052, односно за свега 2,9%. Укупан број лежаја у том периоду је смањен, и то са 5.365 2007. године, на 5.060 2012. године, односно за 5,7%. Број домаћинстава која изнајмљују куће, станове и собе повећан је 302 на 436, што је повећање за преко 40%.

Табела 30. Капацитети за смештај туриста у Златиборској области по градовима/општинама 2007. и 2012. године

Градови/ Општине	Број пословних јединица	Број соба	Број лежаја			Број домаћинстава која изнајмљују куће, станове и собе
			Укупно	Стални	Помоћни	
2007.						
Ужице	8	582	1.173	1.164	9	34
Пријепоље	4	208	511	509	2	2
Пожега	3	121	305	291	14	17
Прибој	3	178	319	292	27	0
Сјеница	2	49	118	118	0	0
Б. Башта	15	709	2.112	1.996	116	15
Ариље	1	41	120	120	0	0
Чајетина	35	1.647	4.096	3.845	251	61
Косјерић	2	72	184	183	1	11
Укупно 2007.	79	3.930	9.596	9.163	433	143
2012.						
Ужице	8	716	1.332	1.326	6	86

<i>Наставак табеле 30</i>						
<i>Градови/ Општине</i>	<i>Број пословних јединица</i>	<i>Број соба</i>	<i>Број лежаја</i>			<i>Број домаћинстава која изнајмљују куће, станове и собе</i>
			<i>Укупно</i>	<i>Стални</i>	<i>Помоћни</i>	
Пријепоље	4	206	503	503	0	7
Пожега	2	120	281	273	8	8
Прибој	4	204	358	337	21	0
Сјеница	1	40	100	100	0	0
Б. Башта	11	697	2.627	2.535	92	49
Ариље	1	41	120	120	0	0
Чајетина	43	2.082	5.620	5.371	249	68
Косјерић	2	150	355	347	8	34
Укупно 2012.	87	4.792	12.401	12.010	391	347
Стопа раста (%) 2007-2012	10,1	21,9	29,2	31,1	-9,7	142,7

Извор: Републички завод за статистику, Интерна документација, Београд.

Златиборска област, такође, бележи повећање броја смештајних капацитета и то са 79 у 2007., на 87 у 2012. години, што представља повећање за 10,1%. Бележи се и повећање броја расположивих соба са 3.930 на 4.792, односно за 21,9%. Укупан број лежаја је повећан, и то са 9.596 2007. године, на 12.401 2012. године, односно за близу 30%. Број домаћинстава која изнајмљују куће, станове и собе у овој области је значајно повећан и то са 143 на 347, што је повећање за преко 140%.

Табела 31. Капацитети за смештај туриста у Моравичкој области по градовима/општинама 2007. и 2012. године

<i>Градови/ Општине</i>	<i>Број пословних јединица</i>	<i>Број соба</i>	<i>Број лежаја</i>			<i>Број домаћинстава која изнајмљују куће, станове и собе</i>
			<i>Укупно</i>	<i>Стални</i>	<i>Помоћни</i>	
2007.						
Чачак	14	3.121	6.952	6.914	38	850
Г. Милановац	4	106	452	452	0	2
Ивањица	9	439	1.053	1.037	16	15
Лучани	2	59	149	116	33	0
Укупно 2007.	29	3.725	8.606	8.519	87	867
2012.						
Чачак	14	1.460	3.688	3.668	20	295
Г. Милановац	3	372	956	911	45	87
Ивањица	8	495	1.107	1.061	46	44
Лучани	2	260	528	528	0	76
Укупно 2012.	27	2.587	6.279	6.168	111	502
Стопа раста (%) 2007-2012	-6,9	-30,6	-27	-72,4	27,6	-42,1

Извор: Републички завод за статистику, Интерна документација, Београд.

У Моравичкој области, у посматраном периоду, дошло је до смањења броја смештајних капацитета са 29 на 27 пословних јединица. Као последица тога, бележи се

и смањење броја расположивих соба, укупног броја соба, као и броја домаћинстава која изнајмљују куће, станове и собе.

Сумирајући претходне податке, у следећој табели дајемо их збирно на нивоу региона Западне Србије.

Табела 32. Капацитети за смештај туриста у региону Западне Србије по областима 2007. и 2012. године

Области/ Регион	Број пословних јединица	Број соба	Број лежаја			Број домаћинстава која изнајмљују куће, станове и собе
			Укупно	Стални	Помоћни	
2007.						
Мачвански	30	1.200	3.251	2.967	284	107
Колубарски	54	1.994	5.472	5.365	107	302
Златиборски	79	3.930	9.596	9.163	433	143
Моравички	29	3.725	8.606	8.519	87	867
Укупно 2007.	192	10.849	26.925	26.014	911	1.419
2012.						
Мачвански	22	950	2.515	2.402	113	105
Колубарски	61	2.052	5.293	5.060	233	436
Златиборски	87	4.792	12.401	12.010	391	347
Моравички	27	2.587	6.279	6.168	111	502
Укупно 2012.	197	10.381	26.488	25.640	848	1.390
Стопа раста (%) 2007-2012	2,6	-4,3	-1,6	-1,4	-609	-2

Извор: Републички завод за статистику, Интерна документација, Београд.

У региону Западне Србије бележи се повећање броја смештајних капацитета и то са 192 у 2007., на 197 у 2012. години, што представља повећање за 2,6%. Од тога највише смештајних капацитета има Златиборска област и то 87. Као последица тога ова област има и највећи број соба 4.792, као и број лежајева 12.401. Број соба, укупан број лежајева, као и број домаћинстава која изнајмљују куће, станове и собе у региону бележи благо смањење.

У региону Западне Србије значајан део материјалне базе, као основе развоја туризма, није грађен за потребе туризма. Смештајни капацитети намењени су и пословним људима, путницима чији мотив путовања није туристички, као и домицилном становништву. Имајући у виду постојећи размештај објеката за смештај и њихову структуру, може се констатовати да до битних измена није дошло у посматраном периоду. Међутим, и то скромно повећање укупног броја објеката, соба и лежаја у Колубарској и Златиборској области дало је одређене резултате. Они се огледају у модернизацији опреме, повећању комфора и проширењу понуде, што повећава дужину боравка туриста, а тиме и боље искоришћавање не само смештајних већ и угоститељских капацитета, као и укупне ванпансионске потрошње.

У структури укупних смештајних капацитета, комплементарни смештајни капацитети у региону Западне Србије су још увек неразвијени. Њихова основна одлика је да допуњују туристичку понуду са већим бројем јефтинијих смештајних капацитета. Као такви, осим основне функције, они својим изгледом и специфичним начином градње, могу имати већу или мању симболичку вредност, зависно од типа туриста. За масовне они би били одраз религијског, митског и идеолошког амбијента нашег народа, а авантуристички би се са њима иронично поигравали и забављали, сматрајући такав амбијент ирационалним. За разлику од основних смештајних капацитета, који су поуздано дати статистичком евиденцијом, код комплементарних то није случај па немамо увек поуздане и тачне податке.

Комплементарни смештајни капацитети су веома значајни за развој туризма и туристичке привреде. Они ангажују домаће становништво и обезбеђују велики број јефтиних смештајних капацитета. Они у појединим западним земљама, као што је Шпанија и Грчка обухватају преко 50% свих смештајних капацитета. По броју комплементарних смештајних капацитета у региону Западне Србије истичу се само поједина туристичка места, као и места у руралном туризму и слично. Број комплементарних смештајних капацитета мањи је у већим туристичким местима, из разлога што у тим местима доминантну улогу имају основни смештајни капацитети у којима је смештај удобнији и модернији.

Постојећи основни и комплементарни смештајни капацитети у региону Западне Србије, нису довољни да се задовоље потребе разних облика масовне и селективне туристичке тражње. То захтева да се, многим изменама у политици, организацији и законским одредбама, ради на унапређењу оваквих облика смештајних капацитета.

Четврто поглавље

ЗНАЧАЈ ТУРИЗМА У ПРИВРЕДНОМ РАЗВОЈУ РЕГИОНА ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

1. Економска и тржишна оцена природних и туристичких ресурса региона Западне Србије

1.1. Економско-квантитативна валоризација природних ресурса

Оцену природних вредности (рељеф, хидрографски потенцијали, водни ресурси, флора и фауна и клима) за потребе развоја туризма и других привредних делатности у региону Западне Србије извршићемо економетријском методологијом која је одавно прихваћена у свету.⁹⁹

Једначина за израчунавање економске атрактивности рељефа јесте:

$$K_h = \left(\frac{H_i}{H_m} \right)^{\frac{1}{h} \cdot \frac{H_w - H_{wi}}{H_w}}, \text{ то јест } \log K_h = \left(\frac{H_i}{H_m} \right) \log \frac{1}{h} \cdot \frac{H_w - H_{wi}}{H_w}, \text{ где је:}$$

H_i - максимална надморска висина туристичког места;

H_m - максимална надморска висина региона, зоне, или већег простора у коме се то место налази;

H_w - максимална или минимална разлика између највише и најниже тачке у региону, зони или држави;

H_{wi} - максимална или минимална разлика највише и најниже тачке посматраног туристичког места; и

h - мера интензитета расчлањености рељефа, која има вредност од 1 до 5.

Ако је $h=1$, рељеф је слабе разуђености и припада равничарском типу. Овај рељеф је у економском смислу погодан за све привредне активности, уз примену свих научно-техничких достигнућа. Ако је $h=2$, онда рељеф припада брежуљкастом пределу, са могућношћу развоја такозване сваштарске производње. Када је $h=3$, рељеф припада брдском типу, са развојем специфичних привредних грана. Ако је $h=4$, рељеф је планинског типа, са претежним развојем шумарства и туризма. Када је $h=5$, рељеф припада високопланинском, то јест деградационом типу са великом разуђеношћу.

Коефицијент атрактивности рељефа има следеће граничне вредности:

⁹⁹ Миленковић, С.: *Ресурси у економији*, Економски факултет, Крагујевац, 2000., стр. 94., према Warszynska, J.: *Ocena zasobow srodowiska naturalnego*, Panstwowe wydawnictwo naukowe, Warszawa - Krakow, 1974.

- Ако је $K_h = 1$, рељеф омогућава развој било које привредне делатности, али са простом репродукцијом;
- Ако је $K_h > 1$, у тим облицима рељефа не треба развијати ни једну привредну делатност јер ће због дејства негативних фактора оне бити неекономичне; и
- Када је $K_h < 1$, у анализираном простору треба развијати привредне делатности, јер ће због позитивног дејства рељефа оне бити рентабилне.

Начин на који је вршено израчунавање овог коефицијанта приказаћемо на примеру Мачванске области. Као туристичко место (H_i) у овој области узећемо Шабац.

Увидом у релевантну литературу,¹⁰⁰ сазнајемо да је у Шапцу максимална надморска висина 300 м (насеље Букор), а минимална надморска висина 80 (насеље Мишар). Отуда је максимална разлика у надморској висини у Шапцу (H_{wi}) 240 м (300-80). Максимална надморска висина шире зоне, то јест, у овом случају области (H_m) је највиши врх планине Бобија - Торничка Бобија на 1.272 м. Најмања надморска висина у Мачванској области је насеље Бељин на само 75 м у Владимирцима. Разлика између ове две тачке је максимална разлика у надморској висини у Мачванској области (H_w) и износи 1.197 м (1.272-75). Рељеф Мачванске области припада брдском типу, па је $h=3$. Сада имамо све елементе за израчунавање економске атрактивности рељефа (K_h) за Мачванску област:

$$K_h = \left(\frac{300}{1.272} \right)^{\frac{1.197-240}{1.197}} = 0,24^{0,27} = 0,68$$

Због ограничености простора рада, за остале области и остале коефицијенте квантитативне валоризације ресурса дајемо само крајње резултате.

Табела 33. Коефицијент атрактивности рељефа за области региона Западне Србије

Области	K_h
Мачванска	0,68
Колубарска	0,75
Златиборска	0,86
Моравичка	0,93
Регион Западне Србије (просек)	0,81

¹⁰⁰ Стаменковић, С.: *Географска енциклопедија насеља Србије*, Географски факултет, Београд, 2001.

Израчунати коефицијент атрактивности рељефа за све области мањи је од 1, што значи да је простор региона Западне Србије погодан за развој свих привредних делатности, а посебно селективног туризма. Што је вредност коефицијента ближа 1, то су ови простори погодни за развој зимског скијашког туризма. Такве примере можемо срести у Златиборској и Моравичкој области, које имају погодне терене за развој ове врсте туризма и то, пре свега на Златибору, Златару, Тари, Голији, Руднику итд. То значи да је испуњен захтев да туризам са осталим делатностима буде у коегзистенцијалном односу, а то подразумева да развој туризма не смета развоју других делатности већ су оне међусобно развојно допуњујуће.

Интензитет расчлањености рељефа код Мачванске области је 3, код Колубарске и Златиборске 4 и код Моравичке 5. То показује да укупан простор региона Западне Србије има добре услове за развој различитих привредних делатности (пољопривреде, шумарства, водопривреде, занатства, туризма и слично), а тиме и одличне услове за разноврсну туристичку валоризацију. Такви терени су са становишта рељефа погодни за развој туризма у бањским и климатским местима, затим за рурални, спортско-рекреативни, излетнички, истраживачки, пословно-стресни, спелеолошки и слично. Резултати су показали да рељеф као природни услов и ресурс има највећи утицај на размештај туристичких и других привредних активности, па је због тога у економској оцени с правом заузео прво место.

Хидролошки потенцијали могу се оценити помоћу следећег модела:

$$K_w = c \left(\frac{Q_i}{Q_w} \right)^{r \cdot \frac{F_{ci} - F_{wi}}{F_{ci}}}, \text{ то јест } \log K_w = c \frac{Q_i}{Q_w} \cdot \log r \cdot \frac{F_{ci} - F_{wi}}{F_{ci}}, \text{ при чему је:}$$

Q_i - средња годишња издашност највећег водостаја (или најмањег) тока реке или језера у туристичком месту;

Q_w - средња годишња издашност највећег водотока у региону или држави;

F_{ci} - површина туристичког места;

F_{wi} - површина вода (извора, језера, река) у том месту;

r - корективни фактор (дејство рељефа, ерозије, људи, и слично), чија вредност мора бити мања од 1. Ако би била једнака 1, онда би воде у потпуности зависиле од њих, а њихове хидролошке особине биле би занемарене; и

c - еколошки коефицијент, који одређује квалитет вода и њихову класу, и то у следећим границама:

- Ако је $c = 1$, све воде припадају првој класи, што значи да су чисти, то јест могу да се користе за све привредне делатности и за становништво;
 - Ако је $c = 0,50$, воде припадају другој класи што значи да уз мало пречишћавање могу бити употребљиве за све привредне активности и становништво;
 - Ако $c = 0,25$, онда је то трећа класа вода и као такве могу да се примењују само у неким привредним делатностима, али не и за становништво, односно нису за људску употребу;
 - Ако је $c = 0,12$, воде припадају четвртој класи и веома су загађене.
- Граничне вредности коефицијента атрактивности водних ресурса су следеће:
- Ако је $K_w = 1$, таква места имају водне ресурсе који омогућавају само просту репродукцију;
 - Када је $K_w > 1$, у том случају је дошло до прекомерног искоришћавања водних ресурса; и
 - У случају када је $K_w < 1$, водни ресурси омогућавају развој свих привредних грана, односно њихову проширену репродукцију, што значи да су погодни и за туристичку делатност.

За области региона Западне Србије израчунате вредности K_w су:

Табела 34. Коефицијент атрактивности водних ресурса за области региона Западне Србије

Области	K_w
Мачванска	0,89
Колубарска	0,78
Златиборска	0,53
Моравичка	0,67
Регион Западне Србије (просек)	0,72

Коефицијент $K_w < 1$, показује да водни ресурси представљају погодну основу за развој туризма и других привредних делатности у региону, односно да су његове воде погодне за пиће, лечење и купање, то јест, за лечилишно-рекреативну сврху.

Сходо квалитативним групама, воде региона Западне Србије припадају првој, другој и трећој класи.

Прва квалитативна група, где је $c = 1$, су термоминералне воде, горњи токови свих река, а нарочито мањих (Моравица, Рзав, Ђетиња, Чемерница и друго).

Другој квалитативној групи са еколошким параметром $c = 0,50$, припада средњи ток Саве, Западне Мораве, Колубаре и средњи и доњи токови мањих

планинских река, као и воде свих језера које се не налазе у загађујућим зонама урбаних целина.

Трећој групи припадају воде које су на просторима градских насеља или су у додиру са загађујућим индустријским постројењима.

На основу тога можемо закључити да све воде региона Западне Србије, и то чак са 80%, могу директно да се користе за туристичке намене.

Економска оцена водних ресурса региона Западне Србије показује комбинацију коегзистенцијалних односа туризма и других привредних делатности, због тога што још увек има довољно места за њихов узајамни развој. Са аспекта савременог туризма, све хидролошке атрактивности више указују на развој масовног, а мање на развој селективног. Селективни туризам могућ је тамо где се оживе потпуне еколошке оазе и етнографски капацитети са могућим изазовним догађајима (у старим воденицама, пиланама, старим хидроцентралама, боравишту и таборовању хајдука, устаника итд.).

Флора и фауна као атрактивна туристичка вредност оцењује се, пре свега преко атрактивности шума, јер су оне заправо и станиште дивљег животињског света, али и посебан туристички мотив. Коефицијент за вредновање флоре и фауне је:

$$K_l = \left(\frac{L_i}{L_{ci}} \right)^{\frac{1}{l} \cdot \frac{L_{sw}}{L_i}}, \text{ то јест } \log K_l \left(\frac{L_i}{L_{ci}} \right) \log \frac{1}{l} \cdot \frac{L_{sw}}{L_i}, \text{ при чему је:}$$

L_i - површина биљних заједница у туристичком месту (шуме, траве...);

L_{ci} - површина тог места у хектарима;

L_{sw} - просечна површина биљних заједница у месту (по једном хектару или по једном становнику); и

l - класа шуме, чија се вредност креће се од 1 до 5, у следећим границама:

- Ако је $l=5$, онда је то прва класа шума (такозване веома добре шуме);
- Ако је $l=4$, онда је реч о шумама друге класе (добре шуме), које се налазе на висини од 800 до 1.200 м надморске висине;
- Ако је $l=3$, ради се о шумама треће класе (средње шуме);
- Ако је $l=2$, шуме су четврте класе (слабе шуме); и
- Ако је $l=1$, шуме су пете класе (веома слабе шуме).

За туристички развој најпогодније су шуме прве класе, тако да њихова туристичка функција опада у наредним класама.

Граничне вредности коефицијента за вредновање флоре и фауне су следеће:

- Ако је $K_l > 1$, шумски ресурси су на горњој граници експлоатације и њихово даље коришћење дало би негативне резултате;
- Ако је $K_l = 1$, шуме омогућавају само просту репродукцију; и
- Ако је $K_l < 1$, постоје још увек расположиви шумски ресурси чија експлоатација омогућава проширену репродукцију, са могућношћу развоја екстензивне пољопривреде и ловног туризма.

Коефицијент вредновања флоре и фауне у региону Западне Србије по областима има следеће вредности:

Табела 35. Коефицијент атрактивности флоре и фауне за области региона Западне Србије

Области	K_l
Мачванска	0,71
Колубарска	0,62
Златиборска	0,84
Моравичка	0,87
Регион Западне Србије (просек)	0,76

Предела Златибора, Таре, Рудника, Голије, Јавора и других мањих планина, богати су шумом, воћњацима, ливадама, пашњацима и њивама, у којима је настањена разноврсна дивљач. Као што показују и вредности израчунатог коефицијента, све области у региону Западне Србије пружају добре услове за развој екстензивне пољопривреде и ловног туризма.

Флора овог подручја, такође, може да буде значајна за излетнички и спортско-рекреативни туризам масовног типа са стационарним објектима за смештај и исхрану туриста, затим за еко, етно и посебно за здравствени туризам на бази климатских лечилишта. Најбоље услове за то имају планине Златибор, Тара и Голија, јер по флористичном саставу спадају у најкомплексније биоценозе. Сматра се да је простор Јавора и Голије јединствени био-географски ентитет, па из тих разлога даљи развој туризма овог подручја треба јединствено да се посматра. Коегзистенцијални односи пољопривреде и туризма су већ остварени и трајаће, према проценама, још 50 година.

Све биљне и животињске вредности региона указују на то да се у њему може развијати масовни туризам са тенденцијом стагнације односно ограничења, како се не би прешло из коегзистенције у конфликт већ да се крене из коегзистенције у симбиозу, и то до оне границе док туристи чувају тај простор. На тај начин би дати ресурси били

одређујући фактор коришћења наменских врста туризма, као што су: лечење и превенција, лов, еко туризам, истраживачки, излетнички итд.

Пошто регион Западне Србије има разноврсну понуду, то се за атрактивност туристичке понуде одређене општине, области или, пак, региона у целини узима синтетички показатељ:

$$K_o = \sqrt{\frac{K_h^2 + K_w^2 + K_l^2}{3}}$$

Табела 36. Синтетички коефицијент атрактивности туристичке понуде за области региона Западне Србије

Области	K_o
Мачванска	0,87
Колубарска	0,85
Златиборска	0,86
Моравичка	0,89
Регион Западне Србије (просек)	0,76

Економско-квантитативна анализа показала је да регион Западне Србије представља погодно тло за развој свих делатности привреде, као и различитих облика туризма, јер израчунате вредности се крећу од 0 до 1. Добијени резултати показују да је могућ развој селективних врста туризма у региону Западне Србије са становишта поделе његовог рељефа на равничарски, предпланински и планински део.

За потпуну оцену природних вредности једног подручја неопходно је квантитативно оценити и климу. За то се користе два образаца:¹⁰¹

- 1) Индекс атрактивности зимске сезоне, чији је облик:

$$K_z = K_h \left(\frac{S_o}{S_i} \right)^2, \text{ где је:}$$

S_o - просечан број дана под снежним покривачем у региону или држави,

S_i - просечна дужина снежног покривача у туристичком месту, и

K_h - коефицијент економске атрактивности рељефа; и

- 2) Индекс летњег времена, који има облик:

$$I = W_1 + W_2 + W_3, \text{ при чему је:}$$

W_1 - збир просечних температура у три летња месеца,

W_2 - трајање сунчевог сјаја у периоду од три летња дана, и

W_3 - сума падавина у посматрана три месеца.

¹⁰¹ Миленковић, С.: *Туристичка активност у тржишној привреди*, Вук Караџић, Параћин, 1999., стр. 48.

Табела 37. Индекси атрактивности зимске сезоне и летњег времена за регион Западне Србије

Области	K_z	I
Мачванска	0,74	621
Колубарска	0,75	629
Златиборска	0,91	582
Моравичка	0,89	591
Регион Западне Србије (просек)	0,82	606

Коефицијент атрактивности зимске сезоне K_z , за области региона има вредност мању од 1, што значи да све оне, а посебно Моравичка и Златиборска, имају велике могућности за интензивно развијање свих облика зимског туризма.

Пошто се оптимална вредност индекса летњег времена I креће око 600, добијени резултати показују да је овај део Србије погодан за све врсте туризма, па у складу са тим треба ширити понуду у вансезонама где долазе до изражаја бањска и климатска лечилишта, развој руралног, еко, манифестационог, ловног и риболовног и других селективних врста туризма. То, пре свега, може да привуче госте старије животне доби, али и оне авантуристе који у таквим местима налазе своје изазове.

Општа економска оцена свих туристичких елемената природних вредности региона Западне Србије је да имају веома добар квалитет, што може омогућити развој селективних врста туризма. Потребно је наћи оне облике који ће бити покретачи развоја туристичке делатности, али да истовремено буду у складу са принципима одрживог развоја, односно да буду у функцији очувања квалитета животне средине. Зато је сагледавање могућности искоришћавања природног потенцијала, као и њихово економско-квантитативно вредновање, прелиминарни корак ка формирању једне нове заједничке стратегије привредног развоја региона Западне Србије у коме би туризам имао водећу улогу. Тако покренути привредни развој могао би имати значајнијег утицаја и на укупни привредни развој Републике Србије.

1.2. Валоризација антропогених туристичких вредности

Поред разноврсне природне основе за развој туристичке делатности, регион Западне Србије поседује и богато културно наслеђе. Због изузетно повољног географског и саобраћајног положаја, овај део Србије одувек је био у средишту великих догађаја. Преко његове територије пролазе и укрштају се саобраћајнице локалног, регионалног, континенталног и интерконтиненталног значаја. Њима су се кретали бројни народи који су оставили трагове свога постојања од праисторије до

данаšnjих дана. Слојевитост културног наслеђа и остварења споменика и спомен комплекса релативно новијег датума су таква да представљају добру основу за развој различитих облика туристичких кретања на овом простору.

Према једној анкети спроведеној у Швајцарској почетком 80-их година XX века чак 41% испитаника жели да на свом путовању у другим земљама и крајевима разгледа знаменитости. Ако се томе дода још 10% њих који искључиво инсистирају на посети црквама, манастирима, дворцима и слично, и 9% који желе да буду учесници у културним и пословним манифестацијама (фестивали, сајмови...), онда се може закључити да око 60% туриста жели да упозна антропогене вредности једне земље.¹⁰²

Концепција савременог дисперзивног развоја туризма захтева одговарајућу систематизацију антропогених туристичких атрактивности.¹⁰³

Табела 38. Антропогене туристичке вредности значајне за савремени развој туризма

Историјске атракције	Културне и етничке атракције	Специјални догађаји
<ul style="list-style-type: none"> - Радна места познатих људи - Цркве и манастири - Занатске радње - Зграде Владе - Велике градске атракције - Библиотеке - Чуване историјске зграде - Духовни градови - Историјске туре - Гранична обележја - Споменици - Музеји - Старе тврђаве - Обновљени историјски градови - Рушевине 	<ul style="list-style-type: none"> - Старине - Археолошка места - Уметничке галерије - Церемонијални плесови - Конверзаторијуми - Изложбе - Музеји - Рестаурације - Етно села 	<ul style="list-style-type: none"> - Призори у ваздуху - Народни музички фестивали - Екскурзије - Вашари - Риболов - Дани високих школа - Национални празници - Параде - Утакмице - Народни сабори - Трке - Представе - Турнири

Извор: Cooper and all: *Tourism, Principles and Practice, second ed., Longman, Singapore, 2000.*

С обзиром на богато и разноврсно културно-историјско наслеђе, етнографске вредности и бројне манифестационе садржаје, регион Западне Србије може створити значајне предности у односу на шире окружење за развој религиозног, културног, манифестационог и сличних врста туризма. У складу са тим, да би туризам у будућности постао носилац приведног развоја региона, неопходно је његове антропогене атрактивности вредновати са неколико аспеката.

Први аспект валоризације је подела на главне односно водеће, одређујуће атрактивности. Те атрактивности дају облик туристичкој понуди, утичу на укупну

¹⁰² Миленковић, С.: *Пољопривреда и туризам Србије*, Вук Караџић, Параћин, 1994., стр. 83., на основу Studienkreis für Tourismus, Urlaubsreisen, Zurich, 1982.

¹⁰³ Cooper and all: *Tourism, Principles and Practice, second edition, Longman, Singapore, 2000.*, p. 49.

физиономију региона, представљају пол развоја и креатори су профита. Према њима се врши прерасподела туристичких мотива. Овде доминирају мотиви образовања, престижа и статуса, као и пословни мотиви. Ове атрактивности могу чинити итинерер туризма једне земље, као на пример дворци на Лоари у Француској или Мека и Медина у Саудијској Арабији и слично. У региону Западне Србије тако нешто може бити, пре свега, комплекс „Српске Свете Горе“ са својим реконструисаним причама и обичајима.

Други аспект вредновања су допунске комплементарне антропогене вредности, као на пример мање цркве брвнаре у већини села, етно села у појединим општинама, споменици из ближе и даље историје, археолошка места, културне манифестације итд.

Трећи аспект валоризације антропогених атракција обухвата њихов међународни, национални, регионални и локални значај. Манастири Овчарско-кабларске клисуре могу имати међународну вредност, Цркава брвнара у Такову већ има национални и регионални значај, а споменици крајпуташи имају локални значај.

Четврти аспект вредновања антропогених вредности региона Западне Србије полази од следећих варијанти:

1) Неопходно је валоризацију антропогених атрактивности повезати заједно са природним вредностима. Њихова комбинација у свету представља такозвани интегрални туризам, где су сви атрактивни елементи неког подручја укључени у његову понуду. У региону Западне Србије, на пример бања Горња Тречча може добити већу туристичку вредност ако у своју понуду укључи и њој најближе манастире, као и планински туризам на Руднику.

2) Антропогени мотиви су резултат друштвено-економског кретања, па се и њихова валоризација не може остварити без одређеног нивоа развијености овог подручја.

3) Валоризацију антропогених вредности одређује у значајној мери и стабилност политичког система који већ више од једне деценије постоји у нашој земљи, па се у будућности, по том основу, очекује значајнији прилив страних туриста у регион Западне Србије.

4) Антропогени туристички мотиви могу се посматрати као самостални или као нераздвојни делови ширих целина. Самостални туристички мотиви региона Западне Србије могу да буду манастири, цркве, етно-села на Руднику, Коштунићима, Голији, Девићима, Катићима итд. Они могу да се представе туристима самостално, односно појединачно. Антропогене атрактивности које не могу самостално да функционишу,

као на пример одређена спомен обележја или крајпуташи у неком месту, такође, имају одређену вредност, али само као саставни део укупне туристичке понуде тог места.

Приликом вредновања антропогених мотива у региону Западне Србије, треба узети у обзир следеће карактеристике:

– Ако су мотиви ближе насељеним местима, урбаним целинама, или су у оквиру њих, њихова вредност је већа. Овчарско-кабларски манастири су удаљени од Чачка око 10 км, комплекс Такова од Горњег Милановаца 10 км, меморијални комплекс Кадињача 14 км од Ужица итд.

– Значај и вредност туристичких антропогених мотива је већа, ако су они лоцирани на главним правцима туристичких кретања, или у близини саобраћајница. На пример, већу вредност има црква Св. Тројице у Горњем Милановцу, црква Богородица Градачка у Чачку и црква Св. Ђорђа у Ужицу јер се налазе у близини магисталног пута Београд - Горњи Милановац - Чачак - Ужице..., него црква Св. Кузмана и Дамјана у селу Остатији или црква Св. Николе у селу Брезова у ивањичкој општини. Међутим, ови мотиви у забаченим пределима појединих општина добијају већу вредност, као допунски елемент у развоју других врста туризма, а могу бити интересантни и савременим авантуристичким туристима.

– Територијална прерасподела антропогених аtractiveности у неком месту условљена је типичним историјским и друштвено-економским развојем. У региону Западне Србије веома вредне антропогене вредности оставио је период Србије под Турицама, посебно Први и Други српски устанак (комплекс Таково у општини Горњи Милановац и слично), као и период Првог и Другог светског рата (Спомен-гробље у Ваљеву, Кадињача у Ужицу итд.).

Антропогене туристичке вредности региона Западне Србије можемо, са становишта њихове „искоришћености“ и бројности, поделити у три групе:

1. Мотиви који захтевају реактивирање и ревитализацију, односно они који су најмање искоришћени и који су најбројнији. На пример, етно села у бројним сеоским насељима, многобројне цркве, етно-географска обележја становника итд.;

2. Мотиви који су делимично коришћени, као што су археолошка налазишта, културне и пословне манифестације; и

3. Искоришћени антропогени мотиви, и најмање бројни, попут галерија, музеја, спомен обележја и слично.

Када се сагледају све антропогене туристичке атрактивности на територији региона Западне Србије, види се да оне могу имати различиту вредност, и то:

- Интернационалну вредност, за све облике међународних масовних и селективних туристичких кретања;
- Националну вредност, са приоритетом за домаће туристе, али и за посебне сегменте путника из иностранства;
- Регионалну вредност, са великим значајем само за домаће туристе и понеке индивидуалце; и
- Локалну вредност, која је интересантна не само домицилном становништву, већ и становништву суседних региона.

Валоризовање антропогенних туристичких атрактивности представља основу економске политике у области туризма, коју треба респектовати приликом његове организације, маркетинга и еколошког праћења. Антропогене вредности, иако за сада недовољно валоризоване, морају се уважавати као основа не само туристичког већ и интегралног привредног развоја региона Западне Србије. За то су неопходна детаљна проучавања свих антропогенних вредности, како са аспекта историје уметности, архитектуре и историје, тако и са аспекта туристичког вредновања. Осим тога, неопходно је изнаћи праве мере комплементарности антропогеног комплекса са природним туристичким мотивима. Пре свега, неопходно је све акције туристичке валоризације заснивати на начелима концепције активне заштите животне средине, јер се само тако успостављају сврсисходни односи различитих елемената на датом простору и могу дугорочно планирати бројне активности у њему.

„На овом плану се поставља, пре свега, питање сарадње и координације Завода за заштиту споменика културе и туристичких и привредних организација, не само ради што разноврсније пропаганде и популаризације нашег културног и историјског наслеђа, већ и за његово што шире оспособљавање и укључивање у савремен и активан живот..., за његову максималну презентацију и функционалност уопште, а посебно у туристичке сврхе, односно за што ширу туристичку валоризацију и експлоатацију... сваког града, сваке средине.“¹⁰⁴ На тај начин, доходак остварен од туристичке привреде увек остаје у региону Западне Србије, што може имати позитивне ефекте на његов и привредни развој земље у целини.

¹⁰⁴ Секулић, Ј.: Културно наслеђе и туризам, *Туризмологија*, бр. 5, Виша туристичка школа, Београд, 1981., стр. 53.

Оцени антропогених туристичких вредности до сада, ни у свету а ни код нас, није поклањана већа пажња. У последње време у зачетку је примена методе актуелне туристичке вредности антропогених атрактивности, према којој сваки антропогени мотив мора имати своју тржишну вредност и своју економску цену. Та цена треба да буде укључена у цену понуђача туристичких услуга без званичних улазница, као нека врста ренте само зато што се ти мотиви налазе у једном месту и што могу да буду атракција за градски, образовни, престижни, пословни, транзитни, религиозни и друге врсте туризма.

Пошто регион Западне Србије располаже таквим ресурсима, то постоји могућност да се применом оваквог вредновања могу остварити одређени приходи за њихово очување, заштиту и коришћење. Међутим, проблем је у томе што таква метода још увек није у потпуности развијена, што се налази на почетку реализације у најразвијенијим туристичким земљама света, а код нас још увек није ни заживела.

1.3. Валоризација перспективних туристичких атрактивности

Регион Западне Србије поседује бројне туристичке атрактивности, како природне тако и антропогене. Неки од њих су већ дуги низ година и деценија полови раста у свом окружењу и шире. Пре свега, реч је о традиционалној манифестацији Сабор трубача у Гучи, чија досадашња истраживања нису довољна и свеобухватна да би се утврдиле главне особине овог најзначајнијег генератора туристичких посета овом подручју.

За туристичку валоризацију Сабора користићемо модел Хилари ду Крос,¹⁰⁵ који у процес туристичке валоризације дестинације уводи културно-туристичке субиндикаторе и степен њиховог градуирања. Овај модел вреднује два сектора:

1. туристички сектор, и
2. сектор управљања културним добрима.

Код туристичког сектора субиндикатори се оцењују оценом од 0 до 5, бодови се затим сабирају и тржишна привлачност манифестације у туристичком сектору се оцењује на следећи начин: слаба привлачност 0-20, средња привлачност 21-40, висока привлачност 41-60. Субиндикатори тржишне привлачности и њихове оцене приказани су следећој табели:

¹⁰⁵ Cros, du H.: *Planning for Sustainable Cultural Heritage Tourism in Hong Kong*, Final Report to the Lord Wilson Heritage Trust Council, SAR., 2000.

Табела 39. Субиндикатори туристичке привлачности и њихове оцене

<i>ТУРИСТИЧКИ СЕКТОР: Туристичка привлачност</i>		
<i>Субиндикатори:</i>	<i>Распон</i>	<i>Оцена</i>
1. Амбијент	0-5	4
2. Познато ван локалне области	0-5	5
3. Важан национални симбол	0-5	5
4. Може се испричати интересантна прича	0-5	3
5. Особине које га јасно диференцирају од других добара	0-5	5
6. Привлачност за специјалне потребе	0-5	5
7. Степен комплементарности са другим туристичким производима	0-5	4
8. Туристичка активност у региону	0-5	4
9. Дестинација се асоцира са културом	0-5	3

Амбијент у варошици Гучи након редовних преуређења кроз дуги низ година је врло добар, те смо ставили оцену 4. Сабор трубача је надалеко позната и чувена манифестација, која има веома важан национални значај, па су стога ова два субиндикатора оцењена највећом оценом.

Сабор поседује значајне особине које га диференцирају од других манифестација, јер окупља најпознатије и најбоље трубаче из Србије и других држава. Својим музичким садржајем и програмом обогаћују туристичку понуду ширег подручја, а на њему своје радове излажу различити народни уметници - сликари, вајари, занатлије, опанчари итд., чиме је максимално задовољен субиндикатор привлачност за специјалне потребе.

Другу групу субиндикатора туристичког сектора чине фактори од значаја за дизајнирање туристичког производа, који имају различит распон оцена.

Табела 40. Субиндикатори од значаја за дизајнирање туристичког производа и њихове оцене

<i>ТУРИСТИЧКИ СЕКТОР: Фактори од значаја при дизајнирању туристичког производа</i>		
<i>Субиндикатори:</i>	<i>Распон</i>	<i>Оцена</i>
1. Приступ	0-4	2,5
2. Транспорт	0-3	2
3. Близина других атракција	0-3	3
4. Услужне погодности	0-5	1,5

Приступ Гучи у погледу саобраћајница је релативно добар. До Гуче се може доћи из пет путних праваца: из Чачка, Краљева, Ивањице, Ариља и Пожеге. Гучу пресецају два важна пута: Чачак-Ивањица и Пожега-Краљево, који се даље везују за Јадранску магистралу и на тај начин повезују Гучу са осталим деловима наше земље. Овим и другим локалним саобраћајницама посетиоци долазе аутобусом и личним возилима, а постоји могућност доласка и са нерегистрованим таксистима који организују групне превозе.

У овој групи субиндикатора најлошије су оцењене услужне погодности: туристичка сигнализација је лоша, постоји мањак информативних пултова и билборда, цене у ресторанима, кафићима и слично, могу знатно да варирају из дана у дан итд. С обзиром на све већу посећеност манифестације, долази и до проблема паркирања односно јавља се недовољан број паркинг места.

Укупна оцена свих индикатора туристичког сектора износи 47, што показује да Сабор трубача има високу привлачност.

Сектор менаџмента културних добара има нешто другачији систем бодовања. Распон оцене је различит од једног до другог субиндикатора. Овај сектор, такође, има две групе субиндикатора:

- 1) културни значај, и
- 2) робусност.

Табела 41. Субиндикатори у домену културног значаја и њихове оцене

<i>СЕКТОР МЕНАЏМЕНТА ЉУДСКИХ РЕСУРСА: Културни значај</i>		
<i>Субиндикатори:</i>	<i>Распон</i>	<i>Оцена</i>
1. Естетска вредност	0-2	0
2. Историјска вредност	0-2	1
3. Едукациона вредност	0-2	1,5
4. Друштвена вредност	0-2	2
5. Научно-истраживачка вредност	0-2	0
6. Реткост културног добра	0-3	2,5
7. Репрезентативност	0-4	4

Предео Гуче има своју естетску вредност у смислу очуване природе и старих здања кућа, али за време трајања манифестације она није на високом нивоу због великог броја људи, музике и провода. Улице су пуне уличних продавача и посетилаца па се стварају велике гужве, а присутна је и велика количина смећа што представља не само естетски, него и хигијенски проблем.

Сабор има велику друштвену вредност јер је место окупљања великог броја људи - познатих личности из сфере јавног живота, трубачких оркестара, културно уметничких друштава, индивидуалних произвођача и пружаоца услуга. Допринос Сабора репрезентативности не само Гуче и Моравичке области већ и региона Западне Србије је велики. Ова музичка манифестација на јединствен и оригиналан начин дочарава народну традицију наше земље.

Робусност манифестације, као друга група субиндикатора сектора менаџмента људских ресурса, огледа се у капацитету да прими велики број посетилаца.

Табела 42. Субиндикатори у погледу робусности и њихове оцене

СЕКТОР МЕНАЏМЕНТА ЛЈУДСКИХ РЕСУРСА: Робусност		
Субиндикатори:	Распон	Оцена
1. Осетљивост културног добра	0-4	2
2. Стање репутације	0-4	3
3. Постојање плана управљања	0-5	4
4. Регуларни мониторинг и одржавање	0-5	4,5
5. Потенцијал за текуће инвестирање	0-5	3
6. Могућност негативног утицаја великог броја посетилаца на физичко стање културног добра	0-5	2
7. Могућност негативног утицаја великог броја посетилаца на животни стил и културне традиције локалне заједнице	0-5	4
8. Могућност да модификација има негативан утицај на физичко стање културног добра	0-5	2,5
9. Могућност да модификација има негативан утицај на стил живота и културне традиције локалне заједнице	0-5	4

Гуча као место одржавања манифестације може да прими велики број посетилаца, али то има негативне последице по животну средину и окружење, првенствено због недовољног броја канти за смеће и контејнера. Отуда је осетљивост културног добра прилично висока. Мониторингом и одржавањем баве се Скупштина општине Лучани и Дом културе у Гучи. Постоје и одређене агенције које имају за циљ да организују разне излете и друге допунске активности, којима би туристи испунили своје слободно време и тиме боље упознали шире окружење. Могућност негативног утицаја великог броја посетилаца на физичко стање културног добра постоји, јер број посетилаца није усклађен са ресторанским и смештајним капацитетима итд.

Укупна оцена индикатора за сектор менаџмента туристичког добра је 39, што је довољно да сектор менаџмента Сабора трубача у Гучи сврстамо у групу са осредњом вредности (осетљивост/мала културна вредност 0 до 20, осредња вредност 21-40 и висока вредност 41-60). У овом сектору постоји још доста простора за побољшања.

На основу извршене анализе ова два сектора, може се поставити „матрица тржишне привлачности/робусности“ са 9 поља (ћелија), која представља пресеке вредности укупних оцена субиндикатора туристичког сектора и сектора менаџмента туристичког добра.

Табела 43. Матрица тржишне привлачности/робусности за Сабор трубача у Гучи

	Тржишна привлачност		
	Ниска (0-20)	Средња (21-40)	Висока (41-60)
Робусност	Мала (0-20)		
	Средња (21-40)		М (2,3)
	Висока (41-60)		

На основу добијених резултата, Сабор трубача у Гучи се, према матрици, налази у категорији М (2,3) - осредња вредност индикатора културна значајност/робусност и велика тржишна привлачност. То значи да је манифестација веома значајан елемент туристичке понуде региона Западне Србије, која уједно може бити подесна и као покретач развоја других привредних делатности.

Други значајан развојни потенцијал региона Западне Србије је Голија. За оцену туристичке вредности ове планине, послужићемо се критеријима, односно факторима туристичке валоризације, које користи Светска туристичка организација.¹⁰⁶ Да би се добила што објективнија оцена, у поступак оцењивања укључени су туристички радници општине Ивањица и неколицина људи - мештана, који живе на Голији, и који имају практичног додира са туризмом. Вредновање је извршено скалом оцена од 1 до 5. На основу оцена свих вреднованих елемената изведена је општа оцена туристичке вредности, која се добија као аритметичка средина вреднованих елемената.

Табела 44. Туристичка валоризација планине Голија

Критеријуми	Оцена	Општа вредност туристичких потенцијала
Урбанизација	3	3,75
Инфраструктура	4	
Туристичка опрема и услуге	4	
Природни ресурси	5	
Антропогени ресурси	4	
Саобраћајна инфраструктура	3	
Компарација са сличним природним ресурсима	3	
Имиџ на тржишту	4	

Извор: Нововић, М.: Туризам Моравичког округа у савременим условима, Туристичка организација Чачка, Чачак, 2009., стр. 135.

Општа оцена туристичких потенцијала Голије је 3,75 - врло добар квалитет. Најбоље оцењени су природни ресурси са акцентом на одговарајућу надморску висину, климатске погодности, биљни и животињски свет, итд, и то је једини елемент који има одличан квалитет, док остали имају или добар или врло добар квалитет.

За туристичку презентацију Голије, поред познатих елемената, потребно је успостављање и савременог информационог система и система веза. У развијању информационог система неопходно је обезбедити квалитетну опрему, стручан кадар, програме обраде и коришћење савремених метода, као што је метод ГИС (Географски

¹⁰⁶ Ти фактори се деле у две групе: интерне и екстерне. У интерне факторе убрајају се: урбанизација, инфраструктура, туристичка опрема и услуге, природне карактеристике, историјске зграде и споменици, а у екстерне: приступачност ресурса, близина емитивних центара, упоређивање са сличним ресурсима и имиџ туристичког потенцијала на тржишту.

информациони систем) ради усклађеног коришћења ресурса и заштите. Неопходно је да информациони систем Голије буде повезан са интернетом преко електронске поште, јер ће се на тај начин остварити најбржа комуникација са потенцијалним туристима.

Велики потенцијал код обогаћивања садржаја туристичког боравка у региону Западне Србије налазимо и у области верског туризма. Реч је о манастирима Овчарско-кабларске клисуре, познатијим као „Мала Српска Света Гора“. Са овим манастирима регион Западне Србије, заједно са манастирима на Фрушкој Гори, може бити један од најважнијих елеманата будућег развоја религијског туризма Србије у свету.

Због значаја који Овчарско-кабларски манастири имају у развоју туризма региона Западне Србије извршено је њихово туристичко вредновање, узимајући у обрис неколико елемената: туристичко-географски положај, уметничке вредности, туристичка вредност амбијента, изграђеност и опремљеност, као и уклопљеност у туристичко богатство. Вредновање је обављено скалом оцена од 1 до 5:

- оцена 1 (недовољан квалитет) - није за туристичку презентацију;
- оцена 2 (задовољава) - локални значај;
- оцена 3 (добар) - регионални значај;
- оцена 4 (врло добар) - шире регионални значај, и
- оцена 5 (одличан) - национални значај.

На основу тога, изведена је општа оцена туристичке вредности манастира.

Табела 45. Туристичка валоризација Овчарско-кабларских манастира

Манастири	Туристичка вредност	Уметничка вредност	Амбијент	Атрактивност	Изграђеност	Уклопљеност у туристичко богатство	Општа туристичка оцена
Благовештење	5	4	5	4	3	5	4,3
Ваведење	5	2	2	2	1	2	2,3
Вазнесење	4	1	2	1	1	2	1,8
Јовање	4	2	4	2	2	3	2,8
Никоље	4	5	5	5	3	3	4,2
Преображење	5	2	3	2	2	2	2,7
Сретење	3	4	3	4	1	2	2,8
Св. Тројице	3	4	3	5	1	2	3
Илиње	4	3	3	4	3	3	3,3
Успеније	3	2	3	3	2	3	2,6
Просечна оцена	4	3,2	3,3	3,2	1,8	2,7	3

Друштво младих истраживача Института за географију „Бранислав Букуров“: Овчарско-кабларска клисура, географско-туризмолошка студија, Институт за географију, ПМФ, Нови Сад, 1997., стр. 56.

Туристичко-географски положај манастира је веома повољан у односу на већа емитивна подручја, јер кроз Овчарско-кабларску клисуру пролазе копнене комуникације друмског и железничког саобраћаја, који спајају север наше земље са црногорским приморјем, па се цело подручје може окарактерисати као транзитно. Уметничке вредности, иако данас сиромашније него што су некада биле, представљају изузетну драгоценост Овчарско-кабларског краја.

Компактибилност манастира и природних туристичких потенцијала је одлична и ствара јединствену и непоновљиву целину. Здања Овчарско-кабларских манастира се налазе изнад Западне Мораве, на ужним обронцима Каблара и северним падинама Овчара. Јединствену слику клисуре ствара Западна Морава која својим укљештеним меандрима уноси немир у цео пејзаж.

Релативно повољан туристички положај, као и солидне уметничке вредности и атрактивност представљају довољно велику подлогу за туристичко активирање Овчарско-кабларских манастира. Реч је о већем броју манастира велике културно-историјске вредности, који представљају једну комплексну и јединствену сакралну целину. То је услов за масовнију посету туриста, чији повољан размештај може активирати друге туристичке мотиве (градове, бање, планине), а који, уједно, може обезбедити и веће економске ефекте. Самим тим, ови манастири значајни су за развој не само религијског већ и других врста туризма: ексклузивног, образовног, транзитног итд. Сви ти облици одговарају масовности, а ако се реконструишу манастирске приче и историјски догађаји, онда постају изазов и за авантуристичке туристе.

2. Просторне могућности развоја селективних врста туризма у региону Западне Србије

Туристичка кретања у региону Западне Србије нису равномерна, у смислу да постоји велика концентрација туриста на појединим тачкама, линијама и површинама (градска насеља), док друге, много веће, површине (рурална насеља) нису предмет интересовања посетилаца. Због тога развојном политиком треба омогућити равномернију просторну дистрибуцију туриста унутар дестинације, при чему туристичка кретања треба усмерити ка његовим руралним (периферним) деловима. Разлози за ову дисперзију су следећи:

- Смањује се притисак на критична подручја, у којима се налазе кључни туристички мотиви;

– Подстиче се туристичка потрошња у новим зонама и локалитетима, чиме се отварају нове пословне могућности, доприноси привредном развоју периферних делова и повећава запосленост домицилног становништва;

– Врши се презентација нове, неоткривене или недовољно валоризоване вредности и особености овог подручја.

Успешну политику дисперзивног туристичког развоја потребно је заснивати на разумевању мотивације посетилаца, темељној анализи начина на који различите групе туриста користе дати простор, као и на развоју и промоцији различитих атракција, које ће усмерити туристе од постојећих туристичких центара ка новим областима. То је могуће остварити због изузетно богате и репрезентативне туристичке понуде на овом простору, која представља основу за проширење туристичке делатности и самим тим остваривање равномернијег просторног развоја туризма и повезано са тим других привредних делатности.

Досадашњи ниво развоја туризма допринео је стварању физиономије појединих делова региона Западне Србије на туристичком тржишту. Међутим, он се може променити развојем различитих врста туризма у њему.

У целини посматрано, регион Западне Србије, мотивски веома разноврстан и различитог степена атрактивности, погодан је за развој различитих врста туризма. Полазећи од интересантних примера просторне поделе неких развијених земаља, са географског становишта, могуће је простор региона поделити на равничарски; предпланински и планински.

2.1. Равничарски простор

Равничарски простор региона Западне Србије обухвата градска и приградска насеља, и као такав омогућава развој следећих врста туризма: градског, религиозног, транзитног, риболовног, манифестационог, руралног итд.

Градски туризам, и то вишеструке намене (образовни, културни, пословни, конгресни и слично), могуће је развијати у свим градским насељима, а посебно у већим центрима (Ваљево, Шабац, Чачак, Ужице итд). Услови за реализацију ове врсте туризма свде се на адекватну опремљеност и уређеност центара са акцентом на: конгресне просторе, техничке уређаје и опрему, саобраћајне услове, конгресне бироје, што захтева велика улагања. На његов интензиван развој треба временом утицати и укључивати оне објекте који за то имају све потенцијале.

Религиозни туризам могуће је развијати због богате културне баштине не само уживих градских језгара, већ и приградских и сеоских насеља. Пре свега, треба издвојити бројне манастире, као и велики број других сакралних грађевина које су настајале кроз векове живљења на овом простору, што ће омогућити туристима да их упознају и доживе њихову разноврсност и различитост.

Транзитни туризам је значајан за све саобраћајне правце у Западној Србији, на којима постоје богати природни и антропогени мотиви. Он се развија сходно географској и саобраћајној повезаности овог подручја према граници са Босном и Херцеговином. Транзитни туристи одликују се специфичним захтевима што отежава могућност за организовање адекватне туристичке понуде.

За потребе туристичких посетилаца на путним правцима неопходно је изградити нове и побољшати постојеће смештајне објекте, формирати мрежу угоститељских објеката према специфичности туристичке понуде, унапредити информативну службу, службу оправке и одржавања моторних возила, снабдевање камп и туристичком опремом, сувенире итд.

Риболовни туризам је могуће развијати на свим водама у региону, али са тачно дефинисаним (разграниченим) местима за спортски и привредно-туристички риболов. Неопходно је израдити програм посебних мера заштите, изградњу, уређивање и опремање простора за риболов, уређивање и опремање излетишта, уређивање посебних риболовних режима. С обзиром на обиље водотокова и различитих хидрографских потенцијала, ова врста туризма може постати пропознатљив производ региона Западне Србије.

Манифестациони туризам је значајан због великог броја манифестација на овом подручју. Богатство обичаја, фолклора, музике и гастрономије представљају основ за формирање разноликих туристичких производа и туристичких програма за домаће и иностране госте. Посета и упознавање са културом нашег народа су непоновљиви доживљај, каквих на простору региона Западне Србије може бити изузетно пуно.

Рурални туризам треба развијати у приградским насељима и тако их претворити у етно-насеља високог квалитета, али са изворном физиономијом. Овде постоје неограничене могућности у погледу обогаћивања понуде, јер додатни садржаји могу бити и догађаји из свакодневних радова: косидба, сетва, жетва, посела, свадбе, славе и разни други обичаји, што представља нов квалитет за туристичку презентацију региона и обогаћивање већ постојеће стереотипне туристичке понуде.

2.2. Предпланински простор

Предпланински простор региона Западне Србије обухвата ободне делове равничарских крајева, као и брежуљкасте терене, на којима се пружа шанса за развој следећих селективних врста туризма.

Рурални туризам може да буде водећи облик на овом простору, који у симбиози са пољопривредом, као доминантном економском активношћу локалног становништва, може давати значајне економске користи. Најатрактивнија су села на ободним планинама Златибора, Голије и Рудника. Оно на чему треба да се ради је туристичко и комунално опремање села, односно на следећим активностима: развој специфичних програма угоститељства, услуга и производње, развој еколошке пољопривреде, развој специфичних облика привремених и стационарних смештајних капацитета (етно и еко кампови), развој пратећих културно-забавних садржаја и програма, развој специфичних манифестација везаних за село (вашари, фолклорно оживљавање села), развој саобраћајне инфраструктуре, едукација домаћина који желе да се баве овом врстом туризма итд.

Здравствени туризам може да буде значајна развојна шанса региона Западне Србије, имајући у виду бројне термоминералне изворе, као и активне бање. Све изворе и бање треба развијати у складу са другим туристичким мотивима у њиховом окружењу, тако да та места постану значајна и позната, како за лечење и превентиву болесних особа тако и за активан одмор, разоноду и забаву. На тај начин, адекватном опремљеношћу и уређеношћу бањских центара (здравствени објекти, смештајни и угоститељски капацитети, пратећи рекреативни, забавни садржаји и етно-програми), као и уређењем места и окружења, може се пружити комплетна услуга туристима.

Излетнички туризам, због специфичне конфигурације земљишта и бројног антропогеног богатства могуће је развијати на овом простору. Како ова врста туризма има масовни карактер и кратку дужину боравка, то се за његов развој не захтевају нека значајнија улагања. Излетничком туризму треба придодати и пешачење, као и бициклизам који су у светским размерама веома развијени. Оно што је битно урадити за његов интензивнији развој је уредити туристичку инфраструктуру: игралишта, пешачке стазе, стазе за бицикле, видиковце и слично.

Спортско-рекреативни туризам обилује потенцијалима за развој на овом простору. Уређење и изградња купалишта, спортских, рекреационих и других садржаја, као и уређење простора за риболов, спортских и еко-кампова чине неопходну

туристичку понуду. Посебно треба направити план уређења појединих објеката и изградњу нових у функцији побољшања квалитета ове врсте туризма.

Дечји и омладински туризам може да се развије на овом простору. Веома је мали број посебних смештајних објеката за овај сегмент туристичке тражње. Зато је неопходна изградња нових, увећање и диверсификација постојећих смештајних капацитета, уређење спортских и еко-кампова, простора за школе, радионице и ликовне колоније, увођење и развој рекреативно-едукативних програма којима се афирмишу природне и створене атрактивности, а све у циљу повећања туристичке вредности региона.

2.3. Планински простор

Планински простор, иако најмањи, може у будућем туристичком развоју региона Западне Србије имати веома значајну улогу. Као самосталан туристички мотив, или комплементарна понуда осталим врстама туризма из предпланинског предела, погодан је за развој следећих облика туристичких кретања.

Зимски спортско-рекреативни туризам, пре свега, на Златибору и Голији, као планинама које задовољавају међународне критеријуме зимских туристичких центара. Да би се сачувао природни амбијент, неопходно је објекте за смештај и исхрану туриста градити у њеном подножју, а не на врху, чиме се постиже рационално коришћење простора али и ненарушавање животне средине.

Здравствени туризам овог простора у комбинацији са предпланинским је погодан за лечење кардио-васкуларних и дисајних органа. Његов значај се посебно испољава у превентиви. Са повољном комбинацијом јонизације ваздуха и руже ветрова, Голија је увршћена у каталог климатолошког института из Швајцарске.

Ловни туризам могуће је развијати, јер планински, шумски, предели региона представљају станишта разноврсне дивљачи. Ова врста туризма захтева израду програма посебних мера заштите, изградње и уређења ловачких домова и ловачких чека, уређивање и опремање излетишта.

Авантуристички туризам још увек чини мали део туристичке тражње. Међутим, преласком масовног у селективне врсте туризма његова тржишна ниша се знатно повећава и представља изузетну могућност за проширивање туристичке понуде на простору региона Западне Србије. Данас се у туризму тражи оно што је ново и што је необично, па тако значајан туристички мотив за авантуристички оријентисане туристе

може да буде и чувена манифестација Хајка на вука, која се дуги низ година традиционално организује на Голији и Златибору.

На простору региона Западне Србије поједини објекти, простори и појаве могу имати специфичне вредности на туристичком тржишту, нарочито за туристе авантуристичког опредељења: старе школе и куће брвнаре; пољопривредни производи и њихова обрада; ношња и фолклор становништва, сеоска сахрана, гробља, срушени и полусрушени објекти током НАТО бомбардовања и други маркери такозваних црних тачака и сензационалних места.¹⁰⁷ Презентиране слике код таквих посетилаца, с обзиром на њихову морбидну радозналост, могу изазвати надреалистичке доживљаје, јер они поседују специфичан сензибилитет и наклоност ка чудесном и неубичајеном.

У свету је данас тешко наћи регије релативно малог просторног обухвата, као што је регион Западне Србије, на коме је могуће, с обзиром на садржајну туристичку понуду, развити различите врсте туризма на целокупном простору. При дисперзији туристичке делатности мора се водити рачуна о њеним негативним странама: повећана ерозија тла приликом изградње објеката, изражени проблеми везани за обезбеђење инфраструктуре (водовод, канализација и томе слично), нерационално ширење саобраћајница, као и ангажовање већих земљишних површина по јединици смештајних капацитета.

Дисперзиван просторни развој мора бити добро планиран и организован да не би дошло до загушења и сатурације овог подручја, као и конфликта између различитих типова његових корисника, њихових навика, понашања и потреба. Требало би пратити развој туризма у свету и из конкретних примера донети закључке како на прави начин развијати туризам. У том правцу, неопходно је, уз један ефективан маркетиншки програм, развити интегрални туристички производ, који би био интересантан како за домаће тако и за инострано тржиште.

3. Стварање интегралног туристичког производа

Према маркетинг концепцији, у формирању туристичког производа важна улога је на страни потрошача. Туристички производ је појединачни (парцијални) елемент „произвођача“ на страни туристичке понуде или функционални спој више таквих

¹⁰⁷ Чомић, Ђ.: *Теорија кружног кретања - глобализација постмодерног туризма и његове крајње границе*, Ауторово издање, Београд, 2004., стр. 17., према Roјес, С., Urry, J.: *Touring Cultures*, Routledge, London, 1997., pp. 62-67.

елемената (интегрисани, интегрални), при чему се његово уобличавање постиже избором или миксирањем тих елемената, које за дато подручје врше сами туристи.¹⁰⁸

Интегрални туристички (дестинацијски) производ представља скуп свих природних, антропогених, привредних, друштвених и еколошких садржаја у неком туристичком месту. Како је туризам, примарно, услужна делатност, а његов производ, у основи, „неопипљив“ (доживљај, гостопримство), то је у извесној мери теже вршити контролу квалитета туристичког производа, која је од изузетног значаја у свакој маркетиншкој активности. Такав карактер туристичког производа, разумљиво, отежава и потенцијалним потрошачима оцену понуђеног туристичког производа и његову компарацију са другим сличним производима. То се мора имати у виду приликом стварања и коначног обликовања туристичког производа региона Западне Србије, с обзиром на веома оштру и јаку конкуренцију на међународном туристичком тржишту.

3.1. Елементи интегралног туристичког производа

Како би се испунили принципи одрживог развоја, процес стварања туристичког производа треба да обједини све његове саставне елементе. За стварање интегралног туристичког производа региона Западне Србије, неопходно је користити следећих шест елемената:

1. Природне атрактивности,
2. Антропогене атрактивности,
3. Изграђена материјална база,
4. Комуникативни фактор,
5. „Производња“ туристичких услуга,
6. Кординација различитих политика.

При стварању туристичког производа полази се, пре свега од природних атрактивности. У региону Западне Србије, природне атрактивности значајне за развој туризма су:

– Занимљива геолошка грађа у виду уникатних стена погодна за изградњу како већих тако и мањих туристичких објеката, као и значајне рељефне структуре које пружају могућност за развој различитих индивидуалних облика туризма, попут планинског, сеоског, бањског, излетничког и слично;

¹⁰⁸ Бакић, О.: Туристички производ, теоријско-методолошке основе, *Туризам*, бр. 1., ПМФ, Нови Сад, 1997., стр. 8.

– Богатство водотокова, где су Западна Морава, Моравица, али и мање реке атрактивне за развој риболовног туризма, а простор поред њих за спортско-излетничку комбинацију;

– Претежно умерено континентална клима, пријатна нарочито лети, погодује одмору и спортској рекреацији;

– Богатство флоре, представљено бројним шумским комплексима, од којих је најзначајнији Парк природе „Голија“, под заштитом државе, погодан не само за одмор и рекреацију већ и за стручна и научна истраживања у области шумарства, биологије и екологије.

Антропогено благо региона Западне Србије је други елемент стварања интегралног туристичког производа. Оно је веома значајно и богато, а чине га:

1) Бројни манастири, цркве, културно-историјски споменици, спомен обележја и слично, основа су за развој верског туризма. По времену настанка рангирају се на споменике из:

- праисторијског и римског доба (камено оружје и оруђе, рударска окна, Храм богиње Гаје, Римске терме итд.),
- средњовековног периода (манастири Враћевшница, Вујан, Ковиле, бројне цркве, Милошев конак и слично),
- периода Првог и Другог светског рата (споменик 1300 каплара, спомен-костурница, спомен-обележје Гуча и друго),
- новије историје (споменици жртвама НАТО бомбардовања, спомен-чесма Ивана Стамболића итд.);

2) Бројне манифестације (Сабор трубача, Сабор фрулаша, Сабор двојничара...), разноликог садржаја доприносе не само туристичком и културном већ и ширем друштвеном и привредном представљању свих општина и округа у целини;

3) Етно-туристичке вредности са специфичном и занимљивом архитектуром, старим занатима, обичајима, веровањима, кулинарством, природним реткостима итд., велики су туристички потенцијал.

Трећи део интегрисаног туристичког производа региона Западне Србије представља изграђена материјална база: смештајни капацитети, угоститељски капацитети и капацитети ванпансионске потрошње.

Понуда основних смештајних капацитета је значајна. Они су лоцирани у већим и развијенијим туристичким местима региона. Поред релативно задовољавајућег броја

хотела и мотела, осећа се хронични недостатак осталих основних капацитета, пре свега туристичких апартмана, апартманских насеља, туристичких насеља и пансиона. За разлику од основних, комплементарни смештајни капацитети су изузетно неразвијени. Многе од њих званична статистика неевидентира, првенствено због занемарљиво малог промета туриста. Како ови капацитети не захтевају значајнија инвестициона улагања, то се адаптирањем постојећих и изградњом нових смештајна понуда региона може значајно повећати.

Угоститељски капацитети могу бити саставни део смештајних капацитета или су независно лоцирани у посебним објектима. Они су развијенији и равномерније размештени, тако да их има у свим подручјима, а не само у већим туристичким местима. Дobar пример за то су кафане, продавнице, читава палета услуга од фризера до обућара и слично У склопу овога веома је важна лепеза стваралаца ванпансионске потрошње који комбинујући различите стилове градње, гастрономије, гостопримства и презентације етно-обележја, доприносе квалитетнијој понуди која треба да буде резултат аутентичности места на коме се налази регион Западне Србије.

Овом елементу туристичког производа треба посветити изузетну пажњу, првенствено из разлога што је материјална база фактор у коме се директно реализује туристичка потрошња.

Четврти елемент стварања интегралног туристичког производа региона Западне Србије је његова приступачност, односно такозвани комуникативни фактор, оличен у јединственој инфра и супраструктури. Релативно добри путеви, изграђени водоводи, канализациона мрежа, снабдевање електричном енергијом, телекомуникације, информациони центри, приступ базенима, игралиштима, жичарама и слично, омогућавају посетиоцима удобан долазак и боравак у њему. Са друге стране, већи квалитет спортских терена, пешачких стаза, етно и забавних паркова, уређених ловишта, спортско-рекреативних зона, добра приступачност свим туристичким локалитетима, омогућавају туристима потпуни доживљај и пружају им могућност да сами буду креатори свог одмора.

Комуникативни фактор може се посматрати са географског и економског аспекта. Географски, од најзначајнијег домаћег туристичког емитивног тржишта (Београдско), удаљеног нешто више од 100 км, стиже се добрим саобраћајницама за један до три сата, зависно од превозног средства. Економски аспект се односи на трошкове пута, који су нижи у односу на друге, удаљеније, дестинације.

Пети део стварања туристичког производа региона Западне Србије је укупна „производња“ туристичких услуга, почевши од набавних елемената па све до комплетне дистрибуције и коришћења. Овде кључна улога припада менаџменту, који у свим фазама стварања туристичког производа треба да покаже своје умеће, како би се дошло до коначног препознатљивог брэнда највишег квалитета. Пример за то је традиционални Сабор трубача, код кога се подизање квалитета постиже сталним побољшањем и иновирањем садржинских компоненти програма. Године 2009., на финалном такмичењу 48. Сабора трубача уведен је нови систем такмичења. Те године је по први пут учествовало шеснаест оркестара и по први пут је уведено полуфинално такмичење, тако да на главној смотри задњих година има четири оркестра мање. Иновација је извршена из разлога што је раније финале трајало пет до шест часова, па гледаоци нису могли да сачекају проглашење победника.

Шести, и последњи, елемент стварања туристичког производа региона Западне Србије зависи од организационе политике, учесника његовог стварања али и државе. Да би се он у потпуности реализовао, потребно је остварити координацију визног, монетарног, туристичко-организационог и државног режима протока туриста међу земљама, што је учињено међу чланицама Европске уније. Ово је, заправо, најосетљивији, најкомплекснији и најдинамичнији сегмент формирања интегралног туристичког производа, на коме се последњих година у нашој земљи запажају позитивни кораци.

Презентирани елементи стварања туристичког производа могу утицати на конкретан избор региона Западне Србије, као дестинације од стране туриста, али и на њихова будућа понашања. Поједини атрактивни фактори у њему, могу бити и покретачка снага, у смислу да баш они представљају водећи разлог зашто се туристи одлучују да крену на путовање, што уједно представља и непосредан мотив кретања туриста према овом простору.

3.2. Квалитет интегралног туристичког производа

Квалитет овако дефинисаног интегралног туристичког производа региона Западне Србије мора да задовољи оно што потрошач тражи. Зато је неопходно да његово стварање буде у складу са међународним стандардима ISO 9000, ISO 14000, ISO 14001, ISO 14002, и да подлеже међународним нормативима квалитета, одређеним од стране UNWTO, UNEP и европских комисија за поједине облике туризма.

Стандарди ISO 9000 односи се на систем менаџмента квалитетом, који олакшава узајамно разумевање у националној и међународној туристичкој делатности. Њиховом применом се постижу четири основна циља:¹⁰⁹

1. транспарентност компетенција и одговорности у туристичким предузећима и дестинацијама;
2. уважавање процеса;
3. препознавање ризика, и
4. корекција грешака и отклањање њихових узрока.

У туризму је посебно наглашена потреба дугорочног осигурања и очувања нетакнуте природе и животног окружења. Стандардима ISO 14001 и 14002 уређују се захтеви за систем управљања заштитом животне средине. Увођењем система управљања заштитом животне средине, туристички производ региона Западне Србије може остварити бројне економске предности:

- стицање поверења код масовних и селективних туриста;
- повећање удела и угледа на националном и светском туристичком тржишту;
- задовољавање критеријума инвеститора;
- успешнији приступ иностраном капиталу;
- побољшање контроле трошкова;
- одржавање добрих односа са окружењем и друштвеном заједницом и слично.

При дефинисању дестинацијског производа неопходна је стална примена и разрада концепта тоталног квалитета, којим се наглашава потреба не само одржања достигнутог нивоа квалитета, већ и његовог даљег усавршавања. Тотални квалитет је филозофија пре него систем или техника, која омогућава бројне користи, како у оперативном тако и у стратешком менаџменту. Концепт тоталног квалитета представља „холистички, организациони приступ којим се систематски настоји да се увећа сатисфакција потрошача, кроз фокусирање на континуирано унапређење и без излагања неприхватљивом расту трошкова“.¹¹⁰

Полазећи од најновијих европских туристичких трендова, где је концепт тоталног квалитета добра менаџерска пракса, квалитативна обележја интегралног туристичког производа региона Западне Србије могу се систематизовати у следеће најважније групе:

- 1) Подизање на европски квалитет туристичких атрактивности;

¹⁰⁹ Müller, H., *Qualitätsorientiertes Tourismus - Management*, Verlag Paul Haupt, Bern, 2000.

¹¹⁰ Cooper, C. and all, *Tourism, Principles and Practice*, ed, Longman, New York, 2000., p. 359.

2) Туристички производ је све више компонента физичких, економских, социјалних, еколошких и политичких кретања у сваком месту, што омогућава региону Западне Србије да у сваком тренутку сезону може продужити користећи комплементарне саставне делове производа, и

3) Туристички производ треба да буде све више резултат научно-техничких достигнућа, прилагођен новим технологијама туристичког доживљаја, који у комбинацији са атрактивним аутентичним природним и антропогеним компонентама даје синергетски ефекат, чиме простор региона Западне Србије као целина може вредети више од збира његових појединачних делова на туристичком тржишту.

На овакав начин створен квалитетан интегрални туристички производ региона Западне Србије, у складу са праксом концепта тоталног квалитета, постаје „начин живота“ и треба да буде институционализован и логички организован у складу са културом и традицијом овог подручја, а све у циљу прилагођавања селективној туристичкој тражњи.

3.3. Маркетиншки аспект туристичког производа

Како би се дошло до тоталног квалитета услуга у туризму региона Западне Србије, неопходно је концепт тоталног квалитета повезати са маркетинг концепцијом. За достизање што вишег нивоа тржишне привлачности, конкурентности, као и профитабилности, неопходно је туристички производ допунити осталим елементима маркетинг микса, како традиционалним тако и савременим.¹¹¹

Оптималну маркетинг стратегију цена треба тражити у активном, флексибилном и диференцираном приступу, што практично значи да у структури интегрисаног туристичког производа региона Западне Србије треба да буду заступљени садржаји високог квалитета и са одговарајућом ценом, као и они нижег степена квалитета и цене која може бити прихваћена на тржишту и од оних који имају мању куповну моћ. Политика диференцирања цена је добар метод за привлачење нових категорија потрошача, већу временску дисперзију туристичког промета и продужење туристичке сезоне.

Канали продаје (дистрибуције) нису адекватно и у довољној мери развијени у региону Западне Србије, па је неопходно продају туристичког производа вршити путем такозваних активних канала, то јест дислоцираних туристичких агенција које „иду у

¹¹¹ Поред производа, традиционалне елементе маркетинг микса чине још: цена, канали дистрибуције и промоција, а савремени елементи су: људи, просор и процес. То је тзв. 7П маркетинг микс.

сусрет“ туристима. За реализацију тог циља, оне треба да буду снабдеване релевантним информацијама о туристичком производу, усмерене и организационо-технолошки оспособљене за спровођење утврђеног маркетинг концепта.

Промоција представља функцију маркетинга, која треба да информише потенцијалне кориснике о свим релевантним обележјима туристичког производа. Као најважније циљеве комуникационог микса, за регион Западне Србије, треба поставити:

1. Обезбеђење адекватних информација о производима и услугама у њему;
2. Подстицање посредника у дистрибуцији да утичу на креирање његовог модерног интергалног туристичког производа.

Да би се постигли очекивани економски резултати, промоција би требало да код потенцијалних корисника створи пожељну представу и слику о овом простору. Потребно је што више користити компјутерске презентације, с обзиром на интензивност и истовременост деловања овог медија на вид и слух потенцијалних туриста.

Пракса је показала да је допринос људи у стицању и задржавању туриста веома велики и да се њиме може знатно побољшати конкурентска предност дестинације. Људи који пружају услуге у туризму региона Западне Србије, потребно је да поседују следеће карактеристике: љубазност, непосредност, професионализам, високо образовање по степену и профилу, висок квалитет рада, општу културу, пословну културу, знање неког страног језика итд. Из овога произилази да особље у туризму мора бити пажљиво бирано, мора редовно да иновира своја знања и да се увек прилагођава потребама туриста. Зато менаџери свих нивоа имају посебну одговорност и потребу познавања не само послова већ и самих радника са којима су у непосредном контакту.

Простор региона Западне Србије, било да се он посматра физички или као услужни амбијент, неопходно је адекватно дизајнирати, јер туристи образују позитивне утиске на основу добро уконпонованих елемената туристичке дестинације. Тако је пожељно да туристички простор буде: плански уређен, функционално опремљен, чист, уредан, пријатан, комфоран. На тај начин ће простор учинити да туристичке услуге у региону постану „опипљиве“.

Пошто су туристи веома често ангажовани у процесу пружања услуга, менаџмент структуре региона Западне Србије овом елементу маркетинг микса треба да поклоне посебну пажњу. Читав низ ситних операција које ће учинити пријатним и сигурним боравак туриста на овом простору, мора бити добро испланиран и успешно

спроведен. Веома је важно да туристи не чакају на пружање услуге. Пошто се туристичка услуга делимично производи, продаје и користи у току интеракције са потрошачима, то од квалитета тих односа зависи и квалитет укупног туристичког производа региона Западне Србије. Улога маркетинга овде треба да буде пресудна, а одржавање добрих односа са туристима задатак не само топ менаџмента већ и свих запослених у туризму.

Примена савременог маркетинга има значајну улогу у погледу ефикасне економске валоризације свих ресурса (не само туристичких) на простору региона Западне Србије, али и коришћења његових изграђених капацитета, као и обезбеђења неопходних претпоставки за реализацију амбициозног програма успостављања коегзистенцијалних односа туризма и других привредних делатности, које имају директне и индиректне везе са пружањем туристичких услуга.

5. Конкурентност региона Западне Србије као туристичке дестинације

Конкурентношћу туризма региона Западне Србије, као туристичке дестинације делимично се бави Стратегија туризма Републике Србије. Територијално посматрано, овај регион се у великој мери поклапа са Југозападном Србијом, као једним од четири туристичка „кластера“ (дестинације) Републике Србије.

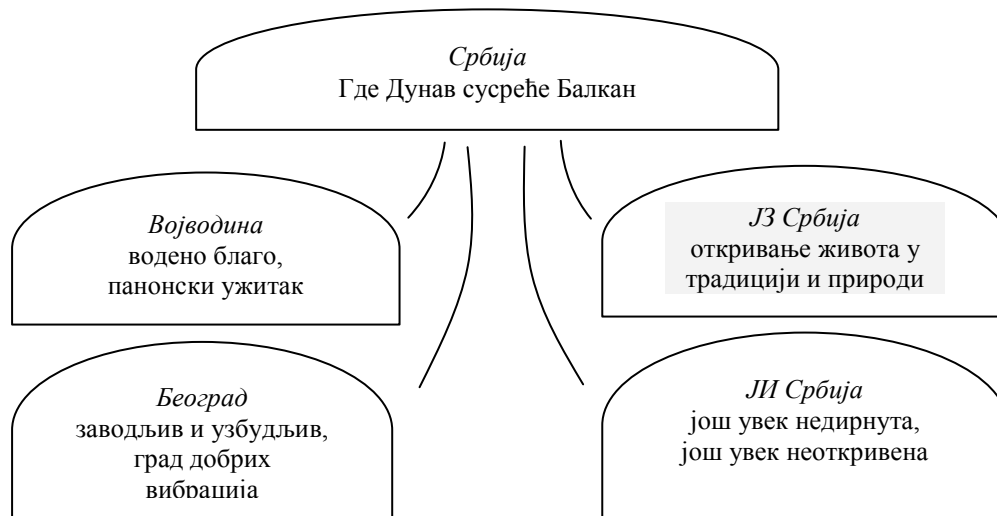
Конкурентност Југозападне Србије као туристичке дестинације, посебно на иностраном тржишту, потребно је, пре свега, сагледати у контексту конкурентности Србије као туристичке дестинације, јер она представља њен саставни део. Према Стратегији туризма Србије „у основи туристичке политике Србије је изградња конкурентности њених туристичких дестинација (кластера)“.¹¹²

У Стратегији туризма Србије, кроз концептуални оквир, извршено је следеће централно и „кластерско“ позиционирање Србије на међународном и домаћем туристичком тржишту:

- Војводина, са воденим благом и панонским ужитком;
- Београд, који је заводљив и узбудљив и у исто време креативан и иновативан;
- Југозападна Србија, са својом историјом, традицијом и руралним ужицима, и
- Југоисточна Србија, са неоткривеном природом која одузима дах.

¹¹² Радосављевић, Г.: Утицај државне политике на развој туризма, *Економске теме*, Економски факултет, Ниш, 2004., стр. 109.

Шема 1. Позиционирање Србије као туристичке дестинације на иностраном и домаћем тржишту

Извор: Стратегија туризма Републике Србије - други извештај, Стратешки маркетинг план, Министарство трговине, туризма и услуга, Београд, 2006., стр. 12.

Овако одабрани туристички „кластери“ нису утемељени на административно управним границама које су актуелне унутар земље, већ, пре свега, на рационалним упориштима у различитим облицима економије искуства који се, у појединим деловима земље, могу развијати.

На основу овако дефинисаних „кластера“, а у складу са бројним истраживањима и комуникацијама са различитим интересним групама одређена је и визија туризма Србије 2015. године као подунавске, средњоевропске и балканске земље која у једнакој мери цени све природне и културне ресурсе којима располаже.

Унутар целовите визије Србије, одређене су и визије одабраних туристичких „кластера“ као просторних ентитета са властитим системом искустава које је могуће тржишно представити светском туристичком тржишту. У Југозападној Србији „традиција и понос су utkани у простор средњовековне руралне Србије с идиличним пејзажима нетакнуте природе. Удруженим креативним снагама урбаних центара Ваљева, Чачка, Ужица, Краљева, Крушевца, Новог Пазара и Крагујевца и других, Југозападна Србија прихвата одговорност модернизације и развоја одрживог туризма с ослонцем на властите снаге прихватајући изазове глобалне конкуренције. Креативни рурални одмор и планинске дестинације диференцирају се као типични производи прожети упечатљивом културом овог краја.“¹¹³

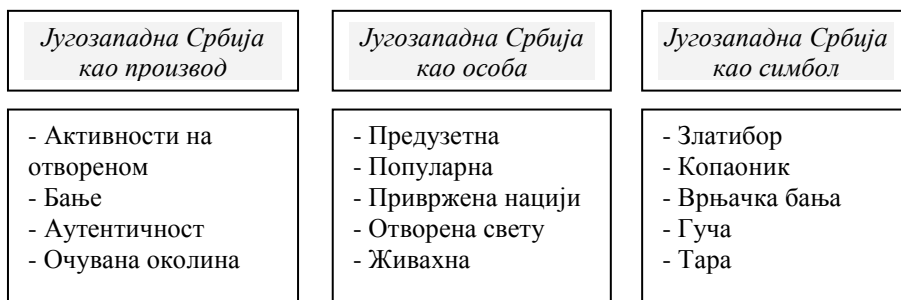
¹¹³ Стратегија туризма Републике Србије - други извештај, Стратешки маркетинг план, Република Србија, Београд, Министарство трговине, туризма и услуга, 2006., стр. 4.

Приликом позиционирања „кластера“ Југозападне Србије узете су следеће карактеристике:

- Главне користи (термални и здравствени центри; планинске дестинације; средњовековна култура и манастири);
- Диференцирање (природа и планине у традиционалном и креативном окружењу); и
- Имиџ (забавна атмосфера и иновативност).

Анализирајући наведене карактеристике за простор региона Западне Србије, може се констатовати да су оне веома високо оцењене. Бање региона су, на туристичком тржишту, јасно препознатљиве по здравственим и лечилишним функцијама. При томе, њихове вредности се туристички могу боље афирмисати и валоризовати заједно са другим туристичким атрактивностима. Планинске дестинације располажу ресурсима таквих природних карактеристика са очуваним квалитетом ваздуха и околине, који омогућавају развој здравствено-рекреативног туризма на високом нивоу. Овчарско-кабларски манастири смештени су у живописној истоименој клисури, богатој пећинама и ретким растињем, између Овчара и Каблара, који су са своје стране сталан изазов за планинарење и алпинисте, али и за туристе авантуристичког духа. Ако се овоме дода и, светски признати, Сабор трубача који већ дуги низ година окупља више од пола милиона посетилаца, добија се идилична слика традиционалног и националног поноса Србије. Зато је с правом у Стратегији туризма Србије одабрана главна идеја под којом се овај крај Србије комерцијализује и промовише у свету, са слоганом „откривање живота у традицији и природи“. Материјализацијом централног идентитета кроз производ, личност и симбол, добија се проширени идентитет „кластера“ Југозападне Србије.

Шема 2. Материјализација појма Југозападне Србије

Извор: Стратегија туризма Републике Србије - други извештај, Стратешки маркетинг план, Министарство трговине, туризма и услуга, Београд, 2006., стр. 17.

За потребе израде Стратегије туризма Србије, током лета 2005. године на подручју Београда, Ниша, Чачка и Војводине, извршена је оцена конкурентности туристичке делатности Србије на бази анкетног истраживања ставова представника локалних интересних група повезаних с туризмом. Следећа табела приказује сажет преглед ставова испитаника о појединим елементима конкурентности за Србију као целину и њена одређена подручја. Скала оцена је од 1 (врло слабо) до 6 (изврсно).

Табела 46. Оцена елемената конкурентности за Србију и по појединим подручјима

Елементи	Србија	Подручје Београда	Војводина	Подручје Чачка	Подручје Ниша
Информације и презентација	2,6	2,7	2,5	2,9	2,2
Доступност и превоз	2,8	3,1	2,8	2,6	2,5
Туристичка сигнализација	2,4	2,8	2,1	2,6	2,1
Природна и културна баштина	3,7	3,6	3,6	3,9	3,6
Смештај	3,0	2,9	2,9	3,6	2,7
Речни туризам	1,7	1,8	1,6	-	-
Ресторани	3,8	4,1	3,6	3,9	3,8
Садржаји	3,0	3,3	2,9	3,0	2,6
Комунална инфраструктура	2,9	2,8	2,9	3,2	2,7
Соц. елементи и људски ресурси	3,9	4,0	3,8	4,1	3,9
Закони и легислатива	2,6	2,5	2,5	2,8	2,5
Тражња	2,8	2,9	2,7	3,2	2,5
Остало	2,7	2,9	2,6	3,0	2,4
Просечна оцена подручја	3,1	3,2	2,9	3,3	2,9

Извор: Стратегија туризма Републике Србије - први фазни извештај, Министарство трговине, туризма и услуга, Београд, 2005., стр. 41.

Конкурентност Србије као туристичке дестинације оцењена је просечном оценом 3,1 што је нешто изнад средње оцене, док је конкурентност Југозападне Србије (подручје Чачка) највиша, са оценом од 3,3. Када се посматра Србија као целина, мишљења испитаника о стању конкурентности туризма у земљи најбоље одсликава чињеница да је 10 од 13 (што чини чак 77%) елемената конкурентности оцењено испод просека (3,0 или мање). Насупрот томе, код Југозападне Србије ситуација потпуно другачија. Овде је чак 9 (што износи 69%) елемената конкурентности оцењено изнад просека (3,0 или више). Југозападна Србија има највишу оцену у погледу многих елемената: људских ресурса (4,1), природне и културне баштине (3,9), смештаја (3,6), комуналне инфраструктуре (3,2) итд. Ниједан од елемената конкурентности на нивоу Србије као целине није оцењен са 4,0 или вишом оценом. Оцена 4,0 или више појављује се у одговорима испитаника на регионалном нивоу свега три пута (ресторани на подручју Београда и социјални елементи и људски ресурси на подручју Београда и подручју Чачка), док се оцене 5 и/или 6 уопште не појављују.

У Стратегија туризма Републике Србије оцењивана је и снага туристичке понуде Србије (од један до десет), а највећа оцена 10, додељена је људима у Србији и то због гостољубивости, отворености и хедонизма, док је са оценом 9 оцењен пораст понуда манифестација попут „Егзита“ и Сабора у Гучи, као и богатство термалних извора. Са оценом 8 је оцењена нетакнута природа, као и историјско интернационално туристичко искуство десетак значајнијих дестинација. У извештају се напомиње да су главни производи Србије градски одмори, пословни туризам, планине и језера, сеоски туризам, здравствени туризам, посебни интереси, догађаји, наутика, кружна путовања.

Из ових истраживања, видимо да „кластер“ Југозападне Србије у погледу конкурентности предњачи односу на остале и да поседује огроман потенцијал за развој разноврсне туристичке делатности, што је показује и ова анализа.

Пето поглавље

МЕСТО РЕГИОНА ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ У ПРИВРЕДНОМ РАЗВОЈУ

1. Основни фактори привредног развоја региона Западне Србије

1.1. Људски капитал као најважнији привредни ресурс

Образовање представља важан фактор економског развоја сваке земље. Распоред становништва са високом стручном спремом, магистара и доктора наука, није равномеран на територији Србије. Највећа концентрација је у градовима који имају универзитете, где Београд има доминантну улогу, затим следе Нови Сад, Ниш, Крагујевац и Суботица.

У региону Западне Србије, највећи проценат високо образованих је, такође, сконцентрисан у већим градовима (Ужице, Чачак, Ваљево, Шабац...).

Табела 47. Становништво старо 15 и више година према школској спреми по попису 2011. године по регионима Србије

Република Србија/ Региони	Укупно	Основно образовање	Средње образовање	Више образовање	Високо образовање	Остало ¹¹⁴
Република Србија	6.161.584	1.279.116	3.015.092	348.335	652.234	866.807
Р. Војводине	1.654.339	359.761	842.142	81.030	151.844	219.562
Р. Београда	1.426.710	198.842	749.079	117.137	279.642	82.010
Р. Западне Србије	835.783	192.452	398.808	37.215	54.102	153.206
- Мачванска обл.	255.843	57.448	121.454	10.807	14.904	51.230
- Колубарска обл.	151.063	36.483	66.409	6.428	9.272	32.471
- Златиборска обл.	245.139	58.450	118.779	11.344	15.834	40.732
- Моравичка обл.	183.738	40.071	92.166	8.636	14.092	28.773
Р. Центр. Србије	1.225.646	303.831	557.874	58.147	84.911	220.883
Р. Југоист. Србије	1.019.106	224.230	467.189	54.806	81.735	191.146
Р. Косова и Мет.	-	-	-	-	-	-

Извор: Општине и региони у Републици Србији 2013., Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2013.

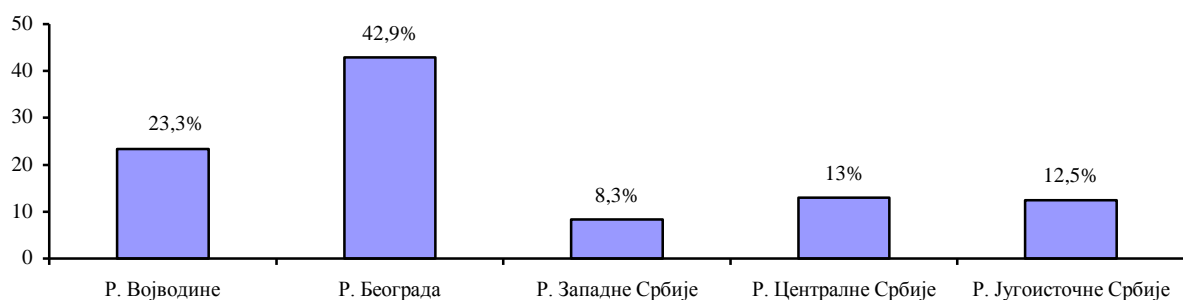
У Републици Србији, у укупном становништву старом 15 и више година, највише је заступљено становништво са средњим образовањем, у апсолутном износу од 3.015.092 становника, што релативно износи скоро 50%. Удео становништва са високим образовањем је 10,6%. Сличан однос је присутан у региону Западне Србије, где је у укупном образовању највише заступљено средње образовање са 47,7%.

¹¹⁴ Рубрика *Остало* представља збир становништва без школске спреме, становништва које има непотпуно основно образовање и оних који су у статистичком попису означени као Непознато.

Међутим, учешће становништва са високим образовањем знатно је ниже од националног просека и износи 6,5%. Сразмерно броју становника, највише високо образованих кадрова је у Златиборској и Мачванској области. У процентуалном износу, учешће високо образованих у укупном броју у Златиборској области је на регионалном нивоу (6,5%), док је у Мачванској области тај проценат нешто нижи (5,8%). Највећи проценат високо образованих је у Моравичкој области 7,7%, а у Колубарској области 6,1%.

Укупан број високо образованих кадрова у региону Западне Србије износи 54.102, што представља 8,3% у укупном броју високо образованих на нивоу земље (652.234). Ако упоредимо са осталим регионима, видећемо да је то учешће најмање и да је очекивано с обзиром да овај регион у односу на остале регионе има најмањи број становништва старог 15 и више година (835.783) у укупном становништву старом 15 и више година на нивоу Србије. Не рачунајући регионе Београда (42,9%) и Војводине (23,3%), у којима је сконцентрисан највећи број високошколских установа, регион Западне Србије заостаје и за регионима Централне Србије (13%) и Југоисточне Србије (12,5%). Разлог томе је, између осталог, и тај да овај регион тек однедавно има Универзитет у Новом Пазару, а да остала два региона имају дугу традицију универзитетског образовања (Универзитет у Крагујевцу и Универзитет у Нишу).

График 9. Учешће високо образованог становништва у укупном становништву старом 15 и више година по регионима Републике Србије

Како будући развој треба да буде више базиран на развоју туристичке делатности, неопходно је оснивање и развијање одређених образовних институција, које ће бити у складу са потребама тржишта. У том погледу, Министарство просвете има у плану оснивање факултета за туризам у Ужицу, што ће у будућем периоду значајно допринети повећању образовног нивоа становништва у овом делу Србије а тиме и укупног становништва земље.

1.2. Институционална подршка развоју

Привредни развој је незамислив без институционалне подршке, како на државном тако и на нивоу локалних заједница. Садржај и форма институционалне подршке у Србији се временом мењала, проширивала и усавршавала тако да, данас, можемо говорити о следећим институцијама које су, директно или индиректно, надлежне за помоћ и подршку привредном и регионалном развоју: Министарство привреде, Министарство пољопривреде и заштите животне средине, Министарство трговине, туризма и телекомуникација, Национална агенција за регионални развој, Фонд за развој Републике Србије, Агенција за страна улагања и промоцију извоза, Агенција за осигурање и финансирање извоза, као и Привредна комора Србије.

Агенција за осигурање и финансирање извоза основана је 2005. године, са седиштем у Ужицу. Њена делатност се своди на послове осигурања и финансирања извоза за српска извозно оријентисана предузећа.

У току 2012. године, Агенција за осигурање и финансирање извоза пласирала је 180 кредита у износу од 77.432.000 евра.¹¹⁵ Агенција је у истој години, као и ранијих година, кредитирала предузећа из свих региона Републике Србије, осим са подручја Косова и Метохије. Регионални распоред реализованих кредита је концентрисан према регионима, који су имали највиши раст извозних активности.

Табела 48. Кредити додељени извозницима по регионима Републике Србије 2012. године

Република Србија/ Региони	Број кредита	Износ (EUR)	Учешће на националном нивоу	Учешће на регионалном нивоу
Република Србија	180	77.432.000	100%	-
Регион Војводине	45	19.920.000	25,7%	-
Регион Београда	51	24.200.000	31,3%	-
Регион Западне Србије:	45	19.235.000	24,8%	100%
- Мачванска област	10	1.840.000	2%	9,6%
- Колубарска област	4	850.000	1%	4,4%
- Златиборска област	16	11.900.000	15%	61,7%
- Моравичка област	15	4.645.000	6%	24,1%
Регион Централне Србије	21	6.430.000	8,3%	-
Регион Југоисточне Србије	18	7.647.000	9,9%	-
Регион Косова и Метохије	-	-	-	-

Извор: Годишњи извештај 2012., Агенција за осигурање и финансирање извоза, стр. 42.

У региону Западне Србије, током 2012. године, извозницима је одобрено 45 кредита, укупне вредности 19.235.000 евра, што чини четвртину одобрених кредита у земљи. Од тога, у Златиборској области шеснаест кредита укупне вредности 11.900.000

¹¹⁵ www.aofi.rs/wp-content/uploads/2011/12/AOFI-godisnjak-2012-NORMAL.pdf, (датум приступа, 27.02.2014.), Годишњи извештај 2012., Агенција за осигурање и финансирање извоза, стр. 42.

евра, што је 61,7%. Са 15% учешћа на националном нивоу, ова област заузима друго место по вредности одобренних кредита у земљи, одмах после региона Београда. У Моравичкој области одобрено је петнаест кредита у вредности од 4.645.000 евра, што је 24,1% у оквиру региона. У Мачванској области одобрено десет кредита у вредности од 1.840.000 евра (9,6%) и у Колубарској области 4 кредита у вредности од 850.000 евра.

Посматрано по регионима, највише кредита додељено је Београдској области, укупно 51, у вредности од 24.200.000 евра.

График 10. Учешће кредита додељених извозницима по регионима у укупним средствима на нивоу земље 2012. године.

Поред институција на државном нивоу, значајно и незаобилазно место у систему институционалне подршке привредном и регионалном развоју припада и локалним самоуправама. Од великог броја подстицајних мера и активности, општине и градови се, у оквиру својих надлежности и могућности, најчешће одлучују за следеће: спровођење едукација, додела општинског/градског пословног простора, формирање одговарајућих тела и савета, учешће у формирању пословних инкубатора, кредитирање развоја малих и средњих предузећа и предузетника, суфинансирање организације и учешћа на сајамским манифестацијама, увођење система безбедности и квалитета хране и други програми и пројекти који доприносе развоју локалне привреде са посебном акцентом на мала и средња предузећа, као и на (само)запошљавање.

Навешћемо конкретне примере како поједине општине и градови у региону Западне Србије подстичу развој привреде и предузетништва у својим срединама, кроз доношење различитих докумената: стратегија одрживог развоја,¹¹⁶ стратешких и акционих планова и слично.

¹¹⁶ Методологија коришћена у изради Стратегија одрживог развоја креирана је у оквиру пројекта Exchange 2 и Exchange 3, које финансира Европска унија, а спроводи Стална конференција градова и општина.

У Мачванској области, Град Шабац је доношењем Стратегије одрживог развоја одредио приоритете у будућем развоју: инфраструктура и просторно планирање; економски развој; унапређење квалитета живота и заштита животне средине.¹¹⁷ Реализација стратегије подразумева директну укљученост свих јавних и приватних заинтересованих страна из области привреде, пољопривреде, друштвених делатности, локалне самоуправе и слично.

Град Лозница је, такође, донео Стратегију одрживог развоја, која даје смернице за будући развој.¹¹⁸ У делу који се односи на економски развој, дефинисани су следећи циљеви: стварање повољног амбијента за привлачење инвестиција у индустрији и рударству кроз унапређење саобраћајне инфраструктуре, подршка развоју малих и средњих предузећа и предузетништва, унапређење пољопривредне производње, стварање услова за развој различитих врста туризма и коришћење обновљивих извора енергије.

Општина Богатић донела је Стратегију локалног одрживог развоја.¹¹⁹ Економски развој, као основа развоја и унапређивања осталих подручја живота, заснован је на коришћењу природних ресурса са којима општина располаже. Посебан значај за развој туристичке делатности има очувана животна средина.

Стратегију одрживог развоја донела је и општина Љубовија.¹²⁰ У њој је приоритет дат јачању економског развоја кроз подршку руралном развоју, привреди и туризму са три стратешка циља: развој малих и средњих предузећа и предузетништва, унапређење пољопривредне производње и успостављање услова за одрживи развој туризма.

У Стратегији одрживог развоја општине Мали Зворник, приоритет је дат економском развоју, где су дефинисани следећи стратешки циљеви: развој малих и средњих предузећа и предузетништва, унапређење инфраструктуре у селима, индустријски развој, развој пољопривреде и развој туризма.¹²¹

У Колубарској области, Град Ваљево, у оквиру економског развоја, нагласак је ставио на јачање и одрживост локалне привреде, побољшање услова за рурални развој базиран на заштити и коришћењу пољопривредног земљишта, шума, шумског

¹¹⁷ *Стратегија одрживог развоја града Шапца 2010-2020.*, Скупштина Града, Шабац, 2009.

¹¹⁸ *Стратегија одрживог развоја града Лознице*, Скупштина Града, Лозница, 2012.

¹¹⁹ *Стратегија локалног одрживог развоја општине Богатић*, Скупштина општине, Богатић, 2010.

¹²⁰ *Стратегија одрживог развоја општине Љубовија за период 2013-2022.*, Скупштина општине, Љубовија, 2013.

¹²¹ *Стратегија одрживог развоја општине Мали Зворник за период 2012-2017.*, Скупштина општине, Мали Зворник, 2012.

земљишта и ловишта, као и на побољшање услова за развој и унапређење туризма.¹²² Поред тога, Скупштина Града Ваљева донела је и Стратегију руралног развоја,¹²³ јер главни економски потенцијал Ваљевског краја представља пољопривреда, где је акценат на воћарству и сточарству и на преради воћа и млечних производа. На то се може надовезати и развој руралног туризма, у смислу пружања могућности за развој ванпољопривредних активности на селу, попут угоститељства, занатства и слично.

Општина Уб одредила је будуће стратешке правце развоја: пољопривреда и село; инфраструктура и екологија; економски развој; енергетика и рударство и друштвени развој и развој заједнице.¹²⁴

Општина Лајковац је, такође, посветила пажњу руралном развоју, доносећи Стратегију развоја пољопривреде, у којој су назначени развојни приоритети: јачање конкурентности аграрног сектора, одрживо управљање природним ресурсима и заштита животне средине, као и унапређење квалитета живота руралног становништва и диверсификација руралне економије кроз развој туристичке делатности.¹²⁵

У Златиборској области, Град Ужице одредио је четири сродне приоритетне области развоја: инфраструктура и животна средина; економија, друштвени развој и управљање.¹²⁶ Поред тога, за потребе израде студије Анализа социо-економског развоја општине Ужице, спроведено је теренско истраживање, које је омогућило прикупљање потребне статистичке грађе, која је допуњена расположивим подацима званичне националне евиденције, из чега је проистекло дефинисање различитих група индикатора (општег економског развоја, социо-економског развоја, институционалног и административног капацитета итд.).¹²⁷ Ови индикатори не представљају сами себи циљ, већ се налазе у служби израде будућих развојних пројеката, чија примена треба да обезбеди повољнију инвестициону климу, јачање административних капацитета и развој јавних институција у функцији веће оспособљености за ефикасно пружање услуга бизнис сектору, а све у циљу подизања потенцијала за убрзани економски развој Ужица. У будућем периоду, то би могло да допринесе развоју како Златиборске области и региона Западне Србије тако и земље у целини.

¹²² *Стратегија одрживог развоја града Ваљева 2010-2020.*, Скупштина Града, Ваљево, 2010.

¹²³ *Стратегија руралног развоја Ваљева од 2012 до 2022.*, Скупштина Града, Ваљево, 2012.

¹²⁴ *Стратегија локалног одрживог развоја општине Уб*, Скупштина општине, Уб, 2010.

¹²⁵ *Стратегија развоја пољопривреде и руралног развоја Лајковца у периоду од 2011 до 2015.*, Институт за економику пољопривреде, Београд, 2011.

¹²⁶ *Град Ужице - стратегија локалног одрживог развоја 2012-2020.*, Стална конференција градова и општина, Програм подршке општинама ИПА 2007.

¹²⁷ *Анализа социо-економског развоја општине Ужице*, Економски институт, Београд, 2007.

Према анализи социо-економског развоја, доминантне привредне делатности у општини Пожега су пољопривреда и прерађивачка индустрија. Испитивање ставова грађана у периоду 2003-2004-2007., показало је да они сматрају да се туризам и природни потенцијали налазе на другом, а пољопривреда и сточарство на трећем месту потенцијала за развој које поседује општина.¹²⁸

У Сјеници основне привредне гране су: текстилна индустрија, пољопривреда, рударство и енергетика.¹²⁹ С обзиром да се ради о неразвијеном подручју, постоји велика незапосленост и слабо развијено предузетништво. Један од најважнијих приоритета у одрживом развоју је убрзани привредни развој, са што већим степеном финализације производа кроз модернизовање и организовање пољопривредне производње, а уз то и туристичка понуда може обезбедити економски просперитет.

Општина Ариље усвојила је више докумената који имају за циљ поспешивање локалног економског просперитета.¹³⁰ Посебно издвајамо области деловања развоја туризма: јачање институционалних капацитета и људских ресурса, развој туристичке инфраструктуре, промоција подручја и очување природне и животне средине.

Приоритети развоја Нове Вароши су: развој малих и средњих предузећа, развој туризма, развој пољопривреде, заштита животне средине и развој локалне заједнице.¹³¹

Сличне приоритете развоја има и општина Чајетина, од којих, у оквиру туристичког развоја, издвајамо сеоски и планински туризам, с обзиром да је туризам на Златибору дефинисан као јединствена природна и културна понуда и високо развијена привредна делатност која у највећој мери активира остале делатности.¹³²

Осим наведених, неопходно је поменути и „кровну“ стратегију за ову област, то јест Стратегију социо-економског развоја Златиборске области, која представља реалан приказ стања територије и могућих развојних праваца, као што су: повећање економске конкурентности, развој пољопривреде и села, развој туризма, равномерни унутар-регионални развој и развој људских ресурса.¹³³

У Моравичкој области, Град Чачак је у погледу економског развоја навео следеће приоритетне правце развоја: индустријски развој, развој пољопривреде и села,

¹²⁸ *Програм развоја општине - кренимо у бољи живот заједно*, Скупштина општине, Пожега, 2007.

¹²⁹ *Стратегија одрживог развоја општине Сјеница 2010-2020.*, Скупштина општине, Сјеница, 2010.

¹³⁰ *Стратегија руралног развоја општине Ариље 2012-2017.*, Општина Ариље, Ариље, 2012.; *Програм развоја туризма општине Ариље 2011-2016.*, Општина Ариље, Ариље, 2011., итд.

¹³¹ *Стратегија локалног одрживог развоја општине Нова Варош*, Општина Нова Варош, 2009.

¹³² *Стратегија одрживог развоја општине Чајетина 2010-2020.*, Општина Чајетина, 2009., стр. 65.

¹³³ *Стратегија социо-економског развоја Златиборске области 2011-2015.*, Регионална развојна агенција „Златибор“, Ужице, 2010., стр. 51.

развој услуга и развој трговине.¹³⁴ Овим правцима можемо додати и развој туризма, који је у комплементарном односу са наведеним делатностима.

У Стратегији развоја општине Ивањица дат је подстицај развоју пољопривреде, туризма, дрвно-прерађивачке и текстилне индустрије.¹³⁵ Туристичка атрактивност општине Ивањице заснива се на богатству природних и културних ресурса, дугој историји и традицији, специфичном идентитету бројних локација и гостољубивости њених становника. С обзиром на потеницајале, ова општина има могућности за развој бројних врста туризма: здравственог, сеоског, манифестационог, ловно-риболовног, излетничког, спортског, конгресног итд.

Подршка општина и градова сопственом привредном просперитету, а тиме и региону Западне Србије у целини, првенствено има за циљ јачање конкурентске позиције локалних предузећа, давање олакшица за отварање нових погона на својој територији, што директно утиче на смањење незапослености а самим тим и на економски раст и развој, како на локалном и регионалном тако и националном нивоу. Највећа препрека за јачање институционалне подршке на локалном нивоу, ипак, су ограничене финансијске могућности. Ово посебно важи за оне средине којима је помоћ и најнеопходнија - најнеразвијеније општине (Богатић, Уб, Прибој, Бајина Башта, Нова Варош итд.) са високом стопом незапослености, израженом депопулацијом и одласком, првенствено, млађе радне снаге и оних школованих у веће градове и иностранство. Овај проблем се превазилази односно ублажава кроз сарадњу (хоризонталну и вертикалну) са другим општинама, државним органима и одговарајућим институцијама и субјектима.

Током овог истраживања, дошло се до сазнања да општине и градови за финансирање различитих програма и пројеката користе широку лепезу различитих извора финансирања. Они се, у начелу, могу поделити у две велике групе: домаће и стране изворе финансирања.

Од домаћих извора финансирања најчешће се користе средства буџета јединица локалне самоуправе, средства приватно-јавног партнерства, средства прикупљена кроз добротворне манифестације, средства додељена од надлежних министарстава, средства различитих фондова (Фонд за развој, Фонд за заштиту животне средине, Балкански фонд за локалне иницијативе и слично), средства осталих донатора (Агенија за осигурање и финансирање извоза, Агенција за страна улагања и промоцију извоза) итд.

¹³⁴ Стратегија одрживог развоја града Чачка, Скупштина Града Чачка, Чачак, 2011.

¹³⁵ Стратегија одрживог развоја општине Ивањица 2009-2014., Општина Ивањица, Ивањица, 2009.

Страни извори финансирања су: фондови Европске уније за предприступну помоћ, програми прекограничне сарадње, програми за конкурентност и иновације, програми за развој младог универзитетског кадра, средства Европског фонда за Балкан, Регионалног центра за животну средину, различитих фондација итд.

1.3. Мала и средња предузећа

Пракса развијених земаља тржишне привреде показала је да мала и средња предузећа унапређују предузетништво и да представљају генератор и незаобилазни правац економског, технолошког и социјалног развоја савременог света.

Током 90-их година XX века, развој малих и средњих предузећа у Републици Србији није имао значајнији узлазни тренд, због колапса српске привреде изазване санкцијама Уједињених нација и рата у непосредном окружењу. Међутим, крајем 2000. године, после политичких промена, уз техничку и финансијску помоћ међународне заједнице почели су да се стварају повољнији услови за развој малих и средњих предузећа. Циљ тих реформи је био да мала и средња предузећа буду окосница новог економског система Србије. У периоду од 2000. године до појаве првих ефеката светске финансијске кризе 2009. године, мала и средња предузећа била су најефикаснији сегмент српске привреде. Континуираним повећањем учешћа у најзначајнијим индикаторима националне економије, мала и средња предузећа су обезбедила улогу носиоца привредног раста и развоја. У периоду од 2004. до 2008. године, мала и средња предузећа су остварила динамичан раст запослености (од чак 24,9%), што је у одређеној мери неутралисало смањење броја запослених у великим предузећима услед процеса реструктурирања и значајно допринело смањењу социјалних тензија у земљи.¹³⁶

Године 2008., мала и средња предузећа учествовала су са 43,2% у укупној запослености, 35% у бруто додатој вредности и 45,5% у укупном извозу земље. Упркос негативним тенденцијама 2010. године, ова предузећа су представљала веома значајан фактор опоравка домаће привреде генеришући око 2/3 запослености, промета и бруто додате вредности, као и око 50% извоза, увоза, профита и инвестиција нефинансијског сектора.

У Републици Србији постоји велики број приватних предузећа која, по питању квалитативних показатеља, имају растући значај. Према извештајима из 2007. године,

¹³⁶ Бераха, И: Мала и средња предузећа као фактор економског развоја и смањења незапослености у Србији, *Страни правни живот*, Институт за упоредно право, 2011., стр. 322.

мала и средња предузећа су у укупном броју предузећа учествовала са чак 99,29%. Овај податак недвосмислено говори о великом значају малих и средњих предузећа у српској економији. Према Извештају о малим и средњим предузећима и предузетништву за 2012. годину, међу значајнијим резултатима транзиционе економије Србије наводи се убрзан развој малих и средњих предузећа и предузетништва, и њихово прерастање у значајан сегмент привреде.

Табела 49. Распоред малих и средњих предузећа и предузетништва по регионима Републике Србије 2012. године (у %)

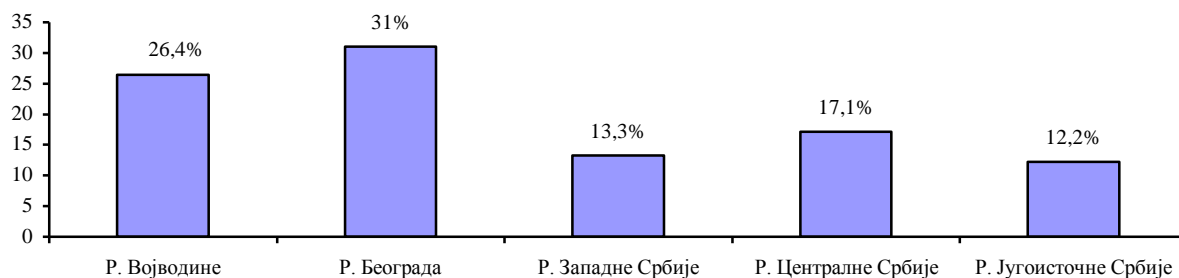
Република Србија/ Региони	Број предузећа	Број запослених	Промет	Бруто додата вредност	Извоз	Увоз
Република Србија	100	100	100	100	100	100
Регион Војводине	26,4	26,8	28,4	27,5	36,5	26,5
Регион Београда	31,0	32,7	43,1	43,5	33,4	55,5
Регион Западне Србије	13,3	12,4	10,0	10,0	12,5	6,8
- Мачванска област	3,5	3,4	3,5	2,8	4,0	1,9
- Колубарска област	2,5	2,0	1,6	1,6	2,2	0,8
- Златиборска област	3,9	3,7	2,2	2,7	2,9	1,4
- Моравичка област	3,4	3,3	2,7	2,9	3,4	2,7
Регион Централне Србије	17,1	15,3	10,6	11,1	7,9	6,3
Регион Југоисточне Србије	12,2	12,8	7,9	7,9	9,7	4,9
Регион Косова и Метохије	-	-	-	-	-	-

Извор: Извештај о малим и средњим предузећима и предузетништву за 2012. годину, Министарство привреде, Министарство регионалног развоја и локалне самоуправе, Национална агенција за регионални развој, Београд, 2013., стр. 28.

Учешће малих и средњих предузећа и предузетништва региона Западне Србије, по изабраним критеријумима, у Републици Србији је следеће: у броју предузећа 13,3%, у запослености 12,4%, у промету 10%, у бруто додатој вредности, такође, 10%, у извозу 12,5% и у увозу 6,8%. Посматрано по областима региона, највеће учешће у броју предузећа (3,9%) и запослености (3,7%) има Златиборска област. У свим осталим показатељима, највеће учешће има Моравичка област: у промету 2,7%, у бруто додатој вредности 2,9%, у извозу 3,4% и у увозу 2,7%. Посматрано по регионима, највеће учешће у Републици Србији има Београдски регион: у броју предузећа 31%, у запослености 32,7%, у промету 43,1%, у бруто додатој вредности 43,5%, у извозу 36,5% и у увозу 55,5%.

Ако посматрамо учешће региона по изабраним критеријумима појединачно на националном нивоу, видимо да регион Западне Србије има веће учешће од региона Југоисточне Србије у свим изабраним критеријумима (осим у броју запослених), иако је његово учешће у укупном броју становника најмање међу регионима.

График 11. Учесће броја предузећа по регионима у укупном броју предузећа на нивоу земље 2012. године

Бржи привредни развој могуће је остварити уз већи број малих и средњих предузећа. Тај број се послењих година повећава, што показује и стопа преживљавања која се у развијенијим областима Србије креће на нивоу око 2/3 основаних привредних субјеката. Стопа преживљавања у областима региона Западне Србије је следећа: Мачванска 53,2%, Колубарска 56,5%, Златиборска 52,2% и Моравичка 61,9%.¹³⁷

Финансирање је кључни фактор опстанка и раста малих и средњих предузећа. Најчешће се мала и средња предузећа суочавају са ограниченом приступом повољним изворима финансирања. Према резултатима истраживања, које су спровели Институт економских наука и Привредна комора, у Републици Србији „28% анкетираних малих и средњих предузећа, раст и развој финансира средствима из нераспоређене добити, 25% из банкарских кредита, 11% из држаних развојних програма, 7% од додатног власничког улагања и 2% користи позајмице родбине и пријатеља“.¹³⁸

Имајући у виду да се мала предузећа сматрају „окосницом привреда Западног Балкана”,¹³⁹ њихов напредак је од великог значаја за унапређивање услова живота у локалним заједницама. Мала предузећа доприносе отварању нових радних места и економском развоју. Врло често, питања регионалног развоја и развоја малих и средњих предузећа и предузетништва су међусобно зависна и не могу се одвојено посматрати. Ово највише из разлога што нема брзог и одрживог регионалног развоја без развоја малих и средњих предузећа и предузетништва. У таквим околностима може се очекивати бржи развој малих и средњих предузећа у региону Западне Србије, чиме ће он добити значајнију улогу на нивоу Републике Србије.

¹³⁷ *Извештај о малим и средњим предузећима и предузетништву за 2012. годину*, Министарство привреде, Министарство регионалног развоја и локалне самоуправе, Национална агенција за регионални развој, Београд, 2013., стр. 23.

¹³⁸ Ерић, Д.Д. и сар.: *Финансирање малих и средњих предузећа у Србији*, Институт економских наука и Привредна комора Србије, Београд, 2012., стр. 45-46.

¹³⁹ *Enterprise Policy Development in the Western Balkans - Report on the Implementation of the European Charter for Small Enterprises in the Western Balkans*, European Commission/OECD, Brussels, 2007, pp. 3.

1.4. Стране директне инвестиције

Променама политичког амбијента након 2000. године и, сходно томе, односа међународне заједнице према Србији, повећан је интерес за улагање страног капитала у нашу земљу. Томе је допринело и стратешко опредељење за изградњу модерне тржишне привреде, кроз убрзање процеса приватизације укључивањем страних инвеститора, као и стварање подстицајног легалног окружења за стране инвеститоре.

Република Србија је у новом миленијуму привукла више од 22,4 милијарде евра страних директних инвестиција. Од почетка економских реформи, Србија представља једну од најпознатијих инвестиционих локација у централној и источној Европи. Списак водећих страних инвеститора је у врху светске класе предузећа и банака: FIAT, Telenor, Stada, Microsoft, Coca-Cola, Delhaize, Gasprom, Bosch, Intesa Sanpaolo, Mobilkom Austria и многи други.

Табела 50. Стране директне инвестиције у Србији у периоду после 2000. године (у млрд.)

Године	2001	2003	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Вредност инвестиција у мил. EUR	199	1.229	1.332	4.291	3.015	2.530	1.869	1.172	2.289	2.020	1.087

Извор: <http://siepa.gov.rs/en/index-en/invest-in-serbia/strong-fdi-figures.html>, SIEPA, Strong FDI Figures, на основу података Народне банке Србије

Вредност страних директних инвестиција повећала се са 199 милијарди евра 2001. године на 4.291. милијарду евра у 2006. години, што је уједно и највећа вредност остварена у новом миленијуму. У периоду од 2004. до 2006. године, гринфид пројекти су били награђени од стране Организације за економску сарадњу и развој, као највећа инвестиција овог типа у југоисточној Европи. Појава светске економске кризе имала је негативног одраза на раст страних инвестиција, што је видљиво из података за 2009., а посебно 2010. годину. Наредне године показују знаке опоравка иностраних улагања.

Подаци о страним директним инвестицијама по областима и општинама нису доступни, то јест не постоје званични подаци од стране Народне банке Србије. Поред тога, нису доступни ни подаци о улагањима појединих компанија. Из тог разлога и због потреба сагледавања улагања по појединим компанијама, Агенција за страна улагања и промоцију извоза развила је сопствену базу инвестиција, која садржи податке о већим инвестицијама у Србији (углавном преко 0,5 милиона евра) по општинама, при чему се подаци сакупљају на основу њихових сопствених истраживања и не обухватају све инвестиције у одређеном периоду.

Имајући у виду наведене разлоге, за сагледавање страних инвестиција у региону Западне Србије по појединим општинама, одлучили смо се ослонити на податке добијене од Агенције за страна улагања и промоцију извоза. Подаци приказују највеће стране инвеститоре по општинама, у погледу њихових улагања.

Табела 51. Највећи страни инвеститори у Мачванској области у периоду од 2000-2014.

Ред. бр.	Назив компаније	Земља порекла	Грана делатности	Вредност улагања (у мил. EUR)	Број рад. места	Град/ Општина
1.	Asamer - Alas Holding	Аустрија	Грађевинска индустрија	70	430	Шабац
2.	Valy Golden Lady 2	Италија	Текстилна индустрија	41	850	Лозница
3.	Rauch	Аустрија	Прехрамбена индустрија	19	120	Коцељева
4.	SBE	Италија	Металска индустрија	14	50	Шабац
5.	Valy Golden Lady 3	Италија	Текстилна индустрија	6.4	200	Лозница
6.	DIV Chabros	УАЕ	Дрвна индустрија	5	160	Лозница
7.	Rauch Serbia doo	Аустрија	Прехрамбена индустрија	5	50	Коцељева
8.	Balkania	Словенија	Хемијска индустрија	1,8	150	Коцељева
Укупно				162,2	2.010	

Извор: Агенција за страна улагања и промоцију извоза, Интерна документација

Највећи страни инвеститор у Мачванској области је Asamer - Alas Holding из Аустрије, који је у посматраном периоду у Шапцу инвестирао у грађевинску индустрију 70 милиона евра и запослио 430 радника.

Табела 52. Највећи страни инвеститори у Колубарској области у периоду од 2000-2014.

Ред. бр.	Назив компаније	Земља порекла	Грана делатности	Вредност улагања (у мил. EUR)	Број рад. места	Град/ Општина
1.	Горење	Словенија	Електронска индустрија	20	512	Ваљево
2.	Горење Ваљево II	Словенија	Електронска индустрија	19	400	Ваљево
3.	Austrotherm	Аустрија	Грађевинска индустрија	18	120	Ваљево
4.	Valy Golden Lady 1	Италија	Текстилна индустрија	15	150	Ваљево
5.	ВЕТОНУТ - Ваљево пут	Мађарска	Грађевинска индустрија	4.5	140	Ваљево
6.	Вемако	Словачка	Текстилна индустрија	1	130	Ваљево
7.	SIMOS - АД Крушик	Словенија	Прехрамбена индустрија	0,7	130	Мионица
Укупно				78,2	1.582	

Извор: Агенција за страна улагања и промоцију извоза, Интерна документација

На подручју Колубарске области највише страних инвестиција остварено је у Ваљеу. Највећи инвеститор је словеначка компанија Горење, чија је вредност улагања у два фирме 39 милиона евра и која запошљава 912 радника. Затим следе, Austrotherm из Аустрије са 18 милиона евра и Valy Golden Lady 1 из Италије са 15 милиона евра.

Табела 53. Највећи страни инвеститори у Златиборској области у периоду од 2000-2014.

Ред. бр.	Назив компаније	Земља порекла	Грана делатности	Вредност улагања (у мил. EUR)	Број рад. места	Град/ Општина
1.	Titan Cement	Грчка	Грађевинска индустрија	102	324	Косјерић
2.	Impol Seval	Словенија	Металска индустрија	40	708	Ужице
3.	Emilio Stecher	Швајцарска	Грађевинска индустрија	3,3	53	Пријепоље
Укупно				145,3	1.085	

Извор: Агенција за страна улагања и промоцију извоза, Интерна документација

Највећи инвеститор у Златиборској области (општина Косјерић) и, уједно, на подручју региона Западне Србије је Titan Cement из Грчке, који је уложио преко 100 милиона евра у грађевинску индустрију и запослио више од 300 радника. На другом месту је словеначка компанија Impol Seval у металској индустрији са 40 милиона евра и 708 запослених радника, док је на трећем швајцарска фирма Emilio Stecher са свега 3,3 милиона евра и 53 запослена радника.

Табела 54. Највећи страни инвеститори у Моравичкој области у периоду од 2000-2014.

Ред. бр.	Назив компаније	Земља порекла	Грана делатности	Вредност улагања (у мил. EUR)	Број рад. места	Град/ Општина
1.	Tetra Pak	Шведска	Индустрија паковања	60	134	Горњи Милановац
2.	Intermarche	Француска	Индустрија малопродаје	44	300	Чачак
3.	Fantoni Group - Špiš Ivanjica	Италија	Дрвна индустрија	31	300	Ивањица
4.	NICE S.p.A	Италија	Електронска индустрија	3,3	185	Чачак
5.	Zvezda - Helios	Словенија	Хемијска индустрија	2,5	п.а.	Горњи Милановац
Укупно				140,8	909	

Извор: Агенција за страна улагања и промоцију извоза, Интерна документација

Највећу вредност инвестиција у Моравичкој области у посматраном периоду имао је Tetra Pak у индустрији паковања од 60 милиона евра, и у којој је запослио 134 радника. Затим следе, Intermarche из Француске у малопродаји са 44 милиона евра и Fantoni Group из Италије у дрвној индустрији са 31 милионом евра.

На основу података из претходне четири табеле, дајемо збирни преглед вредности страних улагања и броја радних места по областима региона Западне Србије. Због непостојања званичних података о висини улагања по појединачним компанијама, напомињемо још једном да су наведени подаци добијени на основу истраживања које спроводи Агенција за страна улагања и промоцију извоза, а обухватају како реализоване, тако и планиране инвестиције.

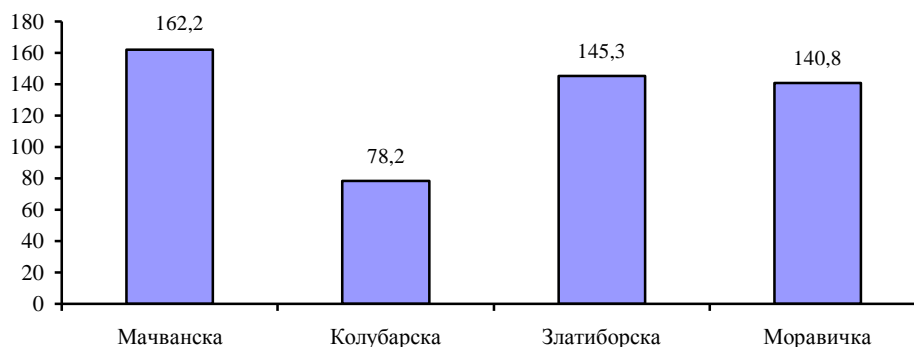
Табела 56. Вредност страних директних инвестиција највећих инвеститора у региону Западне Србије у периоду од 2000-2014. године

Ред. бр.	Области/регион	Вредност улагања (у мил. EUR)	Број радних места
1.	Мачванска област	162,2	2.010
2.	Колубарска област	78,2	1.582
3.	Златиборска област	145,3	1.085
4.	Моравичка област	140,8	909
5.	Регион Западне Србије - укупно	526,5	5.586

Извор: Агенција за страна улагања и промоцију извоза, Интерна документација

На подручју региона Западне Србије у посматраном периоду, вредност иностранних улагања износи 526,5 милиона евра, а број запослених износи преко 5.500 радника. Од тога највише страних директних инвестиција остварено је у Мачванској области, и то у градовима Шапцу и Лозници. Укупна вредност инвестиција у овој области је 162,2 милиона евра и на основу којих је запослено преко 2.000 радника. Супротно томе, најмању вредност инвестиција имала је Колубарска област, где је улагано само у Ваљево. Вредност инвестиција у овој области износи свега 78,2 милиона евра. Златиборска и Моравичка област имају приближно исти ниво остварених инвестиција.

График 12. Вредност страних директних инвестиција (у мил. €) у региону Западне Србије по областима у периоду од 2000-2014. године

Страна директна улагања допринела су, у извесној мери, порасту запослености, а преко тога и привредном расту региона Западне Србије. Највећа улагања извршена су гране грађевинске, текстилне и електронске индустрију, а нешто мања у индустрију паковања и хемијску индустрију. Пошто Агенција за страна улагања и промоцију извоза бележи само податке о улагањима преко пола милиона евра, то се може извући закључак да су улагања у туристичку делатност испод тог нивоа. Регион Западне Србије има потенцијала за много већа улагања у друге делатности и гране, осим наведених, а посебно у развој туризма и пољопривреде.

1.5. Кластери - повезивање привредних субјеката као развојна шанса

С обзиром на велики број привредних субјеката на подручју Региона Западне Србије, добар пример интересног и функционалног повезивања предузећа, поготово малих и средњих, могли би бити такозвани кластери.¹⁴⁰ Кластер означава скуп односно организацију међусобно повезаних производних и/или услужних предузећа, њихових добављача и потпорних институција са одређене територије (пол развоја и осовине развоја), због заједничког наступа на тржиштима и стицања конкурентске предности.¹⁴¹ То је релативно нова форма удруживања и повезивања настала пре двадесетак година у развијеним земљама да би у земљама у транзицији почела да се развија пре десетак година.

У Републици Србији функционише већи број различитих кластера:

1. Истар 21 - Дунавски туристички кластер;
2. Recrafts - кластер за ревитализацију старих заната;
3. AC Serbia - аутомобилски кластер у Србији;
4. Шумадијски цвет - кластер произвођача цвећа;
5. Астекс - текстилни кластер из Новог Пазара;
6. БИПОМ - кластер пољопривредних машина;
7. Агро старт ап кластер - кластер за пољопривреду и здраву храну;
8. Опека брик - грађевински кластер итд.¹⁴²

Посебно треба истаћи LEDIB кућу кластера - петогодишњи пројекат регионалне асоцијације кластера. Реализује се партнерским односом Регионалне привредне коморе

¹⁴⁰ Енг. Cluster - група, скуп, грозд.

¹⁴¹ www.udruzenjepreduzetnikans.com/HTML/leksikon.htm (датум приступа, 17.05.2014.)

¹⁴² www.pks.rs/SADRZAJ/Files/Odbor%20za%20MSPD/katalog%20klastera%202012.pdf (датум приступа, 17.05.2014.)

Ниш и Данског LEDIB (Local Ekonomik Development in Balkan) програма, а „покрива“ град Ниш и општине југоисточне Србије.¹⁴³

Ово би могао бити добар пример асоцијације кластера за регион Западне Србије. За сада на овом подручју постоји само Астекс - текстилни кластер из Новог Пазара, као први текстилни кластер у нашој земљи. USAID, преко програма Јачање економске сигурности, помаже текстилце којима страна тржишта више нису недостижна. Оне фирме које су се удружиле и добиле подршку USAID, граде брендове и освајају нова тржишта. Преко ове асоцијације, фирме из Пазара ушле су на тржиште Пољске и Русије.

У текстилној индустрији у Новом Пазару запослено је око 10.000 људи, али су процене да од успеха кластера корист може имати много већи број становника. Омогућавање овим фирмама да изађу на европско и тржиште Русије, да се стабилизују, може да помогне да се економска ситуација побољша не само у Новом Пазару, већ и на простору Западне Србије.

Бројни разлози наводе предузећа да се удружују у кластере. Кроз кластере, мала и средња предузећа су у позицији да постигну пословне резултате које би тешко могли да постигну самосталним наступом на тржишту: размена искустава, лакши приступ новим технологијама, унапређење односа на релацији купци - добављачи, нижи трошкови кроз заједничко истраживање и развој нових производа, лакше се освајају нова тржишта, унапређује квалитет производа и услуга и слично. Специјализација пословања је друга битна компонента кластера: слични производни програм и технологија; слични или исти добављачи, купци, тржишта. Чланице кластера задржавају своју самосталност. Истовремено, они су конкуренти али и сарадници у заједничким активностима. Зато је међусобно поверење битан елемент у функционисању једног кластера.

Имајући у наведене предности удруживања у кластере, на основу истраживања и анкетања појединих предузећа и њихових менаџера, дајемо одређене предлоге за кластерско повезивање предузећа из различитих делатности и грана у региону Западне Србије.

Туристички кластер „Златибор-Голија“, који би обухватио креирање стратешког партнерства међу туристичким и угоститељским предузећима. Циљ је да се окупе сви субјекти туристичке привреде и институције заинтересоване за развој туризма на овом

¹⁴³ www.clusterhouse.rs/index.php?option=com_content&view=frontpage&Itemid=1&lang=sr (датум приступа, 17.05.2014.)

простору, и то кроз развијање селективних врста туризма: планински, скијашки, излетнички, научни, истрживачки и слично. Неопходно је створити аутентичан туристички производ „Планине Западне Србије - извор живота и здравља“, који би се могао пласирати на домаћем и међународном тржишту, и који би омогућио пораст туристичког промета и профита свих његових чланица.

Медицински и здравствени кластер „Анемија“ који би био формиран са циљем унапређења и развоја понуде овог вида услуга у Западној Србији. Кластер би обухватао све заинтерисоване државне и приватне субјекте из области медицинских и туристичких услуга: специјалне болнице, бањска лечилишта, клинике, здравствене центре, туристичке агенције, фармацеутске куће, ординације, пратеће туристичке понуде - хотеле, ресторане, фестивале, маркетинг, медије и друге субјекте. Замисао је да се регион Западне Србије маркетиншки позиционира у Европи као дестинација медицинског туризма.

Пољопривредни кластер „Пештерска висораван“, који би у свом чланству обухватао различите пољопривредне произвођаче (воћаре, повртаре, сточаре итд.). Кластер би се залагао за заједничко пласирање производа на домаћем и иностраном тржишту. Поред тога, у сарадњи са разним реномираним институцијама и факултетима у региону и земљи, залагао би се и за довођење инвеститора и партнера ради оживљавања пољопривредне производње у овом делу Србије. Велика улога кластера огледала би се и у едукацији становништва за примену нових технологија у производњи и пласману производа, односно у заокруженом процесу од примарне производње до пласмана на тржишту.

Оснивање ових и других кластера треба да буде вођено идејом да се побољша коришћење природних и других ресурса, којима регион Западне Србије располаже: здрава животна средина, туристички ресурси, пољопривредни ресурси, јефтина радна снага, кадровски потенцијал, усвојени регионални/локални планови, донете стратегије одрживог развоја, велике површине обрадиве земље и традиција у производњи хране.

2. Основне компоненте привредних кретања региона Западне Србије

2.1. Анализа запослености

Србија је земља са изразитим регионалним неједнакостима и на тржишту рада. Стопе незапослености по областима варирају у размери од чак 1:3. То неповољно стање посебно је изражено у руралним срединама у односу на градска подручја, у

јужним деловима у односу на северне делове земље и концентрацији значајних ресурса у већим градским центрима. Највећи број запослених како на нивоу Републике Србије тако и по њеним регионима је у правним лицима (привредна друштва, предузећа, установе, задруге и друге организације).

Табела 59. Број запослених по регионима Републике Србије у 2012. години

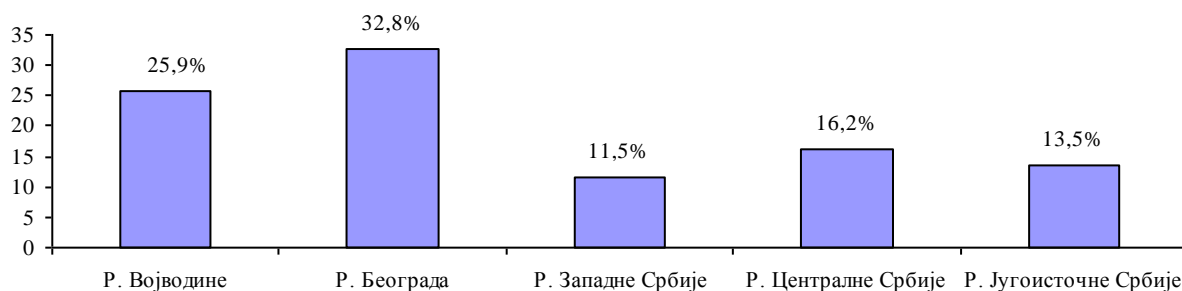
Република Србија и региони	Укупан број запослених	Запослени у правним лицима	Приватни предузетници и запослени код њих	Број запослених на 1.000 становника	
				Укупно	Запослени у правним лицима
Република Србија	1.727.048	1.341.114	385.934	240	186
Регион Војводине	447.963	351.071	96.892	233	183
Регион Београда	566.807	468.706	98.101	341	282
Регион Западне Србије	198.160	143.568	54.592	205	149
- Мачванска област	51.203	38.649	12.554	173	130
- Колубарска област	40.065	25.562	14.503	231	148
- Златиборска област	58.591	44.188	14.403	206	155
- Моравичка област	48.301	35.169	13.132	229	167
Регион Центр. Србије	280.131	200.137	79.994	195	140
Регион Југоист. Србије	233.987	177.632	56.355	193	146
Регион Косова и Мет.	-	-	-	-	-

Извор: Општине и региони у Републици Србији 2012., Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2013.

Од укупног броја запослених на нивоу земље (1.727.048), чак 1.341.114 је запослено у правним лицима, док 385.934 представљају приватни предузетници (лица која самостално обављају делатност) и запослени код њих. Те бројке у релативном износу чине 77,7% односно 22,3%, респективно посматрано. Број запослених на 1.000 становника је 240, а броју оних који раде у правним лицима је 186.

По регионима, највећи број запослених (566.807) је у региону Београда, што на нивоу земље представља учешће од 32,8%, док се најмањи број запослених (198.160) налази у региону Западне Србије, са учешћем од 11,5%.

График 13. Учешће броја запослених по регионима у укупном броју запослених на нивоу земље 2012. године.

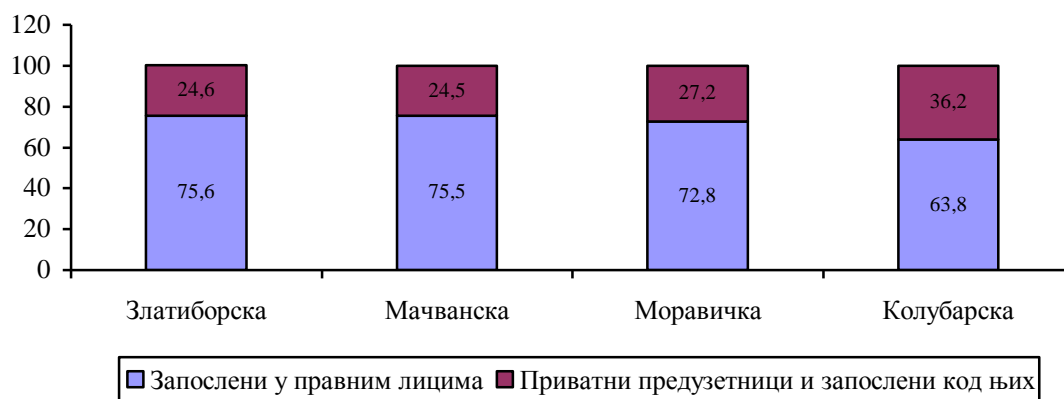

Од укупног броја запослених у региону Западне Србије, у правним лицима је запослено 143.568, односно 72,5%, а приватни предузетници и запослени код њих чине 54.592, што је 27,5%. Број запослених на 1.000 становника у региону је нешто нижи од просека земље и износи 205, а у броју запослених у правним лицима је 186.

Највећи број запослених у региону Западне Србије је у Златиборској области 58.591, што је 29,6% од укупног броја запослених у региону. Од тог броја 44.188 је запослено у правним лицима, а разлику од 14.403 чине приватни предузетници и запослени код њих, што у релативном изразу чини 75,4% према 24,6%. Следећа област је Мачванска са 51.203 запослена, од чега 38.649 чине они који су запослени у правним лицима, док приватни предузетници и запослени код њих чине 12.554 (75,5%/24,5%). У Моравичкој области је запослено 48.301, од чега 35.169 чине запослени у правним лицима, што је 72,8%, док остатак од 13.132 чине приватни предузетници и запослени код њих, што је 27,2%. Област са најмање запослених у региону је Колубарска, у којој ради 40.065, од чега 25.562 у правним лицима а 14.503 чине приватни предузетници и запослени код њих (63,8%, односно 36,2%).

Вршећи компарацију по областима региона запажамо да је много већи број запослених у правним лицима у односу на оне који чине приватне предузетнике и запослене код њих. Релативно посматрано, код Златиборске и Мачванске области тај однос је скоро идентичан (75,4%/24,6% односно 75,5%/24,5%). Нешто другачији однос је код Моравичке области и износи 72,5%/27%. У односу на укупан број запослених, Колубарска област има највише приватних предузетника и оних који су запослени код њих, 36,2%, у односу на преостале три области региона.

График 14. Учесће запослених у правним лицима и предузетника и запослених код њих у укупном броју запослених по областима региона Западне Србије (у %)

Анализа показује да је приватно предузетништво слабо развијено у свим областима региона и да они који траже посао не одлучују се тако лако да покрену сопствени бизнис. Да бисмо видели који су то најчешћи разлози који спречавају незапослене да се одлуче на покретање сопственог бизниса, извршили смо анкетно истраживање на узорку од педесет испитаника и то у две филијале Националне службе за запошљавање: Чачак и Ужице.

Табела 60. Социодемографске карактеристике испитаника

Пол	Апсолутне фреквенције	%	Године старости	Апсолутне фреквенције	%	Школска спрема	Апсолутне фреквенције	%
Мушки	31	62	20-40	39	78	Средња	21	42
Женски	19	38	40-60	11	12	Висока	29	58
Укупно	50	100	-	50	100	-	50	100

Табела 61. Резултати истраживања на узорку од 50 испитаника

Питање: Који су то најчешћи разлози који Вас спречавају да започнете сопствени бизнис?	Број испитаника	%
1. Недостатак средстава	22	44
2. Неповерење у правну државу	11	22
3. Недостатак идеја	8	16
4. Недостатак искуства	7	14
5. Остало	2	4
Укупно	50	100

Од разлога који утичу на спречавање отпочињања сопственог бизниса, испитанци су најчешће наводили да је то недостатак средстава. На другом месту је неповерење у законе правне државе, а затим, следе, недостатак идеја и искуства.

Бројне институције у земљи подстичу младе људе да уплове у предузетничке воде. Започињање сопственог бизниса подразумева обављање низа формалних процедура. Свако ко има идеју и новац а жели започети основати сопствену фирму, мора бити упознат са сваким од следећих шест корака:

1. Истраживање и планирање (Бизнис план);
2. Извори финансирања;
3. Регистрација;
4. Порези и финансијске обавезе;
5. Запошљавање; и
6. Остало.¹⁴⁴

¹⁴⁴ Уђите у свет послодавца: водич за младе предузетнике и почетнике у бизнису, аутор Наташа Цупаћ Павловски, Сектор за предузетништво младих, Унија послодавца Србије, Београд, 2010., стр. 5.

2.2. Анализа зарада

Подаци о просечној заради добијају се на основу Месечног статистичког истраживања о запосленима и на основу података Министарства финансија и привреде и Пореске управе. Подаци о зарадама у правним лицима у свим облицима својине, прикупљају се путем статистичког истраживања док се подаци о зарадама запослених код предузетника преузимају из евиденција Пореске управе. Зараде чине део бруто домаћег производа, јер доходовни приступ његовом дефинисању каже да се бруто домаћи производ утврђује „сабирањем свих факторских доходака (на пример зарада, камата, профита и ренти)“.¹⁴⁵

Зараду, према Закону о раду, чини „зарада која садржи порез и доприносе који се плаћају из зараде коју је запослени остварио за обављени рад и за време проведено на раду, затим увећана зарада, накнада зараде и друга примања“.¹⁴⁶ Републички завод за статистику води евиденцију о просечним зарадама на годишњем нивоу по запосленом, и то без пореза и доприноса. Сходно томе, извршићемо анализу по регионима Републике Србије у периоду од 2008. до 2012. године.

Табела 62. Просечне зараде, без пореза и доприноса, по запосленом у регионима Републике Србије од 2008 до 2012. године (у РСД)

Република и региони	2008	2009	2010	2011	2012	Стопа раста 2008-2012.
Република Србија	32.746	31.734	34.142	37.976	41.377	26,4%
Регион Војводине	32.906	31.203	33.392	36.950	40.421	22,8%
Регион Београда	40.089	39.862	42.489	46.986	51.121	27,5%
Регион Западне Србије	27.543	26.694	28.965	32.532	35.203	27,8%
- Мачванска област	27.617	25.998	28.884	32.608	34.733	25,8%
- Колубарска област	27.519	27.634	29.614	32.929	36.056	31,0%
- Златиборска област	27.387	26.593	28.636	32.175	34.981	27,7%
- Моравичка област	26.577	26.549	28.727	32.417	35.042	31,9%
Регион Централне Србије	29.273	27.977	30.018	33.410	36.233	23,8%
Регион Југоисточне Србије	25.203	24.668	27.559	31.343	34.622	37,4%
Регион Косова и Метохије	-	-	-	-	-	-

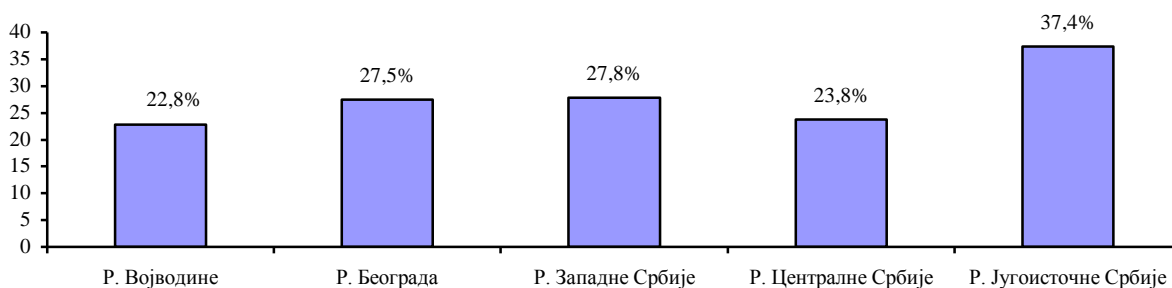
Извор: Општине и региони у Републици Србији 2013., Република Србија, Републички завод за статистику, Београд.

У посматраном периоду остварен је раст зарада на нивоу земље номинално од 26,4%. Просечне нето зараде повећане су са 31.746 у 2008., на 41.377 РСД у 2012. години. И у регионима се зарада по запосленом повећала. Највеће повећање остварено је у региону Југоисточне Србије од 37,4%, а потом у региону Западне Србије од 27,8%.

¹⁴⁵ Ђорђевић, М., Обрадовић, С.: *Основи макроекономије*, Економски факултет, Крагујевац, 2012., стр 53.

¹⁴⁶ Закон о раду, „Сл. гласник РС“, бр. 24/05 и 61/05.

График 15. Стопа раста зарада по регионима Републике Србије од 2008 до 2012. године

Стопе раста зарада у региону Западне Србије по областима су следеће: Мачванска 25,8%, Колубарска 31%, Златиборска 27,7% и Моравичка 31,9%.

Године 2012., највеће зараде су у региону Београда у износу од 51.121 РСД по запосленом, скоро 10.000 РСД изнад просека земље (41,377 РСД). Регион Војводине је на нивоу просека земље, док су остала три региона испод просека и на приближно истом нивоу (Западна Србија 35.203 РСД, Централна Србија 36.233 РСД и Југоисточна Србија 34.622 РСД). То показује да је по основној подели, НСТЈ 1, целина Србија - Север богатија од целине Србија - Југ. Разлика у просечној заради између ове две целине износи скоро четвртину (22,7%, односно 10.358 РСД).

Да би смањила разлику у неразвијености, Србија - Југ мора тражити нове правце развоја. Њен део - регион Западне Србије шансу види у развоју туристичке делатности, која би у садејству са осталим компаративним делатностима, допринела повећању запослености. На овај начин би регион Западне Србије могао допринети не само целини Србија - Југ, већ би имао и већу улогу у привредном развоју Србије.

2.3. Анализа основних производних фондова

Основни производни фондови (средства за рад) су веома значајан фактор развоја у данашњим техничко-технолошким условима. У нашој земљи подаци о инвестицијама у нове основне фондове прикупљају се од свих правних лица, путем редовног годишњег истраживања „Инвестиције у основне фондове“ и односе се на све облике својине. Подаци о оствареним инвестицијама у нове основне фондове приказују се у текућим ценама. „Остварене инвестиције у току извештајне године представљају вредност ефективно извршене изградње, израде или набавке објеката, опреме и осталих основних фондова, без обзира да ли су завршене и да ли је њихова исплата извршена“.¹⁴⁷

¹⁴⁷ Општине и региони у Републици Србији 2013., Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2013., стр. 307.

Према званичној статистици, на нивоу Републике Србије и региона подаци се односе на сва правна лица, а на нивоу општина на сва правна лица осим на она која су законски разврстана у мала.¹⁴⁸ Осим тога, разлику представљају и инвестиције које се не могу разврстати по општинама (далеководи, пруге, путеви, ПТТ линије, каблови и друго). Због тога се у нашем случају наведени подаци за Србију и регионе Војводине и Београда односе на податке од свих правних лица, док се подаци за регионе Западне, Централне и Југоисточне Србије, пошто су сабирани на нивоу области, то јест њихових општина, односе на сва правна лица осим на она која су разврстана у мала.

Не рачунајући регионе Војводине и Београда, компарацијом података за остала три региона (Западна, Централна и Југоисточна Србија) видимо да су укупна средства за нове фондове у региону Западне Србије, у износу од 30.254.118 РСД, најмања. Од укупно остварених инвестиција на нивоу региона Западне Србије, две трећине средстава је уложено у нове основне фондове у Мачванској и Златиборској области, док се једна трећина средстава налази у Колубарској и Моравичкој области.

Табела 63. Остварене инвестиције у нове основне фондове по карактеру изградње у регионима Републике Србије 2012. године

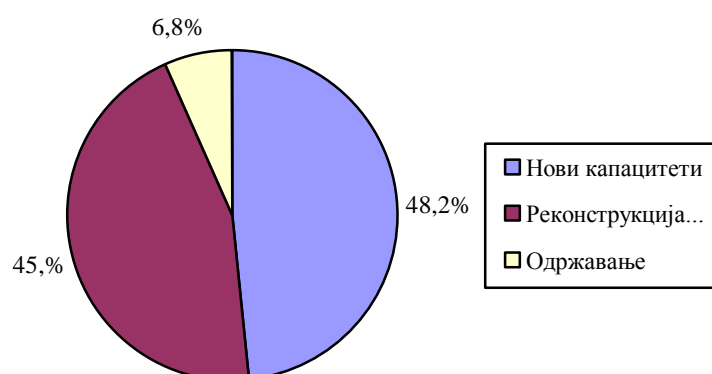
<i>Република и региони</i>	<i>Укупно</i>	<i>Нови капац.</i>	<i>Реконстр., модерниз., доградња и прошир.</i>	<i>Одржавање нивоа постојећих капац.</i>
Република Србија	608.508.303	203.337.381	348.681.822	56.489.099
Регион Војводине	150.382.309	74.654.150	53.325.420	22.402.739
Регион Београда	220.957.429	58.389.612	144.206.883	18.360.933
Регион Западне Србије	30.254.118	14.594.168	13.609.918	2.050.032
- Мачванска	10.153.243	4.531.405	5.001.911	619.927
- Колубарска	5.202.304	3.685.855	1.188.272	328.177
- Златиборска	9.983.537	5.162.737	4.360.451	460.349
- Моравичка	4.915.034	1.214.171	3.059.284	641.579
Регион Централне Србије	123.266.565	12.797.506	104.053.064	6.415.995
Регион Југоисточне Србије	44.030.307	25.048.071	15.015.297	3.966.939
Регион Косова и Метохије	207.178	18.969	3.634	184.575

Извор: Општине и региони у Републици Србији 2013., Република Србија, Републички завод за статистику, Београд.

У погледу структуре остварених инвестиција у нове основне фондове у региону Западне Србије, скоро подједнако средстава је уложено како у нове капацитете тако и у реконструкцију, модернизацију, доградњу и проширење, док је веома мали износ средстава остављен за одржавање постојећих капацитета.

¹⁴⁸ Закон о рачуноводству и ревизији, „Сл. гласник РС“, бр. 46/2006, 111/2009, 99/2011 - др. закон и 62/2013 - др. закон.

Шема 3. Структура остварених инвестиција у нове основне фондове по карактеру изградње у региону Западне Србије 2012. године

У погледу техничке структуре инвестиција, у оквиру основних производних фондова, разликујемо улагања за набавку опреме и машина (активни део основних производних фондова, тзв. капитална опрема), од улагања у грађевинске објекте (пасивни део основних производних фондова). Ова улагања су у ранијем периоду била подједнако распоређивана, при чему би наша земља, као земља у развоју, требала већи део ионако скромних инвестиција да ангажује у капиталну опрему. У овом погледу ситуација се ништа није променила ни до данашњих дана. И даље се око 50% нових инвестиција улаже у грађевинске радове и око 50% у опрему са монтажом.

Табела 64. Остварене инвестиције у нове основне фондове по техничкој структури у регионима Републике Србије 2012. године

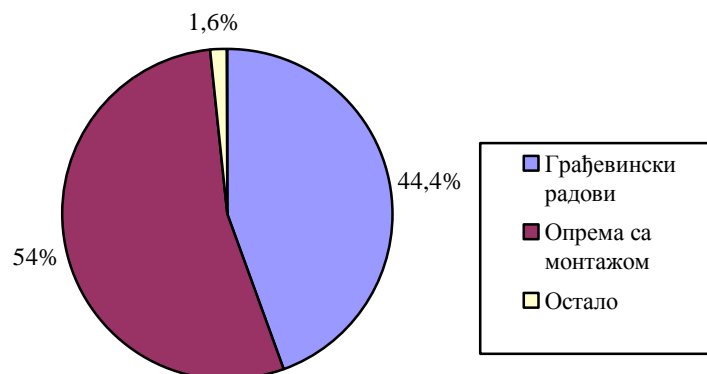
Република и региони	Укупно	Грађев. радови	Опрема с монтажом		Остало
			домаћа	увозна	
Република Србија	608.508.303	231.733.703	144.495.745	203.774.856	28.503.999
Регион Војводине	150.382.309	68.379.426	34.507.060	38.815.789	8.680.034
Регион Београда	220.957.429	92.575.543	56.965.711	56.876.426	14.539.750
Регион Западне Србије	30.254.118	13.426.088	8.577.155	7.767.809	483.066
- Мачванска област	10.153.243	5.405.052	2.754.296	1.846.430	147.465
- Колубарска област	5.202.304	3.121.322	791.731	1.179.405	109.846
- Златиборска област	9.983.537	3.149.590	2.751.773	3.920.272	161.902
- Моравичка област	4.915.034	1.750.124	2.279.355	821.702	63.853
Регион Централне Србије	123.266.565	25.725.861	22.503.478	73.919.774	1.117.452
Регион Југоисточне Србије	44.030.307	12.613.570	8.795.997	20.738.144	1.882.596
Регион Косова и Метохије	207.178	34.013	125.765	47.400	-

Извор: Општине и региони у Републици Србији 2013., Република Србија, Републички завод за статистику, Београд.

Регион Западне Србије има нешто неповољнију техничку структуру у односу на Србију. У региону, инвестиције у грађевинске радове износе 44,4%, док инвестиције у опрему (домаћу и увозну) чине 54% укупних инвестиција. Тај однос на нивоу Србије је 38,1% према 57,2%, респективно посматрано. У погледу области, Златиборска има

најповољнију структуру, јер улагања у грађевинске радове чине 31,5%, док су улагања у капиталну опрему 66,8%. Сличну структуру има и Моравичка област са односом улагања 35,6% према 63,1%, респективно посматрано. Иза њих следи Мачванска област са односом 53,2% према 45,3%, док најнеповољнију структуру има Колубарска област јер су код ње улагања у грађевинске радове 60%, а у опрему 37,9%.

Шема 4. Структура остварених инвестиција у нове основне фондове по техничкој структури у региону Западне Србије 2012. године

Вршећи ову анализу, без обзира да ли се ради о карактеру изградње или техничкој структури, видели смо да су укупна средства за нове фондове у региону Западне Србије најмања и да представљају свега 5% укупних средства Републике Србије. То је изузетно мало у односу на удео који овај простор (17%) и његово становништво (13,5%) заузимају у Републици Србији. Ову чињеницу, између осталих, треба да узимају у обзир и органи који врше расподелу средстава, како би се у будућности вршила уједначенија регионална прерасподела средстава за нове основне фондове.

2.4. Анализа туристичког промета

Туристичко-географски положај, богато културно наслеђе са изразитим природним и антропогеним туристичким мотивима које карактерише изградња и развој, амбијентални контрасти и релативно добра саобраћајна повезаност, повећавају атрактивност туристичких потенцијала региона Западне Србије. Већим улагањем у туристичку инфраструктуру и промоцију региона може се утицати и на повећање туристичког промета.

У новом миленијуму доласци туриста и ноћења туриста у свим областима региона кретали су се на неуједначеној основи. Изабрали смо три карактеристичне

године за посматрање промета туриста у последњих десетак и више година. Више је него приметно да је број (и ноћења) туриста највећи 2007., а најмањи 2012. године. То је последица, између осталог, и економске кризе која је захватила светску економију 2008. године, а чије се последице и данас осећају.

Табела 65. Туристи и ноћења у Мачванској области у новом миленијуму

Изабране године	Туристи			Ноћења		
	Свега	Домаћи	Страни	Свега	Домаћи	Страни
2002	42.778	37.185	5.593	199.150	171.100	28.050
2007	42.202	36.955	5.247	228.273	204.491	23.782
2012	32.217	27.765	4.452	212.685	190.610	22.075

Општине у Србији 2003, Општине у Србији 2008 и Општине и региони у Републици Србији 2013, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд.

Број туриста који је посетио Мачванску област 2012. године био је 32.217., што је за око 10.000 мање него 2002. године, односно мање за 32,8%. Од тога, највећи број туриста посетио је Лозницу, 22.210, што је 70% промета области. Остале општине Крупањ, Богатић, Мали Зворник, па чак и град Шабац, остварују далеко мањи туристички промет, а поједине општине, као што су Владимирци, Коцељева и Љубовија, статистички гледано, немају туриста.

Табела 66. Туристи и ноћења у Колубарској области у новом миленијуму

Изабране године	Туристи			Ноћења		
	Свега	Домаћи	Страни	Свега	Домаћи	Страни
2002	55.752	53.751	2.001	299.681	294.633	5.048
2007	57.044	52.806	4.238	253.253	243.470	9.513
2012	55.117	50.022	5.095	197.898	185.206	12.692

Општине у Србији 2003, Општине у Србији 2008 и Општине и региони у Републици Србији 2013, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд.

У Колубарској области, туристички промет показује најмање осцилације у посматраном периоду. Године 2012., број туриста био је 55.117, што је занемарљиво мање него десетак година пре. У овој области, такође, највећи број туриста је сконцентрисан у једној општини (граду), у овом случају Ваљеву, кога је посматране године посетило чак 40.318 туриста, што чини 73,1% туристичког промета области. На другом месту по посетама туриста је Мионица (10.131; 18,4%), а на трећем Љиг (4.222; 7,7%). Остале три општине (Лајковац, Осечина и Уб) остварују само 0,8% туристичког промета Колубарске области. Оно што је карактеристично за ову област јесте повећање броја страних туриста за више од 3.000.

Табела 67. Туристи и ноћења у Златиборској области у новом миленијуму

Изабране године	Туристи			Ноћења		
	Свега	Домаћи	Страни	Свега	Домаћи	Страни
2002	202.406	193.186	9.220	973.519	947.482	26.037
2007	248.751	223.499	25.252	951.218	878.347	72.871
2012	239.031	199.443	39.588	836.491	730.395	106.096

Општине у Србији 2003, Општине у Србији 2008 и Општине и региони у Републици Србији 2013, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд.

Златиборска област је једина област региона која је у новом миленијуму остварила повећање туристичких посета. Иако је број туриста 2012. године смањен у односу на 2007., у посматраном периоду 2002-2012. година, тај број је повећан за 36.625, односно за 18,1%. Том повећењу највише су допринели страни туристи, чији је број повећан за 30.368, што је за више од четири пута.

У погледу расподеле туристичког промета по општинама, ситуација није тако драстична као у Мачванској и Колубарској области. Највећи промет у овој области имала је општина Чајетина - 112.221 туриста, а то је 47% укупног промета области. Затим следе, град Ужице са 52.291 туристом (22%), Бајина Башта са 46.830 туриста (20%) итд.

Табела 68. Туристи и ноћења у Моравичкој области у новом миленијуму

Изабране године	Туристи			Ноћења		
	Свега	Домаћи	Страни	Свега	Домаћи	Страни
2002	64.223	60.450	3.773	252.392	244.428	7.964
2007	71.576	61.781	9.795	304.096	280.189	23.907
2012	58.546	48.066	10.480	289.754	258.652	31.102

Општине у Србији 2003, Општине у Србији 2008 и Општине и региони у Републици Србији 2013, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд.

Број туриста који је боравио 2012. године у Моравичкој области је 58.546, што је мање апсолутно за 5.677 а релативно за 8,8% него 2002. године. Највећи број туриста посетио је град Чачак - 27.681, што чини 47,3% промета области. Остале три општине - Ивањица учествује са 31,4% (18.356 туриста), Горњи Милановац са 19,4% (11.383 туриста) док Лучани са само 1,9% (1.126 туриста) у укупном промету ове области.

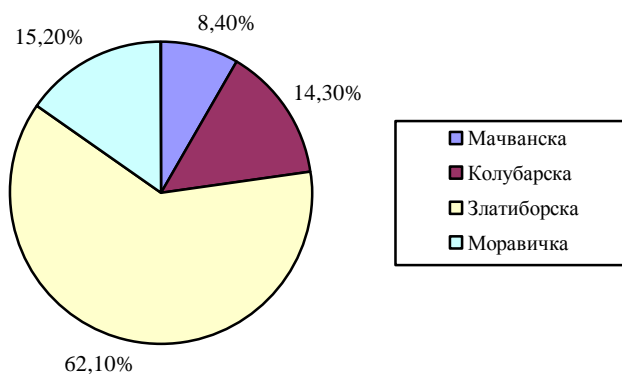
Највећи део туристичког промета у свим областима обавља се у њиховим највећим градовима. То је и разумљиво, јер се ради о центрима коме гравитирају не само приградска већ и сеоска насеља. Са добром организацијом и са највећим бројем смештајних капацитета, у тим градовима се могу организовати разни симпозијуми, семинари, конгреси, усавршавања, што доприноси бољем коришћењу смештајних,

угоститељских и ванпансконских капацитета. Градски и остале врсте туризма повезане са урбаним начином живота (који, иначе, најмање подлежу сезонском колебању) треба плански развијати, јер заједно са ангажовањем производних и услужних делатности доносе добре економске ефекте.

Са друге стране, слаба посећеност осталих општина указује на могућност развоја бројних врста туризма које су (не)посредно везане за руралне пределе региона. С обзиром на огроман потенцијал који поседују ови предели, које смо презентовали у поглављу о туристичким ресурсима, можемо са сигурношћу тврдити да овај део наше земље има огромне могућности за брзи развој туристичке делатности у будућности.

Када се анализира туристички промет по областима, запажа се доминација Златиборске области, како у броју туристичких долазака тако и у броју остварених ноћења. Ову област посети скоро две трећине (62,1%) од укупног броја туриста у региону Западне Србије. Моравичка (15,2%) и Колубарска област (14,3) имају приближно исту посећеност, док најмању има Мачванска област (8,4%). Концентрација туристичког промета у Златиборској области не изненађује, када се има у виду да планина Златибор има најадекватнију инфраструктуру неопходну за развој туристичке делатности.

Шема 5. Удео области у укупном броју туристичких долазака у региону Западне Србије 2012. године

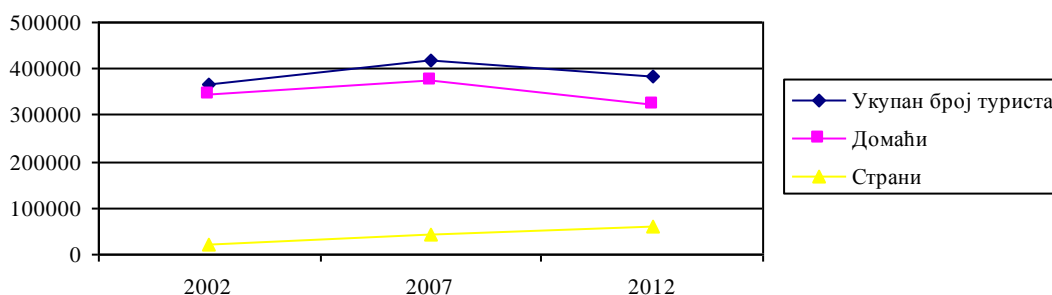

Укупан број туриста на нивоу региона Западне Србије 2012. године износио је 384.911. Иако смањен у односу на број из 2007. године, ипак је остварено одређено повећање у посматраном периоду од 19.752 туриста, што чини 5,4%. То је последица повећања броја туриста у Златиборској области. Број страних туриста у региону имао је константни раст, тако да је 2012. године било близу 60.000 страних гостију, скоро три пута више него 2002. године.

Табела 69. Туристи и ноћења у региону Западне Србије у новом миленијуму

Изабране године	Туристи			Ноћења			Просечан број ноћења	
	Свега	Домаћи	Страни	Свега	Домаћи	Страни	Домаћи	Страни
2002	365.159	344.572	20.587	1.724.742	1.657.643	67.099	4,8	3,3
2007	419.573	375.041	44.532	1.736.840	1.606.497	130.073	4,3	2,9
2012	384.911	325.296	59.615	1.536.828	1.364.863	171.965	4,2	2,9

График 16. Кретање броја туриста у региону Западне Србије у новом миленијуму

Посматрано у односу на укупан број туриста на националном нивоу (2.079.643), регион Западне Србије је, у 2012. години, учествовао са 18,5%. У броју домаћих туриста (1.269.676), то учешће је износило, чак, 25,6%, док је учешће у броју страних туриста (809.967) знатно мање, свега 7,4%.

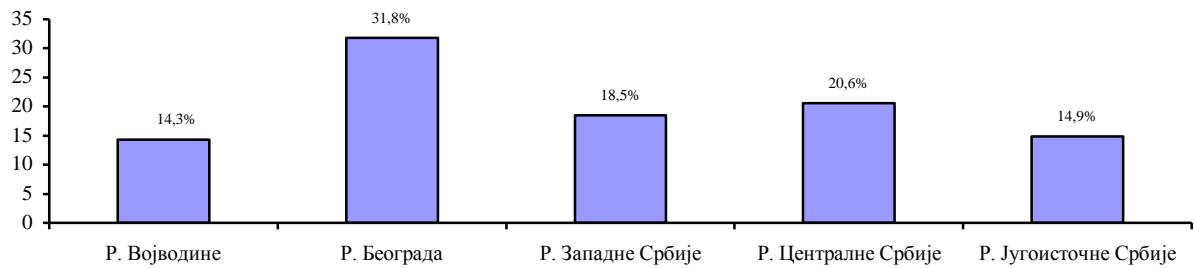
Највеће учешће има регион Београда, скоро 1/3 укупног националног туристичког промета. У постојећој прерасподели, регион Западне Србије има веће учешће од Војводине (14,3%) и Југоисточне Србије (14,9%).

Табела 70. Туристи и ноћења по регионима Републике Србије 2012. године

Република Србија/ Региони	Туристи			Ноћења		
	Свега	Домаћи	Страни	Свега	Домаћи	Страни
Република Србија	2.079.643	1.269.676	809.967	6.484.702	4.688.485	1.796.217
Р. Војводине	296.360	173.465	122.895	758.981	462.672	296.309
Р. Београда	660.674	189.375	471.299	1.431.384	493.531	937.853
Р. Западне Србије	384.911	325.296	59.615	1.536.828	1.364.863	171.965
- Мачванска обл.	32.217	27.765	4.452	212.685	190.610	22.075
- Колубарска обл.	55.117	50.022	5.095	197.898	185.206	12.692
- Златиборска обл.	239.031	199.443	39.588	836.491	730.395	106.096
- Моравичка обл.	58.546	48.066	10.480	289.754	258.652	31.102
Р. Центр. Србије	428.297	339.660	88.637	1.532.422	1.273.159	259.263
Р. Југоист. Србије	309.401	241.880	67.521	1.225.087	1.094.260	130.827
Р. Косова и Мет.	-	-	-	-	-	-

Извор: Општине и региони у Републици Србији 2013, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд.

График 17. Учешће региона у укупном броју туристичких долазака на нивоу земље 2012. године.

Иако је број туриста који посећују регион Западне Србије још увек мали у односу на национални просек, радује чињеница да се он из године у годину повећава. Понуда разноврсних туристичких садржаја, смештајних и угоститељских капацитета, са добром пропагандом и презентацијом туристичких мотива повећавају промет туриста и ноћења у већим градовима региона Западне Србије.

С обзиром на речено, неопходно је у будућности радити на равномернијој прерасподели туристичких кратања, развојем селективних врста туризма. Тако је потребно посветити већу пажњу развоју транзитног, излетничког, сеоског, дечијег... туризма, затим организовању школе у природи, уз комбинацију спортско-рекреативних, културно-просветних и сличних манифестација, што ће све заједно дати веће економске ефекате у руралним срединама и повећати значај овог региона у земљи.

3. Основни облици туристичке понуде региона Западне Србије

3.1. Туризам бањских места

Туристичке вредности Западне Србије су бројне и разноврсне. Као такве омогућују развој више врста селективног туризма, којима се могу постићи значајни економски и ванекономски ефекти и функције. Посебан печат туризму дају бројни минерални и термоминерални извори, чија се вода користи за лечење различитих повреда, болести, опоравак, рекреацију и рехабилитацију. Неки од њих су коришћени још у време римског доба, а данас су уређени и афирмисани за развој бањског туризма. Најпознатије бање у региону Западне Србије су: Горња Трепча, Овчар Бања, Бања Бадања и Бања Ковиљача.

Лековити извори термоминералне воде бање Горња Трепча налазе се у југоисточној подгорини планине Вујан, између градова Чачка, Горњег Милановца и Мрчајеваца, односно у њиховом троуглу. Надморска висина од 460 м чини је и

ваздушном бањом. Име је добила по селу Горња Трепча на чијем се атару налази и за које се поуздано зна да постоји још из средњег века.

За савремени развој и огромну популарност Горње Тречке највећи значај имају и врло разноврсна и свестрана истраживања термоминералних вода и околине Треччанске бање, која су у другој половини прошлог века извршили стручњаци Института за геолошко-рударска истраживања и испитивања нуклеарних и других минералних сировина из Београда.¹⁴⁹ Према тим истраживањима, Треччанска бања садржи ретке микро елементе коју су познати по свом активном биолошком дејству на човечји организам, односно на његово оздрављење.

Велику компаративну предност у односу на остале термоминералне воде у Србији, али и у Европи, бања заснива на томе да је вода њених термоминералних извора благо радиоактивна. Захваљујући бројним ретким елементима Горња Трепча је и добила назив „Атомска бања“. Веома је срећна околност да су односи елемената у термоминералним изворима врло повољни и да је радиоактивност мала (велика делује штетно на људско здравље). Вероватно да се у повољном односу тих елемената и крије тајна оздрављења многобројних болесника последњих деценија.

Овчар Бања се налази у Овчарско-кабларској клисури на надморској висини 278 м. Кроз бању пролазе западноморавске саобраћајнице, па је лако приступачна од Крушевца, Чачка и Пожеге. Овчар Бања има дугу традицију природног лечилишта. Лековите воде коришћене су још у праисторији, јер се овде неговао и одржавао култ воде, те су подизане скромне богомоље, на место којих је током средњег века, готово све до данашњих дана, израсла јединствена целина од десет законом заштићених манастира (Мала Српска Света Гора). За време Турака термоминерална вода је, такође, коришћена. После ослобођења од Турака, топле изворе ове бање користили су оближњи манастири, посебно Благовештење, по коме је бања носила назив Благовештењска Бања, као и локално становништво за лечење различитих болести.¹⁵⁰

Термоминерална вода Овчар Бање припада групи вулканских вода шумадијског типа, чији су главни представници Врњачка Бања и Матарушка Бања. Термоминерална вода Овчар Бање користи се за лечење реуматичних обољења, то јест погодује оздрављењу после реуматичних обољења, затим оздрављењу после прелома костију, повреде мишићног ткива, извесних обољења коже и нервних поремећаја.

¹⁴⁹ Арсенијевић, М., Теофиловић, М.: *Геолошке и геохемијске карактеристике термалних извора Горње Тречке*, Институт за геолошко-рударска истраживања, Београд, 1971., стр. 126.

¹⁵⁰ Станковић, С.: *Туризам Србије*, Српско географско друштво, Београд, 2002., стр. 63.

Бања Бадања се налази у атару села Доња Бадања, у долини речице Цернице (притока Јадра), на надморској висини од 180 м, изнад које се протеже планина Цер. У бањи постоје два извора: „Главни извор“ (Слана бара) сумпоровите воде и извор „Гвоздене воде“ (Црвена вода).¹⁵¹ Температура воде је 15-18°C и са знатно повећаном радиоактивношћу. Воде су изузетно лековите и имају два начина примене у лечењу: пијењем и купањем. Гвожђевите воде су оне које се пију и њихова примена је најчешћа за стомачне проблеме и анемичност. Терапија сумпоровитим водама примењује се купањем, најчешће, за следеће врсте болести: артритис, реуму и стања након повреда.

Бања Ковиљача смештена је пределу Подриња, у долини Дрине, због чега је и добила назив - Подрињска лепотица. Умерено континентална клима, густе шуме и Дрина чине да је ваздух ове бање чист и свеж, чак и током летњих врућина. Ови фактори су утицали да она буде проглашена климатским местом, то јест ваздушном бањом, иако се налази на, за таква места, неубичајено ниској надморској висини од свега 128 м. Од природних лековитих фактора користе се термоминералне воде, као и минерално блато (пелоид). Више извора сумпоровите и гвожђевите воде налазе своју примену у лечењу кроз терапије купањем, испијањем и орошавањем/инхалирањем.¹⁵² Користе се за лечење реуматичних обољења, дискус херније, остеоропозе, мишићних обољења, стерилитета, кожних обољења итд.

Поред наведених бања, које смо детаљније приказали, у региону Западне Србије налази се још неколико локалитета са изворима минералне и термоминералне воде, који нису довољно испитани и уређени, мада их становници непосредне околине самоиницијативно користе верујући у њихову лековитост. То су мање бање: Прилички Кисељак, Слатинска бања, Сврачковачка бања, Бања Радаљска, Бања Љиг и друге.

Прилички Кисељак налази се у насељу Прилике, недалеко од Ивањице. Спада у најпознатије изворе стоне минералне воде. У новије време, угљено-кисела вода ове бање, флашира се и продаје као стона вода. У селу Слатина, код Чачка, налази се Слатинска бања. Ово природно лечилиште на падини планине Јелице, познато је по такозваној „плавој води“. Слатинска бања још увек није уређена и спада у ред „дивљих бања“. Сврачковачка бања налази се недалеко од Горњег Милановца, код села Сврачковац. Минерални извори истичу из пукотине у стени, под којом је купатило, у које вода пада јаким млазом као из туша (лечење „кишним купањем“). Радаљска Бања се налази у близини Малог Зворника. Ово место је све више познато по лековитим

¹⁵¹ banjeusrbiji.com/banja-badanja/ (датум приступа, 15.07.2014.), *Бање у Србији*, званична презентација.

¹⁵² banjeusrbiji.com/banja-koviljaca/ (датум приступа, 15.07.2014.), *Бање у Србији*, званична презентација.

водама (такозвана „очна вода“), али и по савременим методама лечења. На обронцима планине Суворбор налази се Бања Љиг, која је име добила по истоименом граду.

Основна препрека за бржи развој туризма у овим бањама је недостатак адекватне материјалне базе за прихват туриста. Веома је мали број смештајних капацитета, недовољан број угоститељских објеката и објеката ванпансионске употребе, а и инфраструктура није на задовољавајућем нивоу.

У целини посматрано, бање региона Западне Србије су перманентна развојна шанса здравственог и лечилишног туризма, што омогућава масовнија кретања у циљу превенције, рехабилитовања и лечења. У садејству са околним планинама и воденим ресурсима, оне постају балнеоклиматолошка места. Уз ову основну здравствено-лечилишну функцију, у наредном периоду потребно је сврсисходније планирати и развијати друге врсте туризма, како би се остварили већи економски ефекти. Постојећи туристичко-угоститељски објекти у њима, потенцирају излетничку функцију. Уз излетничку, наглашена је и транзитна функција, посебно у летњим месецима. Могуће је развијати и туризам „трећег доба“ и тиме утицати на већи степен искоришћености постојећих капацитета. То важи и за културно-манifestациони туризам и друге врсте.

На управљачким структурама општина, области и региона у целини је дефинисање основних смерница и стратегија развоја туризма у овим природним лечилиштима, како би она постала посећенија у будућности. Оно што недостаје свим бањама јесу Велнес и Спа садржаји, који би могли да донесу много већи профит. Веома добар пример је Словенија, која је у последњих десетак година уложила чак пола милијарде евра у Велнес и Спа програме. Мађарска и Чешка су последњих година, такође, уложиле много новца у бање. Без државне помоћи и помоћи из предприсупних фондова Европске уније тако нешто није могуће направити.

3.2. Туризам градских насеља

Према Закону о територијалној организацији Републике Србије,¹⁵³ у региону Западне Србије статус града имају: Шабац, Лозница, Ваљево, Ужице и Чачак.

Град Шабац је, као седиште Мачванске области, административни, привредни, културни, образовни, здравствени, спортски и туристички центар Подриња. Модерно је урбанистички изграђен поред реке Саве, саобраћајно добро повезан, са пријатном климом и обиљем здраве пијаће воде. Као такав, он представља готово идеалну

¹⁵³ Закон о територијалној организацији Републике Србије, „Сл. гласник РС“, бр. 129/2007.

средину за здрав, угодан и продуктиван живот. Оно што је карактеристично овај град је један специфичан дух, оличен у његовом називу „Мали Париз“, који је добио 1822. године, када је имао своју прву кафану по европском узору.¹⁵⁴ У то доба настаје чувени дух шабачких кафана, који упркос свему траје и до данашњих дана. Нигде у Србији нема већи број кафана у односу на број становника, нити су оне пуније, него овде. Кафана је по први пут у Шапцу постала „културна институција“ живота и градске гужве, која одсликава сав друштвени живот и привредне токове града.

Шабац поседује богато културно наслеђе. У њему постоји и ради Народно позориште „Љубиша Јовановић“, које наставља дугу традицију позоришног живота у шабачком крају. Народна библиотека „Жика Поповић“ је матична библиотека за Мачванску област и стожер културе и образовања. Народни музеј има преко 15.000 експоната из археологије, историје, уметности итд.

Осим културе коју туристима може да презентује, Шабац има и бурну историју која је оставила многе материјалне трагове до данашњих дана. Трагови турских освајања у виду тврђаве, налазе се на десној обали Саве. Окружење ове тврђаве је данас претворено у рекреативни центар и представља омиљено место за одмор и разоноду. Шабац је, као туристички центар, ипак, најпознатији по манифестацијама, као што су: Шабачки вашар, Чивијада, Позоришне свечаности, Међународни пливачки маратон итд.

Лозница је смештена на падинама планине Гучево, непуна 3 км од реке Дрине. Лозница је природни, привредни, саобраћајни и културни центар Подриња. У граду се налази Музеј Јадра, чија је основна делатност рад на прикупљању музејског материјала из свих области живота и рада људи из овог краја, рад на изучавању историјске прошлости, одржавање споменика, спомен простора и спомен обележја, као и обележвање значајних датума везаних за личности и догађаје јадарског краја. У центру за културу „Вук Караџић“ налази се Галерија - Легат Миће Поповића и Вере Божичковић-Поповић, који су као супружници оставили свом родном граду слике и предмете од непроцењиве вредности, што представља праву уметничку ризницу и значајан туристички мотив.

Зачетником развоја културе у Лозници сматра се културно уметничко друштво „Караџића“, основано 1850. године. То је једно од најстаријих организационих културно-уметничких друштава на Балкану и у Европи. Гимназија „Вук Караџић“ је

¹⁵⁴ Грчић, Љ.: Туристичка валоризација архитектонског културног наслеђа Шапца, *Гласник Српског географског друштва*, свеска LXXXIX, бр. 1., 2009., стр. 79.

стара зграда подигнута 1871. године. Ту се првобитно формирала лочничка реалка, која је имала два разреда и била је међу првих пет таквих школа у Србији. Лозничку реалку је похађао и великан српске географије Јован Цвијић. Зато је ова гимназија редовно домаћин студената Географског факултета из Београда. Културно-туристичке манифестације, које се одржавају у Лозници и које окупљају већи број посетилаца су: Вуков сабор, Регата на Дрини, Међународни фестивал фолклора „Европа игра“ итд.

Ваљево, као динамичан индустријски, културно-просветни, саобраћајни и туристички центар Колубарске области, формиран је на обалама реке Колубаре, у котлини окруженој венцем ваљевских планина. Ваљево се урбанистичко-архитектонским решењима још из средине XIX века, почео развијати и градити са улицама које се секу под правим углом и карактеристичним модерним грађевинама тог времена. Поред тога, један је од ретких градова које се може похвалити као град са две чаршије, од којих је једна модерна а друга датира још из времена турске владавине (Тешњар - аутентична српска чаршија из тог периода).

Поред тога, Ваљево је модеран град, али и град богате историје, традиције и културе. О томе сведочи и очувано градско језгро са административним зградама, јавним установама и споменицима културе, зградом Народног музеја и Ваљевске гимназије, и старим трговачким улицама, малим трговима и парковима, бројним споменицима, уређеним кејом Колубаре. Народни Музеј, већ више од пола века, успешно обавља послове заштите и презентације културне баштине, како Ваљева, тако и осталих општина Колубарске области. То модеран музеј, са сталном поставком за XXI век „Трећа димензија прошлости - поглед из будућности”, која човека води кроз прошле векове и открива богату прошлост овог краја. Муселимов конак је најстарија сачувана зграда у Ваљеву. Њен основни значај огледа се у чињеници да је то једини материјални остатак директно везан за сечу кнезова 1804. године. Од манифестација у Ваљеву издвајамо: Тешњарске вечери, Цез фестивал, Десанкини мајски разговори итд.

Ужице је административни, привредни, културни и туристички центар Златиборске области. Град је смештен у дугачкој узаној котлини, формиран у долини реке Ћетиње и развијен у три котлине: туричкој, ужичкој и крчаговачкој, које су раздвојене узвишењима Старог града (Тврђава) и Доварја. Једна од урбанистичких одредница старог Ужица су еснафске чесме које су подизане у другој половини XIX века као задужбине еснафа или појединаца, који су на такав начин изразили захвалност према граду. На врху Доварја је Партизанско гробље, где су сахрањени изгинули и стрељани борци из Ужица и околних места.

У Ужицу постоји велики број културних институција, од којих неке имају и регионални значај, као што су: Народно позориште, Народна библиотека, Народни музеј и Историјски архив. Из периода турске владавине сачувани су поједини сакрални споменици, као на пример Стара ужичка црква на Царини и Црква у Ужицу. Ужице има неколико просторних целина које поседују изузетне амбијенталне вредности. Царина је ретка урбана и посебно значајна целина из друге половине XIX века, а у Јазовима се налази неколико објеката етнографског карактера.

Својеврсни етнографски споменик културе у Ужицу представља Јокановића кућа, која је проглашена за културно добро 1988. године. Зграда представља један од ретких споменика балканско-оријенталне архитектуре XIX века. У кући се налази стална поставка најзначајних периода града Ужица. Градски трг у Ужицу представља јединствен простор, јер је урбанистички дизајниран у форми сценске поставке у више нивоа. Трг је одувек био центар окупљања и место за различите приредбе и манифестације културне, забавне или политичке природе. Велики број манифестација се одржава у Ужицу: Ужичко лето, Скокови у воду са старог железничког моста, Мото сусрети, Блуз и рок фестивал итд.

Чачак је највећи привредни, образовни, културни, научни, здравствени, спортски и туристички центар Моравичке области. Носилац је развоја градског туризма, који се темељи на његовој урбаној историји и његовој културној и духовној функцији. Урбано језгро Чачка је мултифункционалан и атрактиван простор богат разноврсним садржајима. У њему се налази неколико зграда и већи број кућа које својим архитектонским стилем и начином градње репрезентују период у коме су настале, представљајући уједно и мотивске туристичке потенцијале града.

Веома је мало градова у Србији, попут Чачка, који су сачували архитектуру у старом градском језгру. Више зграда у центру, својим стилским карактеристикама подсећају на време у коме су грађене, са присутним утицајем и другим стилевима као што је класицизам, барок, неоренесанса и друго. Народни музеј је културна установа која је смештена у згради бившег Окружног начелства. У музеју се налази права ризница, непроцењиво богатство предмета, који сведоче о бурној политичкој, економској, културној и револуционарној прошлости. Посебну пажњу посетилаца овог музеја привлаче музејске поставке и изложбе, а нарочито археолошки налази илирских кнежевских хумки у Атеници, који су од светског значаја.¹⁵⁵

¹⁵⁵ Ковачевић, Б. и сар.: *Моравички округ*, Глас Србије, Краљево, 1997., стр. 218.

У овим градовима (Шабач, Ваљево, Лозница, Ужице и Чачак), са аспекта савременог туризма, могуће је организовати мотивске видове градског туризма, и то:

- Образовни, на бази културно-историјских и етнографских вредности;
- Пословни, туризам мањег облика са карактеристикама и обележјима групе високо платежних потрошача;
- Конгресни, специфичних намена што више одговара савременим потрошачима;
- Манифестациони, који у последње време добија све више масовнији карактер, а такође и посебан бренд (на пример Сабор трубача, Дринска регата, Чивијада итд.).

Ови видови туризма, осим што постају све више масовнији, имају и карактер авантуристичког туризма, јер посетиоци могу да доживе јединствена обележја ових градова. Да би се постигао правилан размештај савременог туризма по градовима, мора да се оствари јединство мотива и жеља туриста, локалне самоуправе и локалног становништва. У зависности од даље привредне развијености градова, њихове социоекономске, политичке и економско-еколошке стабилности, повећаваће се и број туриста свих сегментних група.

3.3. Здравствено-рекреативни туризам на планинама

Основ за развој здравствено-рекреативног туризма на планинама у региону Западне Србије налазимо у 1922. години, када је основано акционарско друштво „Ваздушна бања Рудник“ и када се „сматрало да је ваздух на Руднику, као мање влажан него на Златибору, погоднији за лечење туберкулозних болесника“.¹⁵⁶

Рудник је добио назив по великом рудном богатству које је било познато још старим Римљанима. Ова планина пружа веома добре услове за планинарење: освајање највећег врха у Шумадији, Цвијићевог врха, то јест Великог Штурца, или стрмог вулканског узвишења Острвица, који се завршава зидинама Јерининог града. Колико је Рудник са својим туристичким мотивима занимљив најбоље показује следећи цитат: „Од Горњег Милановца на север настаје непосредна подгорина Рудника, и почиње се тако рећи одмах већ уз Рудник пети, јер је највиша тачка ове планине, Велики Штурац, од ове вароши удаљен једва четрнаест километара... Ако око Великога Штурца опишемо круг са полупречником само од двадесет километара, ми ћемо у њему наћи и Орашац и Таково, и Тополу и Црнућу, и манастире: Враћевшницу, Благовештење,

¹⁵⁶ Маћејка, М., Поповић И.: Структурне промене рецептивне базе Рудника, *Географски годишњак Српског географског друштва*, бр. 21, Крагујевац, 1985., стр. 56.

Вољачу, и Рајићеве Страгаре, и Добрачину Добрачу, и Милојевићу Трnavу, и Миланову Брусницу, и Мелентијевићу Врбаву и Ломин Драгољ. Ту, у гудурама и густим, једва проходним шумама овога маленог круга, било је оно огромно слагалиште бунтовничкога духа и огња, којим се упали турска царевина... и васкрсе данашња Србија“.¹⁵⁷

Голија, једна од најлепших и шумом најбогатијих планина у Србији, је значајно природно-здравствено лечилиште Моравичке области и региона у целини. Њену лепоту упоређују са најпривалчнијим деловима Швајцарске. Голија спада у групу планина изнад 1.800 м висине са стимулативним климатом чија атрактивност делује и на знатно удаљене градске центре са традицијом, склоностима и навикама у зимско-планинским спортовима. Такве планине у Србији су још: Копаоник, Стара планина, Проклетије, Бесна Кобила и др.¹⁵⁸

Голија носи епитет ваздушне бање, у којој се разликују три климатска реона. Први, долињски са брдским, обухвата просторе до 700 м надморске висине, а карактерише се умерено континенталном климом модификованом утицајем околних планина. Други, прелазни, обухвата просторе између 700 и 1.300 м надморске висине, са дугим и оштрим зимама и кратким свежим летима. Зиме су са доста снежних падавина, а лета са топлим данима и свежим ноћима. Трећи, планински, обухвата подручје са надморском висином преко 1.300 м. Карактеришу га оштре и хладне зиме и кратка прохладна лета.

Ови предели пружају идеалан услов за припреме спортских екипа, као и за школе у природи. Припремљена је и скијашка стаза која се пење на највиши врх Голије. Голијска река поседује стазу здравља дугу 4.800 м која пролази кроз шуме, ливаде и преко поточића, и обележену планинску стазу дугу 60 км са висинском разликом 650 м. Простор ваздушне бање захвата делове Ивањице, Свештице, Лисе, Лука и Шума у површини од 2.156,50 ха.

Уредбом о заштити парка природе „Голија“ Влада Републике Србије је подручје планина Голије и Радочела ставила под заштиту као Парк природе под именом „Голија“. Парк природе је вреднован као природно добро од изузетног значаја, то јест Прве категорије заштите. Површина парка је 75.183,96 ха, која се простире на територији следећих општина: Ивањица, Рашка, Краљево, Нови Пазар и Сјеница.

¹⁵⁷ Карић, В.: *Србија - опис земље, народа и државе*, Фондација Браћа Карић, репринт издање, Београд, 1998., стр. 710-712.

¹⁵⁸ Јовичић, Ж.: *Туризам Србије*, Туристичка штампа, Београд, 1989., стр. 36.

Табела 59. Површина Парка природе Голија по општинама

	Површина (ха)	%
Парк природе - укупно	75.183	100
Део добра у општини Ивањица	41.755	55,5
Део добра у општини Рашка	12.623	16,8
Део добра у општини Краљево	12.049	16,1
Део добра у општини Нови Пазар	5.891	7,8
Део добра у општини Сјеница	2.965	3,8

Извор: Програм заштите и развоја Парка природе Голија и резервата биосфере Голија-Студеница за период 2003-2007., Јавно предузеће за газдовање шумама "Србијашуме", Република Србија, стр. 1.

Због изузетне очуваности изворних природних (развијена густа речна мрежа, разуђен рељеф, плодно земљиште, богат и разноврстан биљни и животињски свет), али и културних вредности (манастири Студеница, Градац и Ковиле, црква Св. Преображења, црква Св. Кузмана и Дамјана, Римски мост итд.), на предлог Завода за заштиту природе Србије, МАВ/UNESCO комитет у оквиру Парка природе „Голија“ прогласио је Резерват биосфере „Голија-Студеница“ површине 53.804 ха.

Лепоте брда и планинских венаца, изграђени смештајни капацитети и културна добра са предусетљивошћу и љубазношћу људи, чине изванредан услов за развој туризма, физичке и психичке рекреације, здравствене превенције и лечења на Голији. Здрава планинска клима и природни услови чине ово туристичко место омиљеном и атрактивном туристичком дестинацијом, ексклузивном еколошком оазом, и пословним и културним центром овог дела Србије. Шири простор Голије располаже ресурсима таквих природних карактеристика са очуваним квалитетом околине који омогућавају развој здравствено-рекреативног туризма на високом нивоу. Овај развој представља специјални здравствено-рекреациони програм интензивног опоравка, какви већ постоје у другим регионима света. То указује да је ова планина добар потенцијал за развој савременог туризма у облику еколошког, елитног, ловног и истраживачког.

Златибор је најпосећенији туристички центар Западне Србије. Овај планински масив динарског правца пружања припада простору између Рзава и Креманске котлине на западу, долине Ђетиње на северу, долине великог Рзава на Истоку и Златарског језера и Увца на југу. Туристички процват Златибора почео је 1893. године, када је Александар Обреновић посетио ову планину. То је била историјска посета која је обележила њену даљу будућност. На Кулашевцу, месту где му је приређен ручак, подигнута је спомен чесма а читав крај је добио име Краљеве воде. Шест година касније ту је изграђен Санаторијум, објекат за летовање на овом простору.

Данас Златибор, по броју туриста и њихових ноћења (250.000 посетилаца и 1.200.000 ноћења), достиже и престиже многа планинска, бањска и приморска туристичка места. Садржаји се константно обогаћују, тако да зимски месеци обимом промета достижу летње, чиме се успешно формирају две сезоне односно остварује целогодишњи туризам. Здравствено-лечилишни, излетнички, спортско-рекреативни, сеоски, манифестациони, конгресни и транзитни туризам постају све значајнији, а забава је из године у годину све боља и разноврснија.

Златибор је планина која је током целе године идеална и за припреме спортиста, са квалитетним теренима добрих подлога за готово све врсте спортова. Зими је погодна за скијање и уживања на снегу у великом ски-центру на Торнику са жичаром и топовима за вештачко оснеживање, или на падинама Обудојевице, у центру насеља, са неколико краћих стаза и мањих ски-лифтова. У туристичким „шпицевима“ на овој планини борави и по 25.000 посетилаца дневно. На основу оствареног броја ноћења сваки гост овде у просеку остаје шест дана.¹⁵⁹

Планина Златар је, као и Златибор, део Динарског планинског система. Њена морфологија, клима и биљни покривач, односно аутентична природа, сврставају је у ред планина са изузетном туристичком вредношћу, на којој се могу развијати разне врсте туризма (здравствени, излетнички, сеоски...).

На основу истраживања обављених за потребе израде Пословног (мастер) плана за дестинацију Златибор - Златар, констатовано је да постоје следећи интерактивни ресурси за обликовање базних производа у овој дестинацији: планинске падине погодне за изградњу скијалишта, хидрографска мрежа - реке и језера, панорамски путеви на вододелницама сливова, велике пешачке зоне, велики шумски комплекси, врела и извори, кањони и клисуре, спелеолошки објекти, заштићена природна добра, специјални резерват природе „Увац“ и ваздушне бање Златибор и Златар.¹⁶⁰

Природна богатства планине Тара, као што су: еколошки очувана природна средина, планински рељеф, погодни терени за зимске спортове, богат и разноврстан биљни и животињски свет, благотворна клима, Дрина са вештачким језерима, Заовине, Перућац и Калуђерске баре, дају овој планини велику туристичку вредност. Заовине се налазе у њеном јужном делу, у просторној целини познатој као „Равна Тара“. Ова целина представља природну спону Таре са Златиборским масивом и Мокрогорском

¹⁵⁹ www.zlatibor.org.rs/k/jubilej-zlatiboru-na-ponos-120-godina-turizma (датум приступа, 17.09.2014.), Туристичка организација Златибор, званична презентација.

¹⁶⁰ *Пословни (мастер) план туристичке дестинације Златибор - Златар*, Универзитет Сингидунум, Факултет за туристички и хотелијерски менаџмент, Београд, 2007., стр. 11.

котлином. Заовине су чувене као место на којем је откривен живи фосил биљног света - Панчићева оморика.

У туристичком смислу, најлепши део планине Таре су Калуђерске баре, које представљају југисточни део ове планине. Данас се на Калуђерским барама налазе савремени хотели, а поред њих и лепо уређени приватни капацитети са собама различитих категорија. У близини хотела изграђени су за потребе савременог туризма различити спортско-рекреативни објекти: ски терени, игралишта за мале спортове, дечија игралишта, тениска игралишта и травнато фудбалско игралиште.

Највећа вредност Таре представља Национални парк „Тара“, проглашен 1981. године. Подручје Националног парка „Тара“ заузима највећи део површине Таре, тако да се цела површина Парка налази на територији општине Бајина Башта. Укупна површина Парка износи 19.175 ха. Разлози за проглашење овог дела Србије за национални парк јесу очувани шумски екосистеми, присуство Панчићеве оморике и велика разноврсност биљног и животињског света.¹⁶¹

Тара има веома повољан положај према комплементарним туристичким вредностима у непосредној околини: Ужицу, Мокрој Гори, Вишеграду, који имају бројне културно-историјске споменике. Због тога је ова планина погодна и за организовање излетничких путовања туриста, који су смештени на њој, а све у циљу задовољења њихових верских, културних и других потреба, али и богатијег садржаја и боравка.

Све планине региона Западне Србије, не само оне које смо анализирали, већ и остале (Радочело, Мучањ, Јавор, Чемерница, Јелица, Јадовник итд.), погодне су за одмор, опоравак и рекреацију. Оне, појединачно и заједно, нуде много тога што захтева савремена балнеоклиматологија, а то су:

- Велика пространства шума, како четинарских тако и листопадних, а шуме су „фабрике кисеоника“;
- Већа ваздушна струјања због велике дисецираности рељефа, као и познате руже ветрова односно проветравање уз судар ваздушних маса са Средоземља, Западне, Севере и Источне Европе. То омогућава овом простору добар распоред позитивних и негативних честица јона и катјона, које позитивно делују на кардиоваскуларне, дисајне и респираторне органе;

¹⁶¹ www.nptara.rs/np-tara/park-info.html (датум приступа, 25.09.2014.), ЈП „Национални парк Тара“, званична презентација.

– Бројне изворе питке воде, који припадају првој квалитетној групи вода са прилагођеном температуром која омогућава освежење, али и доживљај тог простора. Нарочити значај могу да имају за англосаксонске туристе (Немачка, Белгија, Холандија, Америка), где таква вода у сваком туристичком објекту означава симболе добродошлице;

– Надморску висину која најповољније делује на организам. За климатска лечилишта најбоља надморска висина је од 600 м до 1.500 м надморске висине, што је погодно за излетнички туризам са додатком викенда (до 600 м надморске висине), за лечење дисајних органа (до 1.000 м надморске висине) и за кардиоваскуларне болести, али и спортско-рекреативне активности (до 1.500 м надморске висине). Ако су те планине удаљене од главних дисперзивних зона туристичких праваца и центара до 220 км, што је случај са појединим планинама региона, онда оне испуњавају и услове за развој модерног авантуристичког туризма.

3.4. Сеоски туризам - основе руралног туристичког развоја

Од бројних сеоских насеља у региону Западне Србије, најатрактивнија села у којима се развија сеоски туризам су: Девихи, Маће-Катићи, Кушићи, Рудник, Коштунићи, Гојна Гора, као и многобројна села на Златибору и у осталим планинским крајевима региона.

Девихи су прво село у којем је почео да се развија сеоски туризам, почетком 70-их година прошлог века. Ово село је удаљено од Ивањице 36 км и налази се на 740 м надморске висине. Налази се на ушћу Брусничке реке у Студеницу и познато је по гостољубивости мештана. Посебну атракцију представљају слапови на реци Изубри и безброј извора са чистом и здравом планинском водом. Туристи могу да посете језеро на Јелаку, које представља природни феномен због мењања нивоа воде - у време сушних дана ниво воде се повећава, а у време кишних дана се смањује.¹⁶²

Од културно-историјских споменика ту су цркве из XII века у Придворици и Остатији, „Римска чесма“ у Чечини, остаци утврђења на Градини код Остатије и остаци радионица за израду оружја из доба Немањића на Самохову. Околина Девиха обилује шумским воћем, а Брусничка река и Студеница су богате рибама липљеном и пастрмком поточаром.

¹⁶² Сеоски туризам - Ивањица, Ивањица, Туристичка организација општине Ивањица, 2010.

Маће-Катићи налазе се на падинама Мучња на надморској висини од 1.200 м и у зони која је проглашена ваздушном бањом. Заселак Маће удаљен је од Ивањице 26 км. Карактеришу га куће покривене чувеном маћанском плочом, са потпуним комфором и традиционално гостопримство мештана. Центар овог краја су Катићи који су од села Маће удаљени 3 км.

Атрактивност природе, потпуно чиста и здрава средина на идеалној надморској висини уврстили су ово место у најлепше ваздушне бање Србије. Поред природних атрактивности, ово место има и културно-историјске споменике, међу којима се истиче Бела Црква у Брезови, која се помиње у једној повељи цара Душана из XIV века. Село има преко тридесет година дугу традицију бављења сеоским туризмом.

Кушићи су смештени на обронцима планине Јавор, на 25 км од Ивањице, на 1.050 м надморске висине. Са изузетном климом, чистим ваздухом, ружом ветрова, концентрацијом јона и здравом храном, ово село је изузетно погодно за одмор, а посебно за госте који имају проблема са дисајним органима, повишеним и ниским крвним притиском и анемијом. Богата историјска прошлост овог краја везана је за ослободилачке ратове Србије од 1804. до 1918. године. У близини Кушића налазе се остаци Карађорђевих шанчева, грудобрани из српско-турског и балканских ратова и споменик мајору Илићу.

Рудник је село у подножју истоимене планине, 120 км јужно од Београда са којим је повезано Ибарском магистралом и путем преко Тополе и Младеновца. Туристима су на располагању: чист ваздух и здрава храна, стазе здравља, терени за скијање и планинарске стазе до Острвице и Врха Јована Цвијића.

По површини Коштунићи спадају међу највећа села у Србији, заузимајући простор од 4.736 ха, на висинском појасу од 390 - 720 м. То је прво еколошко село у Србији са етно-кућом, правим малим дворцем, два музеја (војводе Мишића и етнографским), поштом, амбулантом, банком и хотелом, окруженим игралиштима за мале спортове. Узвишења Видиковац и Бабина глава, Мокра пећина и други дарови нетакнуте природе су од Бога „дати“ да човек, на кратко, остане сам са собом и да пожели често враћање таквим тренуцима. Засеок Вајати у Коштунићима, заједно са рестораном, посебна је атракција. Зградице од брвана нуде потпун комфор и јединствену трпезу, у амбијенту од пре, најмање, једног века, са домаћим јелима у посуђу од глине.¹⁶³

¹⁶³ *Одмор у селу*, Горњи Милановац, Туристичка организација општине Горњи Милановац, 2011.

Гојна Гора је село на падинама Маљена у висинском појасу од 480 - 794 м. Његова вредност је у томе што Рудник, Маљен, Сувобар, Овчар, Каблар, Рајац, Јелица и планине над Краљевом и Крагујевцом изгледају на дохват руке. Под Гојном Гором је варошица Каменица, са истоименом речицом са које се још увек, без опасности по здравље, може пити вода из прегршти руку. Терени су веома погодни за вожњу бициклом, купање и риболов на Каменици или скијање и санкање зими.

Планина Златибор има изванредне услове за развој сеоског туризма, јер су златиборска села живописна и лепа: Сирогојно, Гостиље, Рожанство, Крива Река, Љубиш, Трипкови, Мачкат, Рудине, Семегњевићу,...

Сирогојно, удаљено 26 км од Златибора, познато је по музеју „Старо село“ и чувеним плетиљама. „Старо село“ је музеј на отвореном у којем је приказана архитектура, унутрашње уређење зграда, начин привређивања и организација породичног живота људи брдско-планинских предела на Златибору, који је део западне Србије, као и пространих шумовитих предела динарске области.

Током 70-их година прошлог века, Сирогојно је постало познато по производњи руком рађених џемпера. „Мода Сирогојно“ постала је позната широм света: у Риму, Паризу, Лондону, Бриселу, Токију, Москви итд. Данас „Sirogojno CO“ наставља производњу високо квалитетних ексклузивних модела на домаћем и светском тржишту под именом „Sirogojno Style“.¹⁶⁴

У близини Сирогојна је село Гостиље (удаљено 12 км), у коме се налази водопад на реци Катушници и бања Вапа са изворима лековите воде. Поред тога, околина пружа идеалне услове за риболов, пешачење и сакупљање лековитог биља. Окружење села је живописно, а посебну атракцију представља водопад висок 20 м на реци Врело.

Рожанство је удаљено 15 км од центра Златибора. Његово становништво претежно се бави пољопривредом. Познато је по производњи буради, каца и других производа од дрвета, што се може искористити у туристичке сврхе. Кроз село протиче Приштаница на чијој десној обали је Стопића пећина, једна од најлепших пећина у Србији.

У Србији се последњих година све већи број домаћинстава бави сеоским туризмом. Она су распоређена у више од 70 општина, и то од Суботице до Бујановца.¹⁶⁵

¹⁶⁴ www.westserbia.org/seoski-turizam/zlatibor-1/ (датум приступа, 30.09.2014.), *Туристичка регија Западна Србија*, званична презентација.

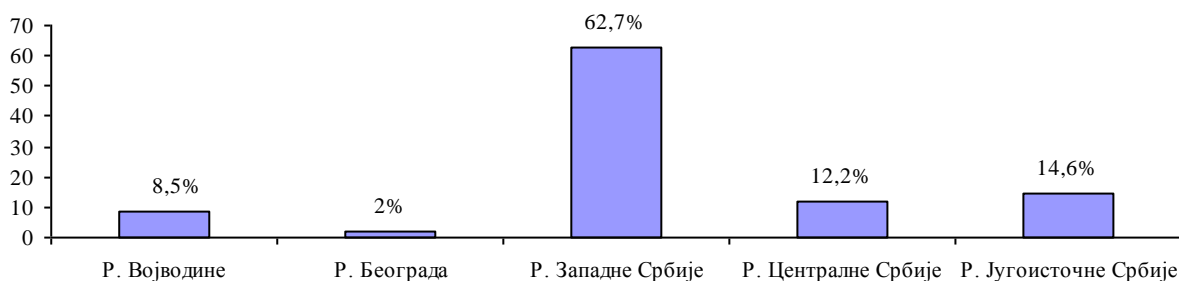
¹⁶⁵ www.selo.co.rs, Сеоски туризам Србије, званична презентација (датум приступа, 28.09.2014.)

Табела 72. Број домаћинстава која се баве сеоским туризмом по регионима Републике Србије

Република Србија и региони	Општине	Број домаћинства
Република Србија	73	507
Регион Војводине	13	43
Регион Београда	5	10
Регион Западне Србије	22	318
- Мачванска	Љубовија	28
	Лозница	8
	Мали Зворник	4
	Шабац	1
	Крупањ	1
	Коцељева	1
	- Укупно	43
- Колубарска	Љиг	18
	Осечина	12
	Ваљево	11
	Мионоца	8
	- Укупно	49
- Златиборска	Ужице	37
	Чајетина	37
	Ариље	14
	Косјерић	12
	Нова Варош	11
	Бајина Башта	8
	Пожега	6
	Прибој	3
	- Укупно	128
	- Моравичка	Горњи Милановац
Чачак		3
Ивањица		11
Лучани		17
- Укупно	98	
Регион Централне Србије	17	62
Регион Југоисточне Србије	16	74
Регион Косова и Метохије	-	-

Извор: www.selo.co.rs, Сеоски туризам Србије, званична презентација

График 18. Учешће броја домаћинстава по регионима у укупном броју домаћинстава која се баве сеоским туризмом на нивоу Републике Србије

Највећи број домаћинстава, која се баве сеоским туризмом у Србији налази се, управо, у региону Западне Србије. Тај број је 318 домаћинстава која су распоређена у

22 општине, што представља 62,7% од укупног броја домаћинстава у Србији. По областима, највише сеоских домаћинстава која се баве туризмом је у Горњем Милановцу, чак 67. Од тога, трећина их је на Руднику и у Коштунићима. Заједно са осталим домаћинствима у Ивањици, Чачку и Лучанима, Моравичка област се са 98 домаћинстава налази на другом месту у региону. Највише домаћинстава (128) је у Златиборској области, која су распоређена у осам општина, чиме ова област предњачи у развоју сеоског туризма у региону Западне Србије.

Иако је сеоски туризам најразвијенији у региону Западне Србије, потенцијали који постоје у њему нису у потпуности искоришћени. Простора за даљи развој има. Поједина села, пре свега, Рудник, Катићи, Кушићи, Сирогојно итд., имају значајну материјалну базу за даљи развој сеоског туризма. У осталим селима ова врста туризма је у самом повоју, а ако се томе дода и лоша финансијска ситуација, онда је и разумљиво што у њима не постоје одговарајући смештајни капацитети.

С обзиром да свако село у региону Западне Србије поседује бројне туристичке мотиве, има посебан рељефни изглед и положај, етнологску, етногеографску и манифестациону вредност, то овај регион може имати већу улогу у привредном развоју земље у будућности. Због тога је потребно развијати следеће видове сеоског туризма:

- Летњи туризам са компонентама и садржајима здравствено-рекреативног и забавног карактера за све сегменте туристичке тражње. Минерално-бањски извори и специфични климатски услови изузетно су повољни за здравствени опоравак са свим особинама ваздушне бање;
- Зимски туризам са разним активностима на снегу, са могућношћу развоја висинских туристичких центара у планинским зонама;
- Спортско-радно-рекреативни туризам има све услове за масовну купалишну, шеталишну и радну рекреацију;
- Амбијентални туризам има услове за бржи развој у оквиру бројних разноврсних природних пејзажа и мотива сеоских насеља;
- Викенд и излетнички туризам нарочито у летњој сезони, када се промовишу висински туристичко-рекреативни центри;
- Планинарско-алпинистички туризам, укључујући и јахање, може постати и те како интересантан и масован;
- Ловни и риболовни туризам, који има релативно богату понуду у ловиштима и рекама итд.

3.5. Ловни и риболовни туризам

Регион Западне Србије поседује бројне шумске пределе, као и велики број ловишта у њима. Њих ћемо аналитички посматрати по општинама, а затим дати преглед за регион у целини и извршити компарацију са другим регионима у Србији.

У Мачванској области налази се дванаест ловишта укупне површине 308.170 ха, што је у погледу броја ловишта 3,7%, а у погледу површине 3,5% у односу на укупан број ловишта и ловни простор Србије. Од дванаест ловишта, са њих једанаест газдује Ловачки савез Србије, а само једним газдује ЈП „Србијашуме“, што у процентуалном изразу износи 98,3% односно 1,7%, респективно посматрано.

Табела 73. Ловишта Мачванске области по општинама

Општине	Ловишта	Газдовање	Површина (ха)	Туризам (није/у развоју/развијен)
Шабац	Добрава	Ловачки савез Србије	37.821	Није развијен
	Милошевица	Ловачки савез Србије	19.762	Није развијен
	Јасиковачка река	Ловачки савез Србије	20.205	Није развијен
Лозница	Јадар	Ловачки савез Србије	42.855	Није развијен
	Мачковац	Ловачки савез Србије	11.974	Није развијен
	Цер-Видојевица	ЈП „Србијашуме“	5.348	У развоју
Богатић	Мачва	Ловачки савез Србије	29.294	Није развијен
Владимирци	Орлача	Ловачки савез Србије	33.619	Развијен
М. Зворник	Подриње	Ловачки савез Србије	15.357	Није развијен
Крупањ	Јагодња	Ловачки савез Србије	31.282	Није развијен
Коцељева	Влашић	Ловачки савез Србије	25.742	Није развијен
Љубовија	Буковица	Ловачки савез Србије	34.911	Није развијен
Укупно	12	98,3% ЛСС, 1,7% ЈП „Србијашуме“	308.170	Није развијен (10), У развоју (1), Развијен (1)

Извор: www.lovacki-savez-srbije.com/clanice.htm, Ловачки савез Србије, званична презентација и www.srbijasume.rs/lovriba.html, ЈП „Србијашуме“, званична презентација

На простору Мачванске области највеће ловиште је Јадар са површином од 42.855 ха, у општини Лозница. Стално гајене врсте дивљачи у овом ловишту су: дивља свиња, срна, зец, фазан и пољска јаребица. Ловни туризам није развијен.

Једино ловиште у Мачванској области у коме је развијен ловни туризам је ловиште Орлача (33.619 ха), у општини Владимирци. Стално гајене врсте дивљачи у овом ловишту су: срна, зец, фазан и пољска јаребица. Ловни туризам је развијен, нарочито летњи лов препелице и грлице. У ловишту Цер-Видојевица туризам је у развоју. У осталим ловиштима туризам није развијен.

Колубарска област поседује девет ловишта укупне површине 248.704 ха, од којих само једним газдује ЈП „Србијашуме“, док осталима газдује Ловачки савез Србије. У односу на ловну површину Србије ова ловишта чине 2,8%.

Табела 74. Ловишта Колубарске области по општинама

Општине	Ловиште	Газдовање	Површина (ха)	Туризам (није/у развоју/развијен)
Ваљево	Маглеш	Ловачки савез Србије	69.683	Није развијен
	Јелина бреза	Ловачки савез Србије	16.110	Није развијен
	Маљен-Букови	ЈП „Србијашуме“	5.991	Разијен
Осечина	Подгорина	Ловачки савез Србије	31.887	Није развијен
Уб	Тамнава	Ловачки савез Србије	45.643	Разијен
Лајковац	Кланица	Ловачки савез Србије	18.568	Није развијен
Мионица	Рибница	Ловачки савез Србије	32.938	Није развијен
Љиг	Рајац	Ловачки савез Србије	19.197	Није развијен
Љиг	Качер	Ловачки савез Србије	8.687	Није развијен
Укупно	9	97,6% ЛСС, 2,4% ЈП „Србијашуме“	248.704	Није развијен (7), Разијен (2)

Извор: www.lovacki-savez-srbije.com/clanice.htm, Ловачки савез Србије, званична презентација и www.srbijasume.rs/lovriba.html, ЈП „Србијашуме“, званична презентација

Највеће ловиште у Колубарској области је Маглеш, на подручју Ваљева, са површином од 69.683 ха. Стално гајене врсте дивљачи у овом ловишту су: дивља свиња, срна, зец, фазан и пољска јаребица. Ловни туризам није развијен.

Највише ловишта у региону Западне Србије има Златиборска област. У њој се налази шеснаест ловишта са укупном површином од 589.863 ха, што је у односу на укупан број ловишта у земљи 5%, а у односу на укупну ловну површину 6,7%.

Табела 75. Ловишта Златиборске области по општинама

Општине	Ловишта	Газдовање	Површина (ха)	Туризам (није/у развоју/развијен)
Ужице	Ђетиња	Ловачки савез Србије	54.334	Није развијен
	Шарган	ЈП „Србијашуме“	13.784	Разијен
	Јелова Гора	ЈП „Србијашуме“	2.158	Разијен
	Торник-Чавловац	ЈП „Србијашуме“	5.301	Разијен
Б. Башта	Соко	Ловачки савез Србије	47.825	Није развијен
Косјерић	Скрапеж	Ловачки савез Србије	30.945	Није развијен
Пожега	Милошево	Ловачки савез Србије	41.143	Није развијен
Чајетина	Златибор	Ловачки савез Србије	55.767	Није развијен
Ариље	Мали Рзав	Ловачки савез Србије	34.923	Није развијен
Прибој	Јаворје	Ловачки савез Србије	48.577	Није развијен
	Црни врх-Љесковац	ЈП „Србијашуме“	3.760	Разијен
Нова Варош	Златар	Ловачки савез Србије	55.900	Није развијен
	Златар-Јадовник-Дубочица	ЈП „Србијашуме“	25.150	Разијен
Пријепоље	Лим	Ловачки савез Србије	57.911	Није развијен
	Шербетовац-Ожаљ-Рештево	ЈП „Србијашуме“	6.529	Разијен
Сјеница	Царичин град	Ловачки савез Србије	105.856	Није развијен
Укупно	16	90,4% ЛСС, 9,6% ЈП „Србијашуме“	589.863	Није развијен (10), Разијен (6)

Извор: www.lovacki-savez-srbije.com/clanice.htm, Ловачки савез Србије, званична презентација и www.srbijasume.rs/lovriba.html, ЈП „Србијашуме“, званична презентација

Највеће ловиште на подручју Златиборске области је Царичин град, у Сјеници са површином од чак 105.856 ха.

У Моравичкој области налази се десет ловишта површине 307.310 ха, што је 3,5% према ловној површини земље. Од тога 81,4% припада Ловачком савезу Србије, а 18,6% ЈП „Србијашуме“.

Табела 76. Ловишта Моравичке области по општинама

Општине	Ловишта	Газдовање	Површина (ха)	Туризам (није/у развоју/развијен)
Горњи Милановац	Таково	Ловачки савез Србије	74.292	У развоју
	Рудник	ЈП „Србијашуме“	7.959	Равијен
	Сувобор	ЈП „Србијашуме“	7.740	Равијен
Чачак	Јелица-Чемерница-Каблар	Ловачки савез Србије	32.304	Није равијен
	Бресница	Ловачки савез Србије	12.498	Није равијен
	Западна Морава	ЈП „Србијашуме“	9.101	Равијен
	Јежевичка река	Ловачки савез Србије	9.030	Није равијен
Лучани	Драгачево	Ловачки савез Србије	45.432	Није равијен
Ивањица	Чемерница	Ловачки савез Србије	76.447	Није равијен
	Голија	ЈП „Србијашуме“	32.507	У развоју
Укупно	10	81,4% ЛСС, 18,6% ЈП „Србијашуме“	307.310	Није равијен (5), У развоју (2), Развијен (3)

Извор: www.lovacki-savez-srbije.com/clanice.htm, Ловачки савез Србије, званична презентација и www.srbijasume.rs/lovriba.html, ЈП „Србијашуме“, званична презентација

На територији Моравичке области највећу површину има ловиште „Таково“ (74.292 ха), у општини Горњи Милановац. Најзначајније врсте дивљачи у овом ловишту су: срна, дивља свиња, зец, фазан и пољска јаребица. Ловни туризам је у развоју, нарочито летњи лов на препелице.

У ловишту „Рудник“, површине 7.959 ха, којим газдује ЈП „Србијашуме“, лови се срна и дивља свиња. Ловиштем „Сувобор“, површине 7.740 ха, такође газдује ЈП „Србијашуме“, у коме се лове зец, срна, препелица, фазан итд. У ова два ловишта ловни туризам је развијен, али не у потпуности. Још једно ловиште у коме је туризам у развоју је ловиште Голија у Ивањици, чиме можемо констатовати да Моравичка област има највише ловишта у којима је ловни туризам развијен или је у развоју.

Посматрајући збирно наведене податке у претходним табелама, можемо констатовати да у региону Западне Србије постоји 47 ловишта, чија је укупна површина 1.454.047 ха. У односу на укупан број ловишта у Србији, то је 17,3%, а у односу на укупну ловну површину земље 19,7%. Када је у питању расподела у погледу газдовања, тај однос је: 91,4% Ловачки савез Србије, а 8,6% ЈП „Србијашуме“.

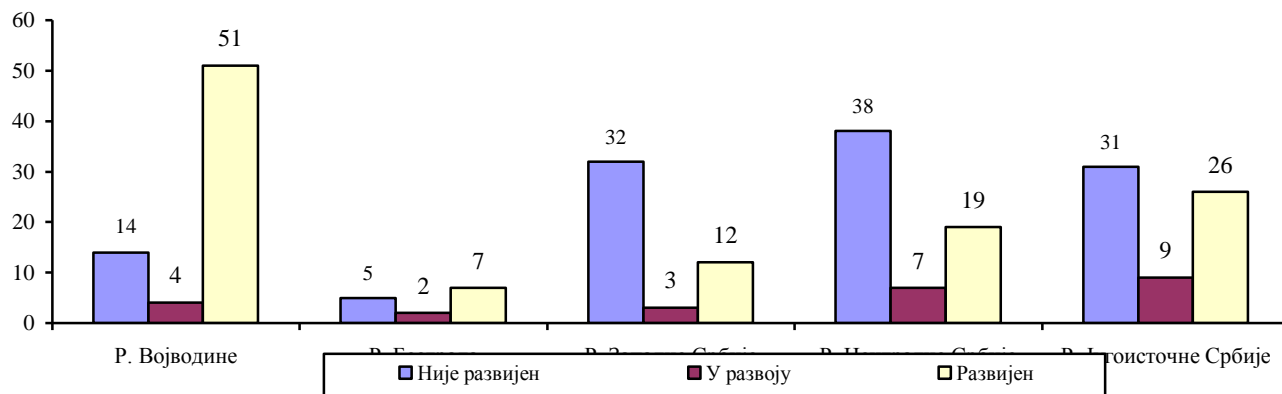
Табела 65. Број ловишта у Србији по регионима и (не)развијеност туризма у њима

Република/ Региони	Број ловишта	Газдовање	Површина (ха)	Туризам (није/у развоју/развијен)
Република Србија	272	90% ЛСС, 10% ЈП “Србијашуме“	7.388.502	Није развијен (120), У развоју (25), Развијен (115)
Регион Војводине	69	94,4% ЛСС, 5,6% ЈП “Војводинашуме“	1.964.942	Није развијен (14), У развоју (4), Развијен (51)
Регион Београда	14	96,7% ЛСС, 3,3% ЈП “Војводинашуме“	318.202	Није развијен (5), У развоју (2), Развијен (7)
Регион Западне Србије	47	91,4% ЛСС, 8,6% ЈП “Србијашуме“	1.454.047	Није развијен (32), У развоју (3), Развијен (12)
- Мачванска	12	98,3% ЛСС, 1,7% ЈП “Србијашуме“	308.170	Није развијен (10), У развоју (1), Развијен (1)
- Колубарска	9	97,6% ЛСС, 2,4% ЈП “Србијашуме“	248.704	Није развијен (7), Развијен (2)
- Златиборска	16	90,4% ЛСС, 9,6% ЈП “Србијашуме“	589.863	Није развијен (10), Развијен (6)
- Моравичка	10	81,4% ЛСС, 18,6% ЈП “Србијашуме“	307.310	Није развијен (5), У развоју (2), Развијен (3)
Регион Централне Србије	64	88,4% ЛСС, 11,6% ЈП “Србијашуме“	1.993.583	Није развијен (38), У развоју (7), Развијен (19)
Регион Југоисточне Србије	66	89,7% ЛСС, 10,3% ЈП “Србијашуме“	1.657.728	Није развијен (31), У развоју (9), Развијен (26)
Регион Кос. и Мет.	12	-	-	-

Извор: www.lovacki-savez-srbije.com/clanice.htm, Ловачки савез Србије, званична презентација и www.srbijasume.rs/lovriba.html, ЈП „Србијашуме“, званична презентација

Посматрано међу регионима, највише ловишта поседује регион Војводине, и то 69. Од тог броја, у 51 ловиште развијен је ловни туризам, у четири ловишта туризам је у развоју, док у преосталих четрнаест ловишта туризам није развијен. Занемарујући укупан број ловишта, овај регион, као и регион Београда, има већи број ловишта у којима је туризам развијен од броја ловишта у којима туризам није развијен. У осталим регионима ситуација је обрнута и (не)развијеност ловног туризма у ловиштима је на приближно истом нивоу.

График 19. (Не)развијеност ловног туризма у ловиштима по регионима Србије

У региону Западне Србије ловни туризам није развијен у 32 ловишта, у развоју је у три ловишта, а развијен је у дванаест ловишта. У оним ловиштима где је ловни туризам развијен (у мањој или већој мери), последњих година долази до смањења броја ловаца, односно ловних група, како страних тако и домаћих. У укупној ловно-туристичкој тражњи скоро свих ловишта, број домаћих ловаца је незнатан. Узроци леже у веома тешкој економској ситуацији у нашој земљи и реалним могућностима да већина љубитеља дивљачи и лова своје потребе успешно задовољава у местима свог боравака, то јест у ловиштима којима газдује њихово домицилно ловачко удружење.

Да би се ова врста туризма унапредила у региону Западне Србије и да би дала веће финансијске ефекте (директне и индиректне), како самом региону тако и земљи у целини, предлажемо одређене главне приоритете развоја и укупног унапређења ловног туризма у овом делу Србије:

1. Интензивнији и екстензивнији узгој високотрофејних врста дивљачи, односно повећати бројно стање крупне, ситне и пернате дивљачи у свим ловиштима, како би се повећала понуда одстрела, а посредно и број долазака иностраних гостију;
2. Оптимална заштита станишта у којима може егзистирати ловно атрактивна односно трофејна дивљач;
3. Обезбеђење неопходних услова за организовање туристичког лова, као што су: објекти за смештај и исхрану туриста-ловаца, за њихов превоз, сервисне услуге, културно-забавне, здравствено-рекреативне и друге активности у ванловном периоду;
4. Усклађивање цена са квалитетом ловног производа (дивљачи) и других ловнотуристичких услуга;
5. Унапређење маркетинга ловног туризма.

У контексту маркетинга, сва ловишта у региону, свако за себе, требало би да развијају свој маркетиншки програм и оригинални туристички имиџ. Посебну пажњу треба посветити изради препознатљивих туристичко-пропагандних порука о ловишту, као и организовање различитих врста манифестација (фотографских, кулинарских, стрелачких и слично). Ловачка удружења већ дуги низ година организују различите атрактивне ловне манифестације. На пример, Хајка на вука, Лов на лисицу и Сабор ловаца на Златибору садржаји су који окупе и до 2.000. учесника.

Осим наведеног, потребно је побољшати и сачинити заједничку понуду ловног туризма са осталим врстама туризма, нарочито бањског и сеоског. Коегзистенцијални однос даје најбољи ефекат у њиховом упоредном, међусобно несметајућем развоју. Тако на пример, с обзиром на изражени тренд породичног доласка у лов и долазака

организованих група, потребно је сагледати потребе ових ловаца и на најбољи начин употпунити њихово време, односно док је један њихов члан породице или групе у лову осталима треба организовати туристички обилазак најближе бање, села, градског центра и слично. Наведене активности су једино могуће уз добро обучене ловно-туристичке водиче са знањем страних језика и квалитетан рекламно-пропагандни материјал, чија је доступност неопходна у свим ловиштима.

У региону Западне Србије повољни услови постоје и за риболовни туризам. Најзначајније реке су Дрина, Сава, Колубара и Западна Морава, али и многе равничарске реке, њихове простране обале, језера, као и планински брзаци.

Посебно погодна и захвална локација за риболов је ушће Дрине у Саву. На ушћу се претежно лови из чамца. У Сави сом, смуђ и буцов, а у Дрини мрена, скобаљ, клен... Обележје локације јесу многобројни и јаки вртлози и забрана обављања привредног риболова на том делу риболовне воде. Сава се улива у Дрину на 175. км свог тока. Дрина јој доноси највише воде од свих притока, и то квалитетне и много хладније. На локацији су у више наврата ловљени сомови од 20 до 40 кг. Најкрупнија штука тежила је 13 кг, а чести су улови комада око пет килограма. Улови мрене тежине око пет килограма су врло чести.¹⁶⁶ Спортски риболов је организован тако да се током целе године могу ловити све врсте рибе које ту живе, осим у време ловостаја за поједине врсте, по риболовном календару. Ограничења улова нема, осим за врсте племенитих риба код којих је прописана минимална величина. Дрина је, дакле, прави изазов за риболовце а посебно са језерима Перућац и Заовине. Она је богата разноврсном речном рибом (шаран, липљан, пастрмка, клен, скобаљ, штука, сом итд), међу којима се издваја младица, ендемична врста за ову реку. Дрина је позната по најкрупнијим примерцима младице у Европи који достижу и до 30 кг.

За пасиониране риболовце велики значај имају и Златарска језера, река Лим у Пријепољу и Прибоју, као и Скрапеж и Кладороба у Косјерићу. Јединствено мрестилиште поточне пастрмке налази се у општини Ивањица, једино такве врсте у Србији. Кроз Пожегу протичу реке Ђетиња, Моравица, Рзав, Скрапеж, Лужница, Каменица и Западна Морава. На целом току Великог и Малог Рзава у општини Ариље, све до бране у Шевељу забрањено је пецати на живе мамце (такозвани салмонидни део реке), а може се пецати поточна пастрмка и липљан. Од бране до ушћа Рзава у

¹⁶⁶ www.bogatic-tourism.com/ribolov.html (датум приступа, 14.11.2014.), *Туристичка организација општине Богатић*, званична презентација.

Моравицу могу се печати клен, скобаљ, мрена, а могу се наћи изузетно крупни примерци пастрмке и младице.

Најбољи период за риболов на Западној Морави је септембар и октобар, а лети за време великих врућина риболов је могућ у ране јутарње и касне вечерње сате.¹⁶⁷ Дуж целог тока Моравице, непосредно уз реку, протеже се добар асфалтни пут. Остали путеви су макадамски али добри, па риболовцима није тешко да стигну до изабраног места за риболов или камповање. Ова вода отворена је за све риболовце који имају уредну дозволу своје матичне организације. Риболов је дозвољен сваког дана (осим за време ловостаја), и то на свим водама, осим на Брадуљици која је проглашена за резерват и природно рибље плодиште, па је риболов на њој трајно забрањен.

Акумулација Међувршје значајна је за риболовце из Западне Србије јер на њој проводе слободне сате и дане. До језера се лако долази свим превозним средствима, што је велика предност овог терена. На њему је изграђена риболовна стаза дугачка 700 м, која представља јединствени, наменски објекат код нас. Уз десну обалу изграђена је риболовачка стаза са 80 м на растојању од седам плус један метар, на којој се организују локална и државна такмичења. На Међувршје се наставља акумулација Парменац у коју се улива Каменица богата рибом. Љубитељима историјских споменика пружа се могућност да, уједно, посете и манастире Ваведење, Јовање и Никоље. На супротној страни налазе се бројне викендице, изграђене углавном од дрвета, које у симбиози са околним дрвећем представљају складну и туристички занимљиву атракцију.

4. SWOT анализа и препоруке за интегрални туристички развој региона Западне Србије

SWOT¹⁶⁸ анализа региона Западне Србије, како појединачна тако и интегрална, резултат је низа спроведених анкета на самом терену, одржаних састанака са релевантним представницима привредног живота, како би се што реалније извршила анализа интерних и екстерних фактора, који утичу на његов привредни живот. На основу идентификованих проблема и потенцијала, урађене су појединачне SWOT анализе за:

¹⁶⁷ Ардељан, А.: *Енциклопедија риболова на рекама и језерима*, Народна књига -Алфа: војноиздавачки завод, Београд, 2003., стр. 101.

¹⁶⁸ Акроним енглеских речи: Strengths - снаге, Weaknesses - слабости, Opportunities - могућности (шансе, прилике), Threats (претње, опасности)

1. просторни развој и инфраструктуру,
2. мала и средња предузећа
3. пољопривреду, и
4. туризам.

4.1. Појединачна SWOT анализа

SWOT анализу, пре свега, започињемо анализом просторног размештаја и инфраструктуре. Инфраструктура је кључ развоја и база за све привредне делатности и гране. Од њеног просторног размештаја зависи и укупан продуктивни потенцијал једног подручја.

Табела 77. SWOT анализа просторног размештаја и инфраструктуре

<i>Снаге</i>	<i>Слабости</i>
<ul style="list-style-type: none"> - Постојање основне мреже локалних и регионалних путева - Задовољавајућа електроенергетска и телекомуникациона мрежа - Богатство водених токова - Коришћење постојећих квалитетних изворишта - Богатство пољопривредних и шумских ресурса, - Спремност локалног становништва да суфинансира трошкове изградње инфраструктуре - Интересовање потенцијалних инвеститора за улагање у реализацију конкретних инфраструктурних пројеката 	<ul style="list-style-type: none"> - Недостатак регулационих планова - Неасфалтирана путна мрежа у појединим руралним подручјима - Застарелост и лоше одржавање локал. водовода - Непостојање одговарајућих постројења за отпадне воде - Застарела нисконапонска и високонапонска мрежа - Недовољна финансијска средства - Незаинтересованост и нестручност представника локалне самоуправе за израду просторно-планске документације
<i>Могућности</i>	<i>Претње</i>
<ul style="list-style-type: none"> - Побољшање постојеће и изградња нове недостајуће инфраструктуре - Буџет локалне самоуправе - Средства из развојних фондова за инфраструктурне пројекте - Средства из фондова Европске уније за инфраструктурне пројекте - Улагања у изградњу капацитета за производњу енергије и органског отпада из пољопривреде и шумарства - Израда просторног плана 	<ul style="list-style-type: none"> - Непланска и неодговарајућа изградња - Девастација земљишта - Одлив становништва из руралних подручја - Неодговарајућа законска регулатива - Лоша координација и комуникација између општинских и републичких органа и институција - Концентрација развоја инфраструктуре на урбаним подручјима а запостављање изградње у руралним срединама - Угрожавање изворишта неспровођењем мера санитарне заштите

У области просторног развоја и инфраструктуре евидентни су многобројни проблеми. Пре свега, недовољна финансијска средства за инфраструктурне пројекте, као и недостатак просторно-планске документације. Уз то, још више „боде у очи“ чињеница нестручности и незаинтересованости представника локалне самоуправе за њену израду. Питање третмана отпадних вода и застарелост околних водовода, издвајају се као посебно изражени инфраструктурни проблеми.

Табела 78. SWOT анализа малих и средњих предузећа

<i>Снаге</i>	<i>Слабости</i>
<ul style="list-style-type: none"> - Велике шансе за брзи развој малих и средњих предузећа у традиционалним делатностима (пољопривреда, производно занатство и сл.) - Добра сировинска основа за дрвнопрерађивачку индустрију - Подршка надлежних служби за развој малих и средњих предузећа - Финансијска средства у буџету локалних самоуправа намењена подршци сектору малих и средњих предузећа 	<ul style="list-style-type: none"> - Недовољан број малих и средњих предузећа - Неразвијеност производног предузетништва - Компликована административна процедура код оснивања предузећа - Неповољна структура малих и средњих предузећа (доминација услужних у односу на производна предузећа) - Неповољни услови кредитирања - Неадекватне менаџерске способности - Ниска економска развијеност подручја
<i>Могућности</i>	<i>Претње</i>
<ul style="list-style-type: none"> - Очекивани приступ фондовима и програмима помоћи Европске уније - Оснивање фондова за подстицање развоја малих и средњих предузећа - Развој малих и средњих предузећа у производном сектору - Стварање услова за регионалну и прекограничну сарадњу - Кластерско повезивање малих и средњих предузећа у области дрвнопрерађивачке и прехрамбене индустрије, туристичке понуде и других привредних грана 	<ul style="list-style-type: none"> - Нестимулативан привредни амбијент за привлачење страних инвестиција - Постојање сиве економије - Корупција на различитим нивоима власти - Веома јак увозни трговачки лоби - Неприлагођеност законодавства тржишним условима пословања - Јака конкуренција других подручја у области пољопривреде и туризма - Недовољна политичка стабилност и општа економска рецесија

Мала и средња предузећа треба да постану један од носилаца развоја привреде региона Западне Србије, као што је то случај и у европским земљама. Развој малих и средњих предузећа треба подржати на свим нивоима: локалном, регионалном и државном нивоу.

Код малих и средњих предузећа присутни су, такође, неки од горућих проблема. Посебно се истиче проблем неповољне структуре малих и средњих предузећа, односно доминантно учешће трговинских у односу на производна предузећа. Поред тога, као значајне препреке у развоју малих и средњих предузећа на овом подручју истичу се проблеми, као што су:

- недовољан број малих и средњих предузећа,
- неповољни услови кредитирања,
- административно-правне препреке код оснивања предузећа
- недостатак стручности запослених итд.

Због стално присутних проблема, неопходно је максимално искористити конкурентске предности и развојне могућности, које се могу пружити у наредном периоду. Те предности и могућности се, свакако, налазе у развоју пољопривреде и туризма, као две комплементарне делатности, а за тако нешто потребно је покретање малог бизниса.

Табела 79. SWOT анализа пољопривреде

<i>Снаге</i>	<i>Слабости</i>
<ul style="list-style-type: none"> - Богатство пољопривредних ресурса - Очувана животна средина - Природни услови за развој органске здраве хране - Потенцијали у производњи пољопривредних култура (шљиве, малине, купине, кормпир) - Потенцијали у сточарству (Пештерска висораван) - Здрава природна средина - Погодан географски положај - Поддршка Центра за унапређење и развој села - Постојање научно-образовних, стручних и др. надлежних институција 	<ul style="list-style-type: none"> - Неповољна демографска структура на селу - Уситњени и запуштени поседи - Застарела пољопривредна механизација - Неорганизована пољопривредна производња - Недостајућа финансијска средства за развој пољопривреде - Недостатак одговарајућих капацитета за откуп свежих пољопривредних производа - Екстензивна пољопривредна производња и ниска продуктивност - Недостатак одговарајућих програма едукације - Недовољна организованост и неинформисаност - Недостатак брендова и лош маркетинг
<i>Могућности</i>	<i>Претње</i>
<ul style="list-style-type: none"> - Отварање откупних центара за примарну производњу и изградња одговарајућих откупних капацитета - Формирање задружних удружења и кластера - Развој сектора малих и средњих предузећа - Подстицајне мере на локалном и државном нивоу - Успостављање јавно-приватног партнерства - Потенцијали за развој агро-туризма - Организовање планске производње и производња здраве органске хране 	<ul style="list-style-type: none"> - Природне и елементарне непогоде (град, суша, поплаве) - Нефункционална законска регулатива и недостатак локалних планова програма развоја - Слаба заинтересованост страног капитала за улагања у рурална подручја - Социјално-друштвени проблеми (изражена старост становништва) - Оштра конкуренција суседних руралних прекограничних подручја - Недостатак домаћег капитала за улагање

Анализа интерних и екстерних фактора код пољопривреде, показује да постоје потенцијали и проблеми за развој ове делатности у региону Западне Србије. Еколошки здраво пољопривредно земљиште представља значајан ресурс за развој пољопривредне производње и агропрерађивачког сектора. Поред оживљавања развоја традиционалних пољопривредних грана (воћарство, сточарство, ратарство, повртарство), изузетан потенцијал на руралном подручју постоји и за производњу здраве органске хране, која је све више тражена на туристичком тржишту.

Код пољопривреде су, такође, евидентни многи проблеми, како они који су наслеђени из претходног периода, тако и они који су карактеристични за савремено доба, а као најважније издвајамо:

- миграције пољопривредног активног становништва,
- уситњени и запуштени поседи,
- недостатак финансијских средстава и слично.

Тржишне шансе за развој пољопривреде огледају се у близини урбаних подручја унутар самог региона (Ваљево, Чачак, Ужице...), као и појединих градова изван њега (Београд, Краљево...).

Табела 81. SWOT анализа туризма

<i>Снаге</i>	<i>Слабости</i>
<ul style="list-style-type: none"> - Атрактивни и очувани природни ресурси - Богато културно-историјско наслеђе - Повољан географски положај - Традиционалне манифестације - Све већа заинтересованост за туристичку делатност - Изванредни климатски услови - Традиционално гостропримство мештана - Гастрономска понуда 	<ul style="list-style-type: none"> - Неискоришћеност туристичких ресурса - Недостатак финансијских средстава за развој - Недостатак туристичке сигнализације и инфо центара - Депопулација руралних подручја - Инфраструктурни проблеми (водоснабдевање) - Недовољна туристичка промоција - Не постоји понуда јединственог туристичког производа - Непостојање квалитетних смештајних капацитета
<i>Могућности</i>	<i>Претње</i>
<ul style="list-style-type: none"> - Развој нових, селективних врста туризма (еко, рурални, агротуризам, авантуристички итд.) - Ширење на постојећим и продор на нова тржишта - Заинтересованост локалног становништва да се бави туристичким активностима - Примена нових технологија у туристичкој индустрији - Дефинисање и брендирање туристичког производа - Организовање и повезивање учесника у туристичкој делатности 	<ul style="list-style-type: none"> - Недостатак средстава за развојне и инфраструктурне пројекте - Јака конкуренција суседних туристичких дестинација - Миграција становништва са руралних подручја - Недостатак новца за обуку и преквалификацију становништва које жели да се бави туризмом - Недовољна развијеност оних делатности које су комплементарне туризму - Глобална конкуренција у понуди диверсификованих туристичких производа

Регион Западне Србије може стећи значајну предност на туристичком тржишту захваљујући, пре свега, атрактивним природним ресурсима. Они су, заједно са постојањем културно-историјских споменика и традиционалних манифестација, уз здраву храну, препознати су као главна компаративна предност туризма на овом подручју.

За развој туризма на овом простору идентификују се следеће слабости: недовољна искоришћеност постојећих туристичких потенцијала, непостојање туристичке сигнализације и инфо центара на терену, лоша инфраструктура, одлив локалног становништва, посебно младих људи, из руралних средина, затим недовољна образованост за пружање туристичких услуга, као и недостатак подстицајних финансијских средстава за развој туризма, недовољна туристичка промоција итд.

Уочене су значајне могућности развоја овог подручја кроз развој селективних врста туризма, ширење на постојећим и продор на нова тржишта. Све већи интерес мештана за бављење неком врстом туристичких активности и међуопштинска сарадња у погледу кластерског повезивања предузећа чине додатни потенцијал и опредељење да туризму треба дати приоритет у будућем развоју

Као претње развоју туризма наведени су недостатак финансијских средстава, велика конкуренција на глобалном туристичком тржишту, наставак миграције сеоског

становништва ка урбаним срединама, низак ниво образовања и старосна структура становништва и слично, што све заједно успорава развој агро-туристичке делатности на овом подручју.

4.2. Интегрална SWOT анализа

Конечна SWOT анализа региона Западне Србије темељи се, пре свега, на појединачним SWOT анализама. Наиме, овако урађене анализе су обједињене и сачињена је интегрална SWOT анализа, која указује на основне снаге, слабости, могућности и претње за привредни развој региона Западне Србије.

Табела 82. Интегрална SWOT анализа

<i>Снаге</i>	<i>Слабости</i>
<ul style="list-style-type: none"> - Повољан географски положај - Релативно јефтина радна снага - Задовољавајућа саобраћајна инфраструктура - Атрактивни и очувани природни ресурси - Одлични климатски услови - Еколошки здраво пољопривредно земљиште - Богато и разнорсно културно-историјско наслеђе - Постојеће културне манифестације - Све већа заинтересованост локалног становништва за туристичку делатност - Интересовање потенцијалних инвеститора, донатора и дијаспоре за улагање - Традиционално гостопримство мештана - Богата гастрономска понуда - Постојање научно-образовних, стручних и других надлежних институција 	<ul style="list-style-type: none"> - Мале могућности запошљавања сеоског становништва изван пољопривреде - Неповољна демографска структура - Неискоришћеност туристичких ресурса - Недостатак финансијских средстава за развој - Застарела канализациона мрежа и недостатак постројења за третман отпадних вода - Застарелост и лоше одржавање локалних водовода - Недостатак регулационих планова и осталих просторно-планских докумената - Непостојање јединственог туристичког производа - Низак квалитет смештајних капацитета - Недостатак предузетничког духа - Недовољан број малих и средњих предузећа - Недовољна стручна и саветодавна помоћ
<i>Могућности</i>	<i>Претње</i>
<ul style="list-style-type: none"> - Развој туристичке делатности - Развој сточарства, воћарства, и производње органске хране - Повезивање пољопривреде и туризма кроз развијање агротуризма - Производња и пласман аутентичних производа кућне радиности - Ширење на постојећим и продор на нова тржишта - Заинтересованост мештана да се баве туристичком делатношћу - Кластеризација у области дрвнопрерађивачке индустрије, туристичке делатности и других привредних грана - Примена нових технологија у пољопривреди и туризму - Дефинисање и брендирање интегралног туристичког производа - Организовање и повезивање учесника у туристичкој делатности 	<ul style="list-style-type: none"> - Недостајућа финансијска средства за развојне и инфраструктурне пројекте - Недовољна политичка стабилност - Неприлагођеност правног система тржишним условима пословања - Социјално-друштвени проблеми (кретање становништва ка урбаним подручјима) - Недостатак новца за обуку и преквалификацију становништва које жели да се бави туризмом - Слаба развијеност привредних делатности које су комплементарне туризму - Усмравање и концентрација развоја инфраструктуре према урбаном подручју - Глобална конкуренција у понуди диверсификованих туристичких производа - Рецесија и општа економска криза - Непостојање локалне и државне популационе политике - Веома јак увозни трговачки лоби - Недостатак едукације за предузетништво

Изведена SWOT анализа, како појединачна тако и интегрална, указала је на подручја интерних снага које је потребно што више користити у будућем развоју, као и на слабости, где је потребно одмах започети са процесима брзих промена. Указано је, истовремено, на недостатак финансијских средстава на бројне могућности за будући развој, али и на низ претњи које ће бити присутне у мањој или већој мери.

Ово сучељавање фактора треба схватити као основу за стварање конкурентске предности овог подручја, али и као концепт који обухвата активности уједињавања привредних делатности целог региона. Реч је о процесу предузимања корака ка промени тренутног стања неразвијених или слабо развијених подручја у будуће стање привредне развијености у региону. Осим тога, то доприноси и пограничној сарадњи са циљем стварања заједничког наступа на иностраном тржишту.

У зависности од брзине и ефикасности стратешког деловања на локалном и регионалном нивоу, зависиће и успех у привредном развоју региона Западне Србије. Због тога ћемо, даље, указати на основне премисе односа пољопривреде и туризма у њему, са жељом да укажемо на потребу обезбеђења политике развоја да се кроз покретање развоја агро-туристичке делатности покрене привредни развој региона Западне Србије и земље у целини.

4.3. Агротуризам као покретач укупног развоја

Регион Западне Србије обухвата углавном брдско-планинске просторе, на којима је заступљена традиционална пољопривреда. Периферни положај, специфичне демографске особине, значајна заступљеност разуђеног рељефа карактерише ниску пољопривредну продуктивност. На овим просторима присутна је тенденција смањења броја газдинстава и то, пре свега, старењем и гашењем домаћинства. Преостала газдинства се традиционално баве екстензивном пољопривредом, то јест сваштарењем, настојећи да произведу све што им је потребно. Гаје се биљне културе за које не постоје адекватни услови производње, а најзаступљенији пољопривредно-прехранбени производи од сточарства су: месо, сир, кајмак и слично.

На нижим деловима региона заступљена је тржишно оријентисана пољопривредна производња. Иако су простори ограничени, они су погодни за пољопривредно прехранбену производњу ратарства, воћарства и сточарства. Регије овог простора, где је сточарска тржишна оријентација заступљена у знатној мери, су: Ивањица, Нова Варош, Пријеполје, Сјеница, Тутин, Ужице, део Пожеге, Чајетина итд.

Према производњи појединих врста воћа могу се издвојити следећи рејони: простори око Западне Мораве и Моравице (јабукe и крушке), Ваљевска каменица и Ужичка Пожега (шљиве) и Чачак, Ариље, Ивањица и Ваљево (малине).

Мачванску област карактерише богатство пољопривредних култура, тржишно оријентисане мешовите производње ратарства, сточарства, повртарства и воћарства. У укупној производњи трешње у Србији ова област заузима друго место са учешћем од 7,82%, одмах после града Београда (Ритопек), чије је учешће 19,64%.¹⁶⁹ Реке Сава и Дрина, као и језера, богата су слатководном рибом, а планина Цер пружа одличне услове за бербу печурака и лов. У Колубарској области пољопривредна производња тржишне оријентације је у гранама сточарства и воћарства, а посебно у производњи шљива. Код Златиборске области пољопривредна производња је тржишно оријентисана на сточарство и традиционалне пољопривредне производе планинских крајева. На простору између Повлена, Маљена и Пожеге развијена је воћарска производња.

Према плану стратегије руралног развоја Србије идентификоване су четири групе општина - региона као репрезентативних типова руралних области у Србији.¹⁷⁰

1. Регион 1. Високо продуктивна пољопривреда и интегрисана привреда, углавном општине из Војводине;
2. Регион 2. Сектори привреде типични за мања урбана подручја са пољопривредом у којој се интензивно користи радна снага;
3. Регион 3. Привредне гране усмерене ка коришћењу природних ресурса, углавном планинске области, већином општине Источне Србије;
4. Регион 4. Велики туристички капацитети и лоша пољопривредна структура.

Према овој подели општине које припадају региону Западне Србије спадају већином у регион 2 и регион 4. Региону 2 припадају следеће општине: Лозница, Коцељева, Уб, Лајковац, Ваљево, Мионица, Љиг, Горњи Милановац, Пожега, Ариље и Лучани, док у регион 4 улазе општине: Мали Зворник, Крупањ, Осечина, Љубовија, Бајина Башта, Косјерић, Чајетина, Прибој, Пријепоље, Нова Варош, Ивањица и Сјеница. Остале четири општине региона Западне Србије: општине Богатић и Владимирци улазе у регион 1, а Шабац и Чачак се рачунају као урбане области.

Општине које припадају руралном региону 2, обухватају околину урбаних центара и већих градова. Општа економска структура и стопа продуктивности

¹⁶⁹ Економска анализа производње, прераде и пласмана трешње и вишње у Србији, USAID Агробизнис пројекат, Институт за агроекономију и Пољопривредни факултет, Србија.

¹⁷⁰ План стратегије руралног развоја 2009-2013., Република Србија, Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде, 2009., стр. 7-11.

одређених грана су повољни, а имајући у виду близину овог региона тржишту са великим бројем потрошача, структура пољопривредне производње усмерена је ка интензивној пољопривредној производњи воћа, поврћа и производа животињског порекла. То пружа велике могућности за интензивно коришћење радне снаге и повећање запослености у региону Западне Србије.

Општине које припадају руралном региону 4 представљају други део региона Западне Србије који има највећи туристички потенцијал и највећу стопу учешћа терцијалног сектора у економској структури. Структура пољопривредне производње је прилично неразвијена и углавном је заснована на коришћењу природних ресурса. Ради се углавном о екстензивној производњи, чији се производи као такви, итекако, могу користити у туристичкој делатности.

Из реченог, закључујемо да је пољопривредно земљиште региона Западне Србије биолошки здраво и представља значајан ресурс за развој пољопривреде и агропрерађивачког сектора. Поред даљег развоја традиционалних пољопривредних грана (воћарство, ратарство, повртарство, сточарство), постоји изузетан потенцијал за производњу органске хране и развој туризма на овом подручју. Тржишне шансе се свде на могућност пласмана прехранбених производа у земље Европске уније, Русију, земље у окружењу и друге земље са дефицитом прехранбених производа, као и на повећању употребу производа у туристичкој гастрономској понуди у самом региону.

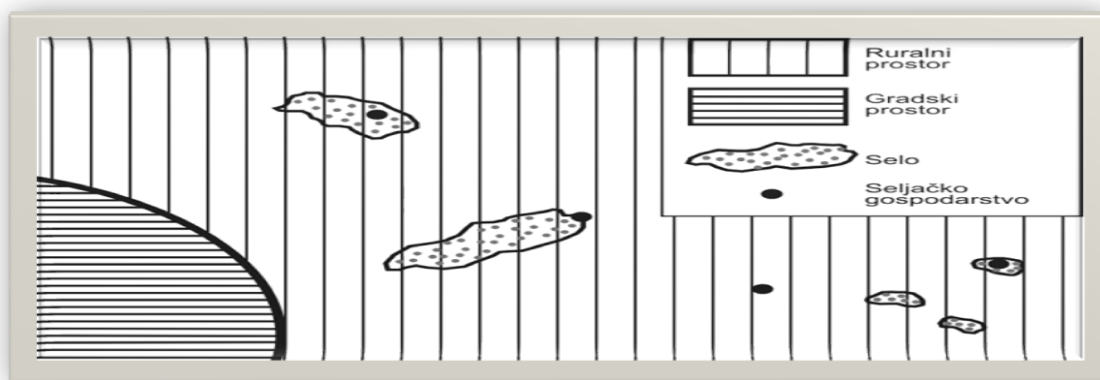
У вези гастрономске понуде морамо имати у виду и једну чињеницу. Просторни размештај пољопривредних производа усклађен са климатским условима и дугогодишњом традицијом, која је резултат вишедеценијског искуства преношеног са генерације на генерацију, утицао је специфичну регионалну гастрономију. Поред тога, утицај страних култура и цивилизација из ранијих периода, наших људи школованих у иностранству, образовних институција и стране литературе довело је до тога да наша гастрономија поприми најбоље особине других, па ни није чудо што су страни посетиоци и туристи задовољни српском гастрономијом.

Са друге стране, простор региона Западне Србије је хетерогеног карактера са атрактивним туристичким локалитетима и мотивима погодним за развој селективних врста туризма. У том погледу, сматрамо да би веза пољопривреде и туризма требала бити иницијална каписла за покретање развоја и да би управо развој агротуризма покренуо развој других комплементарних привредних делатности (прерађивачке индустрије, занатства итд.). С тим у вези, њихова коегзистенција дала би велики допринос привредном развоју региона и земље у целини.

Као што смо видели, према просторној расподели туризма један од облика туризма који се може развијати на ширем простору региона, то јест, како у равничарским тако и предпланинским подручјима, јесте рурални туризам. Потребно је овом приликом нагласити да је то широки појам који означава сваку туристичку активност унутар руралних подручја, односно он је заједнички назив за различите врсте туризма које се јављају изван подручја градова и подручја на којима се развио масовни туризам, дакле у руралним срединама. Те врсте руралног туризма су: сеоски, ловни, риболовни, здравствени, спортско-рекреативни, авантуристички, транзитни, културни, верски, гастрономски, еко туризам итд.

Рурални туризам подразумева широк спектар активности, услуга и додатних садржаја које организује рурално становништво на породичним газдинствима у циљу привлачења туриста и стварања додатног прихода. Овај производ отвара туристичкој тражњи сеоске средине, термалне изворе, реке, језера, здраву пијаћу воду, храну итд., а гостима презентује традиционалну гостољубивост и животне вредности локалног становништва. Рурални простор заузима највећи део простора у једној дестинацији.

Шема 6. Структура простора једне дестинације

Извор: Кушен, Е.: Терминологија руралног туризма, Институт за туризам, Загреб, 2010., стр. 66.

Оваква структурална расподела карактеристична је и простор региона Западне Србије, код кога се важност развоја руралног туризма огледа у интеракцији пољопривредне производње, производње традиционалних производа, презентирања традиције, традиционалне гастрономије и туристичких услуга. Дакле, у коришћењу већ постојећих ресурса. При томе, развој руралног туризма се базира на одрживом развоју, а то се огледа у ревитализацији већ постојеће, традиционалне градње односно баштине, којој се даје нова намена - туристичка. Рурални туризам нема потребу за изградњом нових капацитета, већ се сусреће са изазовима како на најбољи и најквалитетнији

начин искористити постојеће структуре. То је веома значајно у времену оскудности значајнијих финансијских средстава за покретање привредног развоја у условима светске економске кризе.

Близу 90% простора региона Западне Србије чине рурална подручја у којима живи скоро половина становника. Та подручја су до сада била занемарена у развоју и коришћењу руралног туризма, тако да представљају неискоришћену развојну шансу. Зато је неопходно направити заокрет у корист политике убрзаног руралног развоја, који би требао да створи услове бољег живота у овим срединама. Модел мора бити по угледу на Европску унију, чија политика руралног развоја има за основни циљ успостављање одрживе основе руралног простора интегрисане Европе. Политика руралног развоја, па самим тим и руралног туризма, заједно са производњом хране у неопходним количинама може покренути привредни и уравнотежити регионални развој. Од руралног развоја у целини зависи и развој руралног туризма. То значи да туристичка привреда руралних средина све више постаје важан сегмент услужног сектора. Са привредним растом и развојем повећаваће се обим и квалитет туристичких услуга у руралним срединама. Ове услуге су у спрези и са развојем пољопривреде, па се међусобно прожимају и једна другој условљавају развој.

Поред тога, развој туристичке привреде у руралним срединама подстиче запосленост. Промене које су захватиле сеоска подручја утичу на промене у оквиру домаћинства, развој разних делатности и сеоског туризма и многе становнике руралних насеља доводи у позицију прилагођавања у циљу њиховог опстанка. Бављење сеоским туризмом у свим областима региона доприноси побољшавању сигурности сеоског становништва, па и руралних подручја, као и већој запослености становништва.

Уз развој туризма у руралним срединама, успоставља се и равнотежа у неравномерности регионалног развоја не само региона Западне Србије већ земље у целини. Због тога је неопходно да се у руралним срединама континуелно усклађује развој туризма, пољопривреде и прехранбене индустрије. Уз масовније посете туриста већим градовима, највећи део новца туристи ће, према таквом сценарију, оставити у руралним туристичким срединама које их све више привлаче.

Село, односно руралне средине, са ресурсима којим располажу намећу се као значајан носилац развоја низа делатности и унапређења пољопривредне производње, као и развоја руралног туризма и развоја села. Неопходно је предузети одговарајуће мере за развој руралног туризма, пре свега, где постоје услови у циљу развоја тих

сеоских подручја и развоја села. У оним сеоским насељима где постоје активнији становници, али не и развијена инфраструктура, потребно је од стране државе и других институција побољшати инфраструктуру и створити услове да се становништво може бавити разним делатностима, па и туризмом.

Када је реч о сеоским домаћинствима, њиховом положају и месту у развоју руралних средина и туризма у њему, потребно је истаћи следеће. Код највећег броја њих још увек је пољопривредна производња основна делатност, али се у последње време све већи број њих, осим пољопривредом, бави и другим делатностима, међу којима је и рурални туризам.

5.4. Визија и циљеви будућег развоја

При стварању визије привредног развоја региона Западне Србије треба препоручити не само места у којима је туризам, већ развијен већ и потенцијална туристичка места којима треба помоћи у даљем развоју, а то су места где је:

1. одрживи развој туризма високог квалитета, који привлачи домаће и иностране туристе;
2. диверзификована туристичка понуда и квалитетна међусобна комуникација;
3. туристичка тражња усмерена ка постојећим туристичким ресурсима;
4. локална туристичка привреда усмерена према задовољену туристичке тражње;
5. развијена инфраструктура која задовољава тржишни потенцијал, промовише везе, утиче на стварање економских ефеката и која побољшава животни стандард локалне заједнице.

Сходно томе, неопходно је препознати значај и утицај туризма на запошљавање и укупне економске ефекте кроз повезивање туризма са другим привредним делатностима. У погледу стратегијских праваца развоја, у коме туризам има водећу улогу, неопходно је познавати одређена правила којих треба да се придржавају сви заинтересовани актери. Као кључне препоруке будућег интегралног развоја региона Западне Србије наводимо следеће:

- борба за квалитетније пословање у свим делатностима привреде;
- јачање приватног сектора у туризму и комплементарним делатностима;
- интервенисање кроз туризам тамо где су слаби економски ефекти;
- сагледавање туризма као интегралног дела развоја региона у целини;
- инвестирање у инфраструктуру и супраструктуру на нивоу региона;

- промовисање бизнис мрежа и приватног сектора, а у томе посебно малих и средњих предузећа;
- квалитетније менаџмент промене у агротуристичкој индустрији;
- давање већих овлашћења локалним јединицама за активирање њихових туристичких потенцијала;
- спровођење потпуне економске и тржишне анализе туризма и других привредних делатности;
- инвестирање у развој регионалног тржишног брэнда за туризам;
- препознавање потенцијала у туризму, а посебно у руралним срединама;
- провера и стално унапређење вештина запослених у агротуризму, као и локалног становништва;
- развој туризма кроз пограничну сарадњу и сарадњу са осталим регионима Србије у циљу стварања квалитетног туристичког производа.

Оно што је изузетно важно приликом визије развоја региона Западне Србије јесте то да се схвати велики потенцијал туризма за просперитет регионалне економије и стварање великог броја нових радних места. Наведене препоруке најлакше је остваривати кроз јавно-приватну иницијативу и партнерство, које се базира на:

- 1) Туризму као водећем развојном приоритету са позитивним утицајем на интензитет економске активности, повећање запослености, модернизацију инфраструктуре и подстицање инвестиција;
- 2) Инсистирању на одрживом интегралном развоју, са неопходном сарадњом на локалном, регионалном, националном и међународном нивоу;
- 3) Имплементацији просторних и еколошких стандарда уз постојање јасне усклађене стратегије развоја пољопривреде и туризма;
- 4) Елиминацији развојних препрека кроз прилагођавање законске регулативе, пореског оптерећења и инвестирања у едукацију;
- 5) Утицају да се кроз финансирање пројеката у туризму и другим привредним делатностима формира једно отворено и конкурентно регионално тржиште.

На основу спроведених SWOT анализа, те препоруке да агротуризам буде покретач привредног развоја и других кључних препорука интегралног развоја дефинише се визија привредног развоја региона Западне Србије, као и циљеви његовог развоја у будућности.

Визија развоја може се сумирати у томе да туризам значајно доприноси привредном развоју региона Западне Србије и благостању његових грађана, базирајући се на одрживом коришћењу привредних, људских, просторних, природних и антропогених потенцијала, активно стварајући окружење које је привлачно како за домаће тако и за стране инвеститоре.

Стратешки циљеви интегралног развоја, у коме туризам има водећу улогу, и које треба остварити у будућем периоду су следећи:

- Доношење просторног плана развоја туризма у целини са циљем очувања атрактивних природних ресурса;
- Конкурентност региона Западне Србије на домаћем и међународном тржишту;
- Уређење власничких односа у укрупњавање поседа у примарном сектору;
- Изградња саобраћајне инфраструктуре у служби агротуризма и стварање квалитетних пратећих садржаја на транзитним правцима;
- Подизање нивоа квалитета постојећих смештајних капацитета, како основних тако и комплементарних, као и изградња нових;
- Прилагођавање критеријума квалитетног развоја међународним стандардима, пре свега, стандардима Европске уније;
- Развој квалитетне привредне и туристичке понуде;
- Трајна заштита добро очуване природне средине;
- Подстицање производње органске хране и њен пласман кроз туристичке активности;
- Имплементација и поштовање високих еколошких стандарда и дугорочно одржива валоризација туристичких потенцијала;
- Едукација руководећих кадрова и свих запослених у туризму и другим привредним делатностима;
- Улазак познатих међународних инвеститора на посматрано тржиште;
- Ефикаснија дистрибуција и коришћење савремених трендова комуникације и маркетинга у циљу промоције овог дела Србије у свету.

Наведени циљеви могу се реализовати кроз:

1. припрему локалних Мастер планова за све или, бар, већину кључних туристичких простора;
2. припрему инвестиционих пројеката и њихову понуду инвеститорима на домаћем и међународном тржишту;

3. формулисање додатних програма подстицаја за инвеститоре (ослобађање од плаћања комуналних дажбина, додатно ослобађање пореза на добит у зависности од броја нових радних места и слично);

4. високу хитност коначног брендирања овог подручја и његове промоције на локалном, регионалном, националном и међународном тржишту.

Ако се остваре наша предвиђања да ће развојем туризма и пољопривреде, као комплементарних делатности, доћи до убрзања привредног развоја региона Западне Србије, сасвим је логично закључити да ће он у будућем периоду имати много већу улогу у привредном развоју Србије од оне коју сада има.

ЗАКЉУЧАК

У регионалном развоју Републике Србије већ више од пола века постоје крупни проблеми, као што су: неповољне демографске тенденције, недовољан обим и неефикасност инвестиција, структурне неусклађености, недовољно заокружени институционални механизми итд. Поред тога, неостваривању циљева регионалног развоја значајно је допринела и економска криза, која је, у мањем или већем степену, константно присутна још од краја 80-их година прошлог века па до данашњих дана.

Наведени проблеми, кумулирани у дужем временском периоду, условили су велики пад друштвеног производа, односно бруто домаћег производа и повећање незапослености, што је довело до пада животног стандарда и осиромашења највећег броја становништва. Поред тога, ови проблеми довели су и до великих разлика у степену развијености појединих региона, тако да је Србија данас једна од земаља са највећим регионалним диспаратима. Имајући у виду све историјски кумулиране проблеме регионалног развоја, неопходно је да Србија на овом степену развијености преиспита садашњи правац развоја и да га постепено прилагођава новонасталим условима, као што су: промењен тржишни амбијент, измењени материјални потенцијали, непостојање структурне комплементарности итд.

У таквим битно измењеним привредним условима, регионални развој требао би да почива на објективности, рационалности, селективности и целокупности свеукупног развоја. Кључно питање је којим делатностима треба дати приоритет у појединим регионима Србије и на који начин ускладити њихов развој, тако да те делатности функционишу у коегзистенцијалном односу. То је од посебног значаја у данашњим турбулентним условима регионалног ширења Европске уније.

На почетку новог миленијума туризам као привредна делатност, по многим економским показатељима (оствареном туристичком промету, учешћем у бруто домаћем производу, националном дохотку, девизном приливу, укупној потрошњи и броју запослених), заузима једну од водећих позиција у светској привреди и може се мерити са водећим гранама, нафтне, аутомобилске и индустрије оружја.

Туристичка делатност на најразличитије начине условљава и повезује бројне категорије учесника у целокупној привреди - од институција и организација до компанија, малих и средњих предузећа и предузетника. У ери дисперзивног развоја туристичке активности, то јест развоја селективних врста туризма, у времену када „све и свашта“ може постати туристичка атракција, посебан значај туризма се огледа у

томе што он постаје значајан фактор који помаже развој нових региона, пре свега оних који су удаљенији од развијених центара и који су недовољно снабдевени другим ресурсима за привредни развој. На тај начин туризам, као једна од водећих економских делатности данашњице, сваким даном, све више се развија и шири.

У таквим околностима, а полазећи од чињенице да су већина развијених земаља Европе најважнија емитивна туристичка подручја која траже нове дестинације, то даје шансе и Србији да развија туризам као приоритетну делатност своје привреде и да туризам користи за развој недовољно развијених региона.

Пошто регион Западне Србије поседује разноврсне природне и антропогене туристичке мотиве и вредности, може се сматрати погодним тлом за развој савременог како масовног тако и селективног туризма.

Релјефне структуре региона Западне Србије, још увек, нису довољно истражене, нити, у адекватној мери, валоризоване. Постојећи релјефни састав може омогућити развој како масовног тако и селективног туризма, и то на следеће начине:

– Кроз изградњу објеката масовног туризма у виду већих туристичких центара и на њима већих туристичких капацитета. Ти центри би се лоцирали на просторима где су распрострањене највеће вулканске и метаморфне стене, из разлога што дају највећу стабилност и што су добри извори природног грађевинског материјала. На тим местима могућа је изградња добре супра и инфраструктуре, што повећава њихову вишенаменску функцију у облику различитих врста туризма и уједначавања туристичке сезоне и вансезоне. Сматрамо да би површина за изградњу и развој једног туристичког центра за масовни туризам била најмање 1.500 ха, а такви простори су претежно лоцирани на Церу, Гучеву, Маљену, Златару, Руднику, Голији итд;

– Кроз изградњу мањих специфичних објеката селективног карактера, који би омогућили стварање интимне атмосфере у њима и претварање једног облика понуде у други, у зависности од туристичке сезоне са могућностима самосталног креирања боравка од стране туриста. То би се односило на развој специфичних етно-насеља и реконструкцију насеља из историјске прошлости (летњиковаца, познатих личности, бивших логора српских ратника, старих воденица, старих пилана итд);

Сагледавајући релјефне структуре региона у целини и њихово дејство на развој савременог масовног и селективног туризма, може се закључити да су оне атрактивније за селективне врсте туризма. То је због тога што сви саставни делови тих структура имају поједине елементе који могу да задовоље савремену туристичку тражњу.

Са друге стране, масовни туризам са становишта рељефа захтева огромна инвестициона улагања, нову супра и инфраструктуру, стварање препознатљивог имица, итинерера и високо квалитетног туристичког производа. Као последица тога, сматра се да масовни туризам може да заживи тек за следећих двадесетак и више година ако се остваре сви развојни пројекти, а селективни може са већ постојећим објектима да користи уникатне атрактивне рељефне структуре. На тај начин би, у будућем периоду, овај простор дао комплексну структуру компензације целог туристичког простора региона Западне Србије, што је веома значајно за развој различитих врста туризма.

Рељефне структуре имају највећи утицај на формирање климе на овом подручју. Умерено континентална и субпланинска клима региона погодна је за лечење различитих хроничних обољења, па, из тог разлога, оно најдрагоценије што регион може пружити туристима је чист ваздух, а то је велика предност овог дела Србије, имајући у виду да је савремени свет евидентно угрожен повећаним загађивањем човекове околине, смањењем озонског омотача и загревањем земље.

Планински простори региона су углавном простори највишег дела планина Голије, Златара, Јадовника и других. На њима је снежни покривач нормална појава не само у зимским месецима, већ се он простире и у пролећне и јесење месеце. Снег има посебан значај за туризам, што се мора више користити у његовом будућем развоју. Снежни покривач условљава развој рекреације, зимских спортова и спортских манифестација. Посебан значај у установљавању богате зимске туристичке сезоне могу имати центри, попут Златибора, Златара и Голије.

У погледу хидрографског потенцијала, највећи значај за развој туризма у региону Западне Србије имају највеће реке: Сава, Дрина, Колубара, Западна Морава, Рзав, Ћетиња и друге, као и бројна вештачка и природна језера. Водно богатство употпуњују и термоминерални извори, то јест простори следећих бања: Бања Ковиљача, Бања Бадања, Бања Врујци, Овчар Бања, Бања Горња Трепча итд.

Западна Морава, стварајући једну од најлепших и туристички најсадржајнијих клисура Србије, изузетан је потенцијал за развој масовног и селективних врста туризма. Располажући бројним манастирима, двама хидроцентралама, планинама Овчар и Каблар, ова клисура односно ток реке омогућава развој транзитног, религиозног, спортско-рекреативног, ловног, риболовног, излетничког, еко и других врста туризма. Ако би се изградиле објекти за смештај и исхрану туриста, као и савремена ванпансионска понуда, сам ток Западне Мораве могао би омогућити у току

године боравак и до 500.000 туриста, који би, при томе, провели у тим објектима, најмање, три до седам дана, што би у потпуности задовољило огромну економску премису масовног туризма.

Водни ресурси региона Западне Србије могу да задовоље онај светски принцип да сваког туристу у соби за смештај чека бокал чисте изворске воде. Поред тога, они пружају могућност развоја не само бањског и здравственог туризма, него и многих других врста: купалишног, стационарног, излетничког, спортско-риболовног итд. У том погледу, најбитније је да термоминерални извори региона постану праве бање, што данас није случај, јер не постоје одговарајући капацитети, Велнес центри, Спа центри и Аква паркови, који су подједнако атрактивни и за масовни и за селективни туризам.

Када је реч о флори и фауни овог подручја, у њој постоје добри услови за развој екстензивне пољопривреде и ловног туризма, а осим тога, она може да буде атрактивна и за излетнички, спортско-рекреативни, еко, етно, а посебно за здравствени туризам на бази климатских лечилишта. Најбоље услове за то имају Златибор, Тара и Голија, јер по флористичном саставу ове планине спадају у најкомплексније биоценозе у свету.

Када су у питању антропогене туристичке вредности, могућности за развој туризма веома су велике. То се, пре свега, односи на комплекс „Српске Свете Горе“, који са својим манастирима може чинити итинерер не само региона Западне Србије већ и земље у целини. Вредност овог комплекса посебно долази до изражаја код такозваног интегралног туризма, у смислу да верски туризам у Овчарско-кабларској клисури може бити повезан са бањским туризмом у Горњој Трпчи и планинским туризмом на Руднику. Овоме треба додати и мање цркве у селима, етно села у појединим општинама, споменике из ближе и даље историје, археолошка места, културне манифестације итд.

Туристички ресурси региона Западне Србије представљају погодну основу за развој селективних врста туризма. Зависно од датих природних и антропогених вредности којима располажу одређана места у њему, могуће је развијати различите врсте туризма. Због тога је сагледавање могућности искоришћавања природног и антропогеног потенцијала у туристичке сврхе, иницијални корак у правцу покретања развоја туризма, који би кроз коегзистенцијалне односе са другим привредним делатностима допринео његовом бржем привредном развоју.

За услове региона Западне Србије, туризам највећи коегзистенцијални однос може да постигне са пољопривредом, прерађивачком индустријом, угоститељством, занатством и екологијом.

Производећи високо вредну, биолошки исправну храну, пољопривреда и прерађивачка индустрија постају значајни фактори у богаћењу садржаја туристичке понуде. SWOT анализа пољопривреде показала је да еколошки здраво земљиште представља изузетан ресурс за развој пољопривреде и агропрерађивачког сектора. Неопходно је оживљавати све њене гране: воћарство, сточарство, ратарство, повртарство, рибарство итд., како би њихови сирови производи били инпут прерађивачкој индустрији.

Угоститељство, како хотелијерство тако и ресторанство, незаобилазни је пратилац туризма. Хотелијерство у региону Западне Србије није на задовољавајућем нивоу, па му треба посветити пажњу у будућем развоју. Са друге стране, ресторанство односно кулинарски идентитет, као део духовне баштине овог краја, може осмишљеним укључивањем у туристичку понуду допринети бољем имиџу одређеног места, а тиме и конкурентности туризма. Да би се то постигло, потребно је подићи свест локалном становништву о изворним вредностима и предностима, али и осигурати подршку за то задужених државних институција.

Развој туризма омогућава сталну и допунску поуну радних места активирањем занатства и домаће радиности, чиме се допуњује понуда ванпансионске потрошње туриста. Занатство је у региону Западне Србије у прошлости било веома развијено. У многим селима се још увек могу наћи различити производи из тог времена, који се у данашњим условима могу искористити у туристичке сврхе. Активирањем старог занатства, могу се израђивати сувенири у облику тих и таквих производа, што би дало и веће финансијске ефекте за локално становништво.

Када су у питању односи туризма и екологије, очувана природа овог дела Србије представља добар основ за развој еко туризма, немасовног туризма оријентисаног ка природи, који обједињује корисне делове различитих видова туризма којима је основни циљ коришћење и очување равнотеже животне средине.

За разлику од осталих врста туризма, развој еко туризма не захтева значајна финансијска улагања, што је још једна повољна околност за регион Западне Србије у условима тренутне економске кризе. Пример за то је село Граб у општини Лучани, у коме постоји једно етно село, које треба да буде пример осталима у региону, али и шире. То село је смештено на приватном имању а зове се Велики Грабовски и има пет брвнара, један салаш и стару добру крчму. Овде је време „враћено уназад“, што значи да је ово село прави пример како су живели наши преци и показује стари дух правог српског села без цигле, бетона, алуминијума... Све брвнаре у етно селу су без струје,

користе се само фењери. Једна мања брвнарица служи као рецепција и ту се може купити нешто од драгачевских производа: домаћа ракија, мед, пекмез и слично.

Економско-квантитативно вредновање искоришћавања природног потенцијала указало је на то да је коегзистенцијални развој туризма и других делатности могућ на овом простору јер, како је појединачна и збирна квантитативна анализа показала, израчунате вредности крећу од 0 до 1. Коефицијент атрактивности рељефа за регион у целини износи 0,81, што је просек атрактивности његових области. Коефицијент атрактивности водних ресурса је 0,72 а коефицијент атрактивности флоре и фауне 0,76. Отуда је синтетички коефицијент атрактивности туристичке понуде региона 0,76.

Зашто туризам треба да буде водећа привредна делатност у региону Западне Србије, најбоље говори чињеница да је, са таквим ресурсима, могуће развијати различите врсте туризма на овом подручју. То су, пре свега, сеоски, бањски, планински, градски, верски, ловни, риболовни итд. Они су од веома великог значаја за бржи привредни развој региона. Неки од њих, као што је то случај са сеоским туризмом су најразвијенији на овом делу територије Србије. Преко 60% домаћинства која се баве овом врстом туризма налази се на простору региона Западне Србије. И поред постигнутог, могућности за ову врсту туризма нису у потпуности искоришћене.

Светска туристичка организација препоручила је Србији да развија сеоски туризам. И то не без разлога. Наша земља би развојем сеоског туризма могла остварити значајне приходе. Упрошћена рачуница каже следеће: ако би једно сеоско домаћинство имало две собе са по два кревета, и издавало их странцима 200 дана годишње по 20 евра за пун пансион, математика показује да је реч о цифри од 16.000 евра годишње. Када би се то прерачунало на читаву Србију, у којој половина становништва живи у селима, и када би се само 10% њих бавило туризмом, то би био додатни приход од 1,6 милијарди евра годишње. Ако бисмо ту пројекцију пренели на регион Западне Србије, то би био приход од око 220 милиона евра у току једне године.

Посебна врста туризма која није развијена а за које постоје огромни потенцијали је бањски туризам. Разлози за такво стање нису само финансијске природе. Недостатак материјалне базе, то јест смештајних капацитета, затим угоститељских објеката, као и неадекватна инфра и супра структура, представљају велику кочницу даљем развоју не само бањског него и других врста туризма. Државна помоћ и средства предприсупних фондова су преко потребна за покретање овако значајног ресурса који поседује регион Западне Србије.

Планине региона Западне Србије дају велику могућност развоја бројних врста туризма, а пре свега здравствено-рекреативног, ловног и риболовног. Већа ваздушна струјања на великом шумском простору, омогућавају добар распоред позитивних и негативних честица јона и катјона, што позитивно делује на кардиоваскуларне, дисајне и респираторне органе. С обзиром на потенцијале којима регион располаже (број ловишта, ловне површине, релативно задовољавајуће стање дивљачи...), ловни туризам је у претходном периоду био неправедно запостављен. Зато се у будућем развоју мора обратити посебна пажња на развој ове врсте туризма, јер економски ефекти од њега могу бити веома значајни. Пошто су инострани туристи - ловци велике платежне моћи и релативно велики потрошачи пратећих туристичких односно ловних артикала, онда такву шансу не треба пропустити. Разграната хидрографска мрежа на планинском подручју пружа могућност развоја и риболовног туризма.

Могућности нису мале ни у развоју верског и градског туризма. Подручје Западне Србије обилује богатим културно историјским наслеђем. Манастири у Овчарско-кабларској клисури, могу омогућити овом региону да постане један од главних центара верског туризма не само у Србији већ и на тлу Европе. У градовима региона Западне Србије могуће је развијати различите видове градског туризма: образовни, пословни, конгресни, манифестациони итд.

Развој селективних врста туризма и њихових бројних видова, кроз покретање развоја других привредних делатности, пре свега пољопривреде, односно такозваног агротуристичког развоја, засигурно ће у будућности донети много већу улогу овом региону у привредном развоју Републике Србије. Начини на које ће регион Западне Србије, у коме је туризам агенс развоја, доприносити укупном привредном развоју земље, могу се остварити преко пораста бруто домаћег производа, пораста дохотка у туризму, повећања броја малих и средњих предузећа, пораста запослености и зарада, раста становништва због бољих економских услова живота итд.

Развој туризма може да допринесе равномернијем регионалном развоју у Србији, тако што се преко туристичке потрошње обезбеђује преливање дохотка из привредно развијених (регион Београда и Војводине, као и иностранство) у привредно недовољно развијене регионе, какви су региони Западне, Централне и Југоисточне Србије. Не занемарујући потрошњу домаћих туриста, за последњих десетак и више година број страних туриста у региону Западне Србије повећан је за око три пута, што је довело до значајнијег девизног прилива, како на локалном и регионалном тако и на националном нивоу.

Регионални развој је немогуће остваривати без развоја малих и средњих предузећа и предузетништва. Она битно доприносе отварању нових радних места и економском развоју. Број малих и средњих предузећа повећава се задњих година, јер је њихова стопа преживљавања по областима региона Западне Србије изнад 50%. То, свакако, доприноси бржем привредном развоју региона, чиме се, постепено, повећава и његова улога у привредном развоју земље.

Ако се крене путем развоја коегзистенцијалних односа туризма и других привредних делатности, биће знатно више могућности за улагања страних компанија. Када је реч о страним инвестицијама, морамо имати у виду следећу чињеницу. Апсурдно је, што наша земља већ чини, давати субвенцију од 20.000 до 40.000 евра по радном месту, на пример неком иностраном предузећу, које отвара фабрику у близини Београда или Новог Сада, јер је та локација сама по себи привлачна за инвеститоре. Досадашње искуство показује да око 90% страних инвеститора отвара фабрике на само пар километара од Коридора 10. То су локације које би инвеститори, највероватније, и без субвенције државе одабрали за своја улагања. Из тог разлога, наша земља треба да помаже она подручја која демографски нестају, а која, између осталог, располажу и значајним туристичким ресурсима, као што су то рурални простори региона Западне Србије. Давањем субвенција инвеститорима који се определиле да у тим подручјима изграде фабрику и покрену производњу, зауставило би се даље демографско пропадање и обезбедио њихов економски опоравак.

Опредељујући се за модел коегзистенцијалног развоја привредних делатности, у чијој основи је нераскидива веза туризма и пољопривреде, могу се обезбедити бољи економски услови на простору региона Западне Србије, што ће утицати и на пораст становништва у њему. Туристичком дисперзијом подстиче се туристичка потрошња у новим зонама и локалитетима, чиме се отварају нове пословне могућности, доприноси привредном развоју његових руралних делова и повећава запосленост домицилног становништва. Само тако усмереним и трасираним путем обезбедиће се и већа улога овог региона у привредном развоју Републике Србије.

ЛИТЕРАТУРА

1) Литература из области привредног развоја

- Аранђеловић, З., Глигоријевић, Ж.: *Регионална економија*, Економски факултет, Ниш, 2014.
- Аранђеловић, З., Глигоријевић, Ж.: *Регионална економија*, СВЕН, Ниш, 2010.
- Аранђеловић, З.: *Национална економија*, Економски факултет, Ниш, 2008.
- Бајец, Ј.: *Друштвени развој и могућности његовог мерења*, Савремена администрација, Београд, 1977.
- Бераха, И: Мала и средња предузећа као фактор економског развоја и смањења незапослености у Србији, *Страни правни живот*, Институт за упоредно право, 2011.
- Brundtland, G. H.: *Our Common Future: Report of the World Commission on Environment and development*, Oxford University Press, Oxford, UK, 1987.
- Вацић, З., Мијатовић, Б., Симић, А., Радовић, З.: *Регионализација Србије*, Центар за либерално демократске студије, Београд, 2003.
- Веселиновић, П.: *Економија*, Универзитет Сингидунум, Факултет за туристички и хотелијерски манаџмент, Београд, 2010.
- Voss, D. H.: *Regionen und Regionalismus im Recht der Mitgliedsstaaten der Europäischen Gemeinschaft*, Peter Lang, Frankfurt/Bern, New York/ Paris, 1989.
- Wallon-Leducq, C.M.: *Regionalisation, Dictionnaire constitutionnel*, Duhamel, P.U.F., Paris, 1992.
- Warszynska, J.: *Ocena zasobow srodowiska naturalnego*, Panstwowe wydawnictwo naukowe, Warszawa - Krakow, 1974.
- Годишњи извештај 2012.*, Агенција за осигурање и финансирање извоза.
- Грчић, М. Д., Раткај, И.: Еврорегиони и еврокоридори као фактори интеграције земаља Југоисточне Европе са Европском унијом, *Зборник радова - Географски факултет, Београд*, бр. 51, 2003.
- Деветаковић, С., Рикаловић, Г., Јовановић - Гавриловић, Б.: *Национална економија*, Центар за издавачку делатност, Економски факултет, Београд, 2005.
- Ђорђевић, М., Обрадовић, С.: *Основи макроекономије*, Економски факултет, Крагујевац, 2012.
- Ђорђевић, С.: Региони као највиши ниво организовања локалне власти и значај регионалне интеграције, *Европски стандарди у локалној самоуправи*, ПАЛГО центар, Београд, 2004.
- Економска анализа производње, прераде и пласмана трешње и вишње у Србији*, USAID Агробизнис пројекат, Институт за агрономију и Пољопривредни факултет, Србија.
- Enterprise Policy Development in the Western Balkans - Report on the Implementation of the European*
- Ерић, Д.Д., Бехара, А.И., Ђуричин, О.С., Кеџман, Ђ.,Н., Јакишић, Б.Б.: *Финансирање малих и средњих предузећа у Србији*, Институт економских наука и Привредна комора Србије, Београд, 2012.

- Извештај о малим и средњим предузећима и предузетништву за 2012. годину*, Министарство привреде, Министарство регионалног развоја и локалне самоуправе, Национална агенција за регионални развој, Београд, 2013.
- Извештај о развоју Србије у 2011. години*, Република Србија, Министарство регионалног развоја и локалне самоуправе, Београд, 2012.
- Јакопин, Е., Перишић, А.: *Ефекти интеграције Србије у ЕУ на регионални развој*, Факултет за економију, финансије и администрацију, Београд, 2008.
- Карацић Стефановић В.: *Грађа за српску историју нашег времена*, Београд, 1898.
- Kaspar, C.: *Tourismuslehre im Grundriss*, Bern, 1990., Lichtenhahn, Bale - Geneve - Munich, 2002.
- Мандал, Ш., Михајловић - Милановић, З., Николић, М.: *Економика енергетике: стратегија, екологија и одрживи развој*, Економски факултет, Београд, 2010.
- Марковић, Ј. Ђ., Павловић, М. А.: *Географске регије Југославије (Србија и Црна Гора)*, Савремена администрација, Београд, 1995.
- Марсенић, В. Д.: *Економика Југославије*, Економски факултет, Београд, 1994.
- Миленковић, С.: *Ресурси у економији*, Економски факултет Универзитета у Крагујевцу, Крагујевац, 2000.
- Михаиловић, К.: *Неразвијена подручја Југославије*, Економски институт, Београд, 1970.
- Михаиловић, К.: Регионални аспекти привредног развоја, *Економист*, бр.1, часопис, 1962.
- Оцић, Ч.: Региономика - уводна разјашњења, *Зборник Матице Српске за друштвене науке*, Нови Сад, 2002.
- Петровић, С.: Еврорегиони у функцији трансграничне сарадње земаља Западног Балкана. *Глобус*, вол. 40, бр. 34, Српско географско друштво, 2009.
- План стратегије руралног развоја 2009-2013.*, Република Србија, Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде, 2009.
- Popović D.: *European Regionalism, A Challenge to New Democracies*, Institut Du Federalisme, Helbing & Lichtenhahn, Bâle - Geneve - Munich, 2002.
- Програм имплементације просторног плана Републике Србије од 2010. до 2020. године - за период од 2011. до 2015. године*, Република Србија, Републичка агенција за просторно планирање, Београд, 2011.
- Росић, И., Глигоријевић, Ж.: *Регионални развој Југославије*, Економски факултет, Ниш, 2001.
- Росић, И.: *Раст, структурне промене и функционисање привреде (национална економија)*, Комино трејд, Краљево, 2000.
- Самарцић, С.: *Европски регионализам и Балкан*, Институт за европске студије, Београд, 2004.
- Samuelson, P. and W. Nordhaus: *Economics*, McGraw - Hill, 1995.
- Стаменковић, С.: *Географка енциклопедија насеља Србије*, Географски факултет, Београд, 2001.
- Todayo, M.: *Economic Development*, Longman, London, 1997.

Тодоровић, М., Тошић, Б., Стојановић, Б.: *Србија, еврорегиони и европске интеграције*, Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Посебна издања, књ. 63., Београд, 2004.

Уђите у свет послодаваца: водич за младе предузетнике и почетнике у бизнису, аутор Наташа Цупаћ Павловски, Сектор за предузетништво младих, Унија послодаваца Србије, Београд, 2010.

Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије 1835-1941, зборник, приређивач Душан Мрђеновић, Београд, „Нова књига“, 1988.

Herrichk, V. and Ch. Kindlberger: *Economic Development*, 4. ed., McGraw - Hill, 1983.

Цвијић, Ј.: *Балканско полуострво*, САНУ Београд, НИРО Књижевне новине, ЗУНС Београд, Београд, 1987.

Charter for Small Enterprises in the Western Balkans, European Commission/OECD, Brussels, 2007.

Cooper and all: *Tourism, Principles and Practice*, second ed., Longman, Singapore, 2000.

Cros, du H.: *Planning for Sustainable Cultural Heritage Tourism in Hong Kong*, Final Report to the Lord Wilson Heritage Trust Council, SAR., 2000.

Чобелић, Н., Росић, И.: *Привредни развој и привредни систем Југославије*, Савремена администрација, Београд, 1989.

2) Литература из области туристичког развоја

Андрић, Н.: *Туризам и регионални развој*, Информатор, Загреб, 1980.

Ардељан, А.: *Енциклопедија риболова на рекама и језерима*, Народна књига - Алфа: војноиздавачки завод, Београд, 2003.

Бакић, О.: Туристички производ, теоријско-методолошке основе, *Туризам*, бр. 1., ПМФ, Нови Сад, 1997.

Војновић, Б. Ж.: *Пословни системи у развоју туризма* - методолошки приступ, Народна библиотека, Смедеревска Паланка, 2004.

Вуконић, Б.: *Туризам и развој*, Школска књига, Загреб, 1987.

Глигоријевић, Ж., Стефановић, В.: Друштвени значај и одрживи развој туризма, *Економика*, бр. 6, Друштво економиста „Економика“, Ниш, 2009.

Грчић, Љ.: Туристичка валоризација архитектонског културног наслеђа Шапца, *Гласник Српског географског друштва*, свеска LXXXIX, бр. 1., 2009.

Друштво младих истраживача Института за географију „Бранислав Букуров“: *Овчарско-кабларска клисура, географско-туризмолошка студија*, Институт за географију, ПМФ, Нови Сад, 1997.

Јадрешић, В.: *Туризам у интердисциплинарној теорији и примјени*, Школска књига, Загреб, 2001.

Јовичић, Ж.: *Туризам Србије*, Туристичка штампа, Београд, 1989.

Кушен, Е.: *Терминологија руралног туризма*, Институт за туризам, Загреб, 2010.

Маринковић, М. Р., Лукић, Ј. прота: *Летопис драгачевских трубача*, Графика ЈУРЕШ - Чачак, Дом културе - Гуча, 2002.

- Миленковић, С.: *Међусобни односи туризма и животне средине*, Економски факултет, Крагујевац, 2006.
- Миленковић, С.: *Пољопривреда и туризам Србије*, Вук Караџић, Параћин, 1994.
- Миленковић, С.: *Туризам и регионални развој Србије, Стратегија регионалног развоја Србије*, Економски факултет, Крагујевац, 2004.
- Миленковић, С.: *Туристичка активност у тржишној привреди*, Вук Караџић, Параћин, 1999.
- Müller, H., *Qualitätsorientiertes Tourismus - Management*, Verlag Paul Haupt, Bern, 2000.
- Нововић, М.: *Туризам Моравичког округа у савременим условима*, Туристичка организација Чачка, Чачак, 2009.
- Одмор у селу*, Горњи Милановац, Туристичка организација општине Горњи Милановац, 2011.
- Опанковић, Ж.: *Туристички водич - Шабац*, ТО општине Шабац, 2002.
- Пословни (мастер) план туристичке дестинације Златибор - Златар*, Универзитет Сингидунум, Факултет за туристички и хотелијерски менаџмент, Београд, 2007.
- Радосављевић, Г.: *Утицај државне политике на развој туризма, Економске теме*, Економски факултет, Ниш, 2004.
- Ристановић, Б., Гајић, М., Вујадиновић, С.: *Туристички потенцијали Шабачког краја, Зборник радова Департамента за географију, туризма и хотелијерство*, Нови Сад, 2002.
- Ројес, С., Урју, Ј.: *Touring Cultures*, Routledge, London, 1997.
- Ромелић, Ј., Плавша, Ј., Ђуровић, Д., *Вредновање туристичких манифестација на Златибору, Зборник радова Департамента за географију, туризам и хотелијерство*, 38/2009.
- Секулић, Ј.: *Културно наслеђе и туризам, Туризмологија*, бр. 5, Виша туристичка школа, Београд, 1981.
- Сеоски туризам - Ивањица*, Ивањица, Туристичка организација општине Ивањица, 2010.
- Станковић, С.: *Туризам Србије*, Српско географско друштво, Београд, 2002.
- Стефановић, В., Глигоријевић, Ж.: *Економика туризма*, СБЕН, Ниш, 2010.
- Стратегија развоја туризма Републике Србије*, „Сл. Гласник РС“, бр. 91/2006.
- Стратегија туризма Републике Србије - други извештај, Стратешки маркетинг план*, Министарство трговине, туризма и услуга, Београд, 2006.
- Стратегија туризма Републике Србије - први фазни извештај*, Република Србија, Министарство трговине, туризма и услуга, Београд, 2005.
- Томка, Д.: *Култура кроз простор, време и туризам*, ПМФ, Нови Сад, 1998.
- Ђирковић, С.: *Туристичко-географске вредности општине Крупањ, Туризам*, бр. 7, ПМФ, Нови Сад, 2003.
- Ђурчић, У.: *Туристичко пословни водич - Моравички крај*, Имануел, Чачак, 2001.
- Чомић, Ђ.: *Теорија кружног кретања - глобализација постмодерног туризма и његове крајње границе*, Ауторово издање, Београд, 2004.

3) Литература из области локалног развоја

- Анализа социо-економског развоја општине Ужице*, Економски институт, Београд, 2007.
- Арсенијевић, М., Теофиловић, М.: *Геолошке и геохемијске карактеристике термалних извора Горње Трпче*, Институт за геолошко-рударска истраживања, Београд, 1971.
- Васиљевић, М.: *Подриње - историја, становништво*, ИП, Лала Станковић, Богатић, 1996.
- Гајић, М.: *Флора и вегетација Голије и Јавора*, Шумарски факултет, Београд, ООУР Шумарство Голија, Ивањица, 1989.
- Град Ужице - план капиталних инвестиција 2010-2015.*, Ужице, 2012.
- Град Ужице - стратегија локалног одрживог развоја 2012-2020.*, Стална конференција градова и општина, Програм подршке општинама ИПА 2007.
- Грчић, Љ., Грчић, М.: *Традиционално сеоско неимарство у културном пејзажу Мачве, Посавине и Поцерине*, *Гласник Српског географског друштва*, бр. 1., 2007.
- Грчић, М., Грчић, Љ.: *Мачва, Шабачка Посавина и Поцерица*, Географски факултет, Београд, 2002.
- Јарић, З.: *Мачвански округ - где, шта и како*, Економика, Београд, 1995.
- Јовановић, И.: *Драгачево*, Туристички савез Драгачева, Гуча, 2000.
- Ковачевић, Б., Арсић, С., Недовић, В., Васовић, М., Павловић, М., Радмилац, М.: *Моравички округ*, Глас Србије, Краљево, 1997.
- Ковачевић, М.: *Економске функције Шапца и њихов утицај на кретање и структуру становништва*, Српско географско друштво, Београд, 1978.
- Локални акциони план Града Ужица (ЛЕАП) 2012-2016.*, Град Ужице, 2012.
- Локални еколошки акциони план општине Чајетина 2013-2017.*, Тим за локални економски развој, Скупштина општине, Чајетина, 2012.
- Локални еколошки акциони план Шапца, књига 2: Акциони планови*, Град Шабац, Шабац, 2011.
- Локални еколошки акциони план, књига 1: Општи услови локлане заједнице, технички извештаји*, Град Шабац, Шабац, 2010.
- Локални еколошки план града Ужица 2012-2016.*, Ужице, 2012.
- Марковић, Д.: *Хидролошке карактеристике Мачве*, ПМФ, Београд, 1998.
- Мађејка, М., Поповић И.: *Структурне промене рецептивне базе Рудника*, *Географски годишњак Српског географског друштва*, бр. 21, Крагујевац, 1985.
- Милошевић, Д.: *Унапређење производње малине у Драгачеву*, Београд, 2008.
- Миљковић, Љ.: *Мачва*, Глас Подриња, Шабац, 1985.
- Општина Лозница - акциони план за локални економски развој*, Скупштина општине, Лозница, 2006.
- Перишић, Ж.: *Време именом записано: Рудничко-таковски крај*, Литопапир, Чачак, 2002.

План капиталних инвестиција општине Нова Варош 2012-2017. година, Скупштина општине, Нова Варош, 2012.

Побољшање система за процену дифузног загађења вода у Србији - Студија случаја за слив Колубаре, Република Србија, Министарство енергетике, развоја и заштите животне средине, Агенција за заштиту животне средине, Београд, 2013.

Поњавић, В.: *Мој завичај: водич кроз општину Горњи Милановац*, Доситеј, Горњи Милановац, 2003.

Поповић, В. И.: *Општина Лучани - географска проучавања*, Центар за културу, спорт и туризам, Гуча, 2006.

Поповић, В. И.: *Општина Чачак - географска проучавања*, Литопапир, Чачак, 1996.

Програм заштите и развоја Парка природе Голија и резервата биосфере Голија-Студеница за период 2003-2007., Јавно предузеће за газдовање шумама "Србијашуме", Република Србија.

Програм развоја општине - кренимо у бољи живот заједно, Скупштина општине, Пожега, 2007.

Програм развоја општине Ужице 2008-2015., Скупштина општине, Ужице, 2008.

Програм развоја туризма општине Ариље 2011-2016., Скупштина општине, Ариље, 2011.

Просторни план општине Владимирци, књига 1, 2 и 3, Скупштина општине, Владимирци, 2013.

Просторни план општине Коцељева, СО Коцељева, Коцељева, 2012.

Просторни план општине Љиг, Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд, 2008.

Профил Заједнице, Одељење за локални економски развој, Град Лозница, 2010.

Радивојевић, Д. Д.: *Моравичани у првом потпуном попису после ослобођења од Турака*, Литопапир, Чачак, 1993.

Регионални просторни план за подручје Златиборског и Моравичког управног округа – нацрт просторног плана, Република Србија, Београд, Министарство животне средине, рударства и просторног планирања, Републичка агенција за просторно планирање, 2012.

Стратегија економског развоја 2010-2014., Скупштина општине, Косјерић, 2010.

Стратегија економског развоја општине Ариље 2006-2015., Скупштина општине, Ариље и Међународна организација за помоћ и развој, Ариље, 2006.

Стратегија локалног одрживог развоја општине Богатић, Скупштина општине, Богатић, 2010.

Стратегија локалног одрживог развоја општине Нова Варош за период од 2010 до 2020. године, Скупштина општине, Нова Варош, 2010.

Стратегија локалног одрживог развоја општине Осечина 2011 - 2020., Скупштина општине, Осечина, 2011.

Стратегија локалног одрживог развоја општине Уб, Скупштина општине, Уб и Стална конференција градова и општина, Уб, 2009.

Стратегија локалног одрживог развоја општине Чајетина, Тим за локални економски развој, Скупштина општине, Чајетина, 2010.

Стратегија одрживог развоја града Ваљево 2010 - 2020. године, Град Ваљево, 2010.

Стратегија одрживог развоја града Лознице, Скупштина Града, Лозница, 2012.

Стратегија одрживог развоја града Чачка, Скупштина града Чачка, Чачак, 2011.

Стратегија одрживог развоја града Шапца 2010-2020., Скупштина Града, Шабац, 2009.

Стратегија одрживог развоја општине Владимирци, Скупштина општине Владимирци, Владимирци, 2012.

Стратегија одрживог развоја општине Ивањица 2009-2014., Општина Ивањица, Ивањица, 2009.

Стратегија одрживог развоја општине Лучани 2011-2021., СО Лучани, Лучани, 2011.

Стратегија одрживог развоја општине Љубовија за период 2013-2022., Скупштина општине, Љубовија, 2013.

Стратегија одрживог развоја општине Мали Зворник за период 2012-2017., Скупштина општине, Мали Зворник, 2012.

Стратегија одрживог развоја општине Пријеполје 2011-2015., Канцеларија за локални економски развој, Пријеполје, 2010.

Стратегија одрживог развоја општине Сјеница 2010-2020., Скупштина општине, Сјеница, 2010.

Стратегија одрживог развоја општине Чајетина 2010-2020., Општина Чајетина, 2009.

Стратегија развоја општине Мионица 2010-2015., Институт за економику пољопривреде, Београд, 2008.

Стратегија развоја пољопривреде и руралног развоја Лајковаца у периоду 2011-2015. године, Институт за економику пољопривреде, Београд, 2011.

Стратегија руралног развоја Ваљево од 2012 до 2022., Скупштина Града, Ваљево, 2012.

Стратегија руралног развоја општине Ариље 2012-2017., Скупштина општине, Ариље, 2012.

Стратегија социо-економског развоја Златиборске области 2011-2015., Регионална развојна агенција „Златибор“, Ужице, 2010.

Стратешки план за социјалну политику града Шапца 2009-2013., Град Шабац, Шабац, 2009.

4) Законски и други прописи

Закон о изменама и допунама закона о планирању и изградњи, „Сл. гласник РС“, бр. 34/2006

Закон о класификацији делатности, „Сл. гласник РС“, број 104/09

Закон о планирању и изградњи, „Сл. гласник РС“, број 72/2009, 81/2009 - испр., 64/2010 - одлука УС, 24/2011 и 121/2012

Закон о Просторном плану Републике Србије, „Сл. гласник РС“, број 88/2010

Закон о раду, „Сл. гласник РС“, бр. 24/05 и 61/05

Закон о рачуноводству и ревизији, „Сл. гласник РС“, бр. 46/2006, 111/2009, 99/2011 - др. закон и 62/2013 - др. закон.

Закон о регионалном развоју, „Сл. гласник РС“, бр. 51/2009 и 30/2010

Закон о територијалној организацији Републике Србије, „Сл. гласник РС“, бр. 129/2007

Уредба о класификацији делатности, „Сл. гласник РС“, бр. 54/10

Уредба о номенклатури статистичких територијалних јединица, „Сл. гласник РС“, бр. 109/2009 и 46/2010

Устав Републике Србије, „Сл. гласник РС“, бр. 98/2006

5) Статистичке публикације и издања

Општине и региони у Републици Србији 2011., Републички завод за статистику, Београд, 2012.

Општине и региони у Републици Србији 2012., Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2013.

Општине у Србији 2003, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2004.

Општине у Србији 2008, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2009.

Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. у Републици Србији - Становништво, Економска активност, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2013.

Природно кретање становништва у Републици Србији 1961-2010., Република Србија, Републички завод за статистику, Београд.

Регионални бруто домаћи производ 2011-2012., Републички завод за статистику, Београд, јануар, 2014.

Републички завод за статистику, *Интерна документација*, Београд.

Саопштење бр. 20/2012, ЗП20, Статистика запослености и зарада, Запослени у Републици Србији 2011., годишњи просек, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2013.

Саопштење, бр. 197, од 15.07.2013., Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2013.

Статистички годишњак 2011, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2011.

ХМЗС - Метеоролошки годишњаки 1925-2005. године.

6) Интернет сајтови

www.srbija-info.rs/cinjenice/okruzi.html (датум приступа, 12.07.2011)

forum.krstarica.com/showthread.php/160017-Decentralizacija-Srbije (датум приступа, 15.07.2011)

rip.rs/sr/kontakt.php (датум приступа, 25.07.2011)

upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/94/Macvanski_district.gif, (датум приступа, 12.10.2011)

commons.wikimedia.org/wiki/File:Ma%C4%8Dvanski_okrug.PNG (датум приступа, 12.10.2011)

upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/83/Kolubarski_district.gif, (датум приступа, 12.10.2011)

commons.wikimedia.org/wiki/File:Kolubarski_okrug.PNG (датум приступа, 12.10.2011)

upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/64/Zlatiborski_district.gif, (датум приступа, 12.10.2011)

commons.wikimedia.org/wiki/File:Zlatiborski_okrug.PNG (датум приступа, 12.10.2011)

upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/fd/Moravicki_district.gif, (датум приступа, 12.10.2011)

commons.wikimedia.org/wiki/File:Moravi%C4%8Dki_okrug.PNG (датум приступа, 12.10.2011)

www.novosti.rs/vesti/naslovna/ekonomija/aktuelno.239.html:259484-Istok---zapad-u-sest-traka (датум приступа, 17.12.2011)

www.sabac.org/index_srb.php (датум приступа, 25.04.2012.), Званична интернет презентација града.

www.valjevo.rs/ (датум приступа, 29.04.2012.), *Ваљево Online*, званична презентација града.

www.cacak.org.rs/Privreda-28-1 (датум приступа, 30.04.2012.), *Град Чачак*, званична презентација града.

tov.rs (датум приступа, 19.10.1012.), *Туристичка организација Ваљево*, званична презентација.

www.zlatibor.org.rs/k/flora-i-fauna (датум приступа, 28.12.2012.). *Туристичка организација Златибор*, званична презентација.

www.turizamuzica.org.rs/sr/content.php?id=1 (датум приступа, 15.02. 2013.), *Туристичка организација Ужице*, званична презентација.

www.srbija.travel/kalendar-dogadjaja/ (датум приступа, 27.02.2013.), *Туристичка организација Србије*, званична презентација.

www.kosidba.com/rajas.html (датум приступа, 24.03.2013.), *Косидба на Рајцу*, званични сајт манифестације.

www.topoz.org.rs/poljoprivredna-izlozba (датум приступа, 29.04.2013.), *Туристичка организација Пожега*, званична презентација.

www.zlatibor.org.rs/k/gastronomske-karakteristike-zlatibora (датум приступа, 14.05.2013.), *Туристичка организација Златибор*, званична презентација.

www.aofi.rs/wp-content/uploads/2011/12/AOFI-godisnjak-2012-NORMAL.pdf, (датум приступа, 27.02.2014.),

<http://siepa.gov.rs/en/index-en/invest-in-serbia/strong-fdi-figures.html> (06.04.2014.)

www.udruzenjepreduzetnikans.com/HTML/leksikon.htm (датум приступа, 17.05.2014.)

www.pks.rs/SADRZAJ/Files/Odbor%20za%20MSPD/katalog%20klastera%202012.pdf
(датум приступа, 17.05.2014.)

www.clusterhouse.rs/index.php?option=com_content&view=frontpage&Itemid=1&lang=sr
(датум приступа, 17.05.2014.)

banjeusrbiji.com/banja-badanja/ (датум приступа, 15.07.2014.), *Бање у Србији*, званична презентација.

banjeusrbiji.com/banja-koviljasa/ (датум приступа, 15.07.2014.), *Бање у Србији*, званична презентација.

www.zlatibor.org.rs/k/jubilej-zlatiboru-na-ponos-120-godina-turizma (датум приступа, 17.09.2014.), *Туристичка организација Златибор*, званична презентација.

www.nptara.rs/np-tara/park-info.html (датум приступа, 25.09.2014.), *ЈП „Национални парк Тара“*, званична презентација.

www.westsrbia.org/seoski-turizam/zlatibor-1/ (датум приступа, 30.09.2014.), *Туристичка регија Западна Србија*, званична презентација.

www.selo.co.rs, (датум приступа, 28.09.2014.), *Сеоски туризам Србије*, званична презентација

www.lovacki-savez-srbije.com/clanice.htm, (датум приступа, 30.10.2014.), *Ловачки савез Србије*, званична презентација

www.srbijasume.rs/lovriba.html, (датум приступа, 30.10.2014.), *ЈП „Србијашуме“*, званична презентација

www.bogatic-tourism.com/gibolov.html (датум приступа, 14.11.2014.), *Туристичка организација општине Богатић*, званична презентација.

БИОГРАФИЈА

Милан Нововић рођен је 05. јануара 1974. године у Ивањици, где је завршио основну, средњу трговачку и средњу економску школу. По завршетку средње школе уписао је Економски факултет у Крагујевцу, на смеру Економска статистика и информатика, где је 2000. године дипломирао на тему: „Подсистем за фактурисање интегралног информационог система ДП 'Индустрија тепиха' - Ивањица“, из предмета Статистички информациони системи.

По истом факултету уписао је последипломске студије, на смеру Теорија и политика привредног развоја, након чега је 2008. године, одбранивши магистарску тезу под насловом „Економске предности коегзистенцијалних односа масовног и постмодерног туризма Моравичког округа“, стекао академски назив магистра економских наука.

Милан Нововић запослен је на Високој пословној школи струковних студија „Чачак“, где је 2010. године изабран у звање предавача струковних студија, за уже научне области Економија и финансије. На истој школи изводи наставу из предмета: Макроекономија, Пословна економија и Економија јавног сектора и учествује у комисијама за израду и одбрану завршних и специјалистичких радова.

У периоду од 2008. године до данас Милан Нововић је објавио двадесетак радова у научним и стручним часописима и био учесник научних скупова и конференција у земљи и иностранству. Посебно треба истаћи објављену монографију под називом „Туризам Моравичког округа у савременим условима“, чији су рецензенти редовни професори, др Светислав Миленковић и др Стеван Станковић. Служи се енглеским и руским језиком и поседује знање рада на рачунару (Windows, Word, Excel, Power Point, Access...).

Универзитет у Нишу

ИЗЈАВА О АУТОРСТВУ

Изјављујем да је докторска дисертација, под насловом

УЛОГА РЕГИОНА ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ У ПРИВРЕДНОМ РАЗВОЈУ СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА РАЗВОЈ ТУРИЗМА

која је одбрањена на Економском факултету Универзитета у Нишу:

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да ову дисертацију, ни у целини, нити у деловима, нисам пријављивао/ла на другим факултетима, нити универзитетима;
- да нисам повредио/ла ауторска права, нити злоупотребио/ла интелектуалну својину других лица.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци, који су у вези са ауторством и добијањем академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада, и то у каталогу Библиотеке, Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Нишу, као и у публикацијама Универзитета у Нишу.

У Нишу, _____

Аутор дисертације: **мр Милан Нововић**

Потпис аутора дисертације:

Универзитет у Нишу

**ИЗЈАВА О ИСТОВЕТНОСТИ ШТАМПАНОГ И ЕЛЕКТРОНСКОГ
ОБЛИКА ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ**

Име и презиме аутора: **Милан Нововић**

Наслов дисертације:

**УЛОГА РЕГИОНА ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ У ПРИВРЕДНОМ РАЗВОЈУ СА
ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА РАЗВОЈ ТУРИЗМА**

Ментор: **Проф. др Живорад Глигоријевић**

Изјављујем да је штампани облик моје докторске дисертације истоветан електронском облику, који сам предао/ла за уношење у **Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу**.

У Нишу, _____

Аутор дисертације: **мр Милан Нововић**

Потпис аутора дисертације:

Универзитет у Нишу

ИЗЈАВА О КОРИШЋЕЊУ

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Никола Тесла“ да, у Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу, унесе моју докторску дисертацију, под насловом:

УЛОГА РЕГИОНА ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ У ПРИВРЕДНОМ РАЗВОЈУ СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА РАЗВОЈ ТУРИЗМА

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском облику, погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију, унету у Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу, могу користити сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons), за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство–некомерцијално–делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прераде (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

У Нишу, _____

Аутор дисертације: **мр Милан Нововић**

Потпис аутора дисертације:
